

ESKİÇAĞDA (YUKARI) ARAS VADİSİ

Oktay ÖZGÜL

DOKTORA TEZİ

ESKİÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

2011

Her Hakkı Saklıdır.

**ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

Oktay ÖZGÜL

ESKİÇAĞDA (YUKARI) ARAS VADİSİ

DOKTORA TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN**

ERZURUM-2011

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
ÖNSÖZ.....	VIII
KISALTMALAR	X

GİRİŞ

YÖNTEM ve İLGİLİ ÇALIŞMALAR

I. Konunun Niteliği, Amacı ve Önemi	1
II. Uygulamanın Yöntemi ve Kullanılan Terimler.....	1
III. İlgili Araştırmalar	7
IV. Urartu Araştırmaları.....	8

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇALIŞMA BÖLGESİNİN COĞRAFİ DURUMU

1.1.Aras Vadisi'nin Genel Coğrafi Özellikleri	13
1.1.1. Aras Nehri ve Havzası	22
1.1.1.1.Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler	23
1.1.1.2.İklim ve Bitki Örtüsü Özellikleri	26
1.1.1.3.Hidrografiya Özellikleri	26
1.1.1.4.Toprak Özellikleri	28
1.1.1.5. Yollar.....	29
1.1.1.6. Madenler	30

İKİNCİ BÖLÜM

YUKARI ARAS VADİSİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

2.1.Tarihi Coğrafyanın Önemi	31
2.2.Yukarı Aras Vadisinin Tarihi Coğrafyası	33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YUKARI ARAS VADİSİ'NİN TARİHİ

3.1. Prehistorik Dönem	41
------------------------------	----

3.1.1. Paleolitik Çağ	43
3.1.2. Neolitik Çağ	44
3.1.3. Kalkolitik Çağ	47
3.1.4. Tunç Çağı	50
3.2. Yukarı Aras Vadisindeki Devletler	57
3.2.1. Hurriler	57
3.2.2. Hayaşa Azzi Krallığı	65
3.2.2.1.Hayaşa-Azzi Adı-Lokalizasyonu ve Görüşler	65
3.2.2.2.Hayaşa'nın Siyasi Tarihi	73
3.2.2.2.1.Karanni Döneminde Hayaşa	74
3.2.2.2.2 Mariya/ş Döneminde Hayaşa	76
3.2.2.2.3. Hukkana/ş Döneminde Hayaşa	78
3.2.2.2.4. Anniya/ş Döneminde Hayaşa	82
3.2.3. Daya(E)ni/Diau(E) hi	87
3.2.3.1.M. Ö. XIII-IX Yüzyıllarda Daya(e)ni/Diauehi	87
3.2.3.2.Urartu Krallığı döneminde Daya(e)ni/Diauehi	95
3.2.4. Urartu Devleti.....	99
3.2.4.1 Urartu Siyasi Tarihi.....	99
3.2.4.1.1. Kuruluş Dönemi	99
3.2.4.1.2. Gelişme Dönemi	103
3.2.4.1.3. Gerileme ve Çöküş Dönemi	111
3.2.4.1.4. Urartu (Kimmer-İskit İlişkileri).....	114
3.2.4.2. Urartu Kültür ve Medeniyeti.....	116
3.2.4.2.1. Mimari	116
3.2.4.2.2. Keramik	118
3.2.4.2.3. Madencilik	120
3.2.4.2.4. Sulama Sistemi	121
3.2.4.2.5. Ulaşım ve Yollar.....	122
3.2.4.2.6. Dil ve Yazı.....	124
3.2.4.2.7. Din ve Ölü Gömme Adetleri	126

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ARAŞTIRILAN ARKEOLOJİK MERKEZLER ve SONUÇLARI

4.1. Pasinler	128
4. 1.1. Altınbaşak Höyük.....	128
4. 1.2. Altınbaşak II Höyük	128
4. 1.3. Saksı Höyük	128
4. 1.4. Pasinler Kalesi.....	129
4. 1.5. Hasankale (Pasinler) Yazıtı.....	129
4. 1.6. Pasinler Kaya Mezarı	130
4. 1.7. Pasinler Kaya Nişi.....	130
4. 1.8. Demirdöven Kalesi	130
4. 1.9. Hamamderesi Kaya Odaları	131
4. 1.10. Tepecik Höyük	131
4. 1.11. Tepecik Höyük II	131
4. 1.12. Tımar Obsidiyen Yatakları.....	131
4. 1.13. Beşiktepe Höyüğü	132
4. 1.14. Bulamaç Höyük.....	132
4. 1.15. Büyük Tuy Höyük.....	132
4. 1.16. Cin Kalesi.....	132
4. 1.17. Danatepe Höyüğü.....	133
4. 1.18. Değirmentepe Höyük	133
4. 1.19. Sıfırın Boğazı Kaya Basamaklı Tünel.....	133
4. 1.20. Kurbançayır Yerleşmesi.....	133
4. 1.21. Kurbançayır Kalesi	133
4. 1.22. Topdağı (Küçükdağ) Kalesi	134
4. 1.23. Top Mezar Höyük	134
4. 1.24. Kavuşturan Kalesi	134
4. 1.25. Küçüktuy (Tetikom) Höyük.....	135
4. 1.26. Kuşakkaya Kalesi.....	135
4. 1.27. Yastiktepe Höyük.....	135
4. 1.28. Tilkitepe (Karavelet) Höyük	136
4. 1.29. Ziyarettepe Yerleşmesi.....	136

4. 1.30. Karakale Kalesi	136
4. 1.31. Deniz Kanalı	136
4. 1.32. Kör Kanal	137
4. 1.33. Vakıf Bendi Kanalı	137
4. 1.34. Uzunahmet Kalesi	137
4. 1.35. Sos Höyük	137
4. 1.36. Eskişehirtepe	138
4.2.Köprüköy	139
4.2.1. Avnik (Güzelhisar) Kalesi.....	139
4.2.2. Harami Kalesi.....	139
4.2.3. Köprüköy Kaptır Kalesi	140
4.2.4. Marifet Kaya Mezarı	140
4.2.5. Yapağılı Höyük	140
4.2.6. Sürbahan Kaya Mezarı.....	140
4.2.7. Akçam Yerleşmesi-I.....	141
4.2.8. Akçam Yerleşmesi-II	141
4.2.9. Karataşlar Kaya Mezarı.....	142
4.3.Horasan	143
4.3.1. Aras Yerleşmesi	143
4.3.2. Delibaba Yazıtı	143
4.3.3. Yazılıtaş Yazıtı.....	143
4.3.4. Aliçeyrek Nekropolu.....	144
4.3.5. Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli	145
4.3.6. Yukarı Yıldırım Kalesi	145
4.3.7. Aşağı Yıldırım Kalesi (Horasan-Yıldırım Köyü)	146
4.3.8. Hızır İlyas Kalesi	146
4.3.9. Kaynarca Yerleşmesi	147
4.3.10. Kaynarca Kalesi (Horasan-Kaynarca Köyü).....	148
4.3.11. Yukarı Kom Kalesi	148
4.3.12. Aşağı Kom Kalesi (Horasan-Kaynarca Köyü).....	149
SONUÇ.....	150
KAYNAKÇA	155

LEVHALAR.....	188
ÖZGEÇMİŞ.....	288

ÖZET
DOKTORA TEZİ
ESKİÇAĞDA (YUKARI) ARAS VADİSİ
Oktay ÖZGÜL

Tez Danışman: Prof.Dr. Alpaslan CEYLAN
2011 –XI+290 Sayfa

Jüri: Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN
Prof.Dr. Özdemir KOÇAK
Doç. Dr. Haldun ÖZKAN
Yrd. Doç. Dr. İbrahim AYKUN
Yrd. Doç. Dr. Yasin TOPALOĞLU

Coğrafyaların şekillenmesinde ve sosyo-ekonomik yapılarının oluşumunda en önemli unsurlardan bazıları, şüphesiz ki iklim, bitki örtüsü, akarsu ve yerşekilleridir. Bu fiziki faktörler arasında geçmişten günümüze önemini koruyan unsurlardan birisi de nehirlerdir. Çünkü nehirler ve oluşturduğu verimli havzalar, tarih boyunca insanoğlunun yaşamı için son derece önemli olmuşlardır. Geçmişe bakıldığında, Nil nehrinin büyük Mısır uygarlığını doğurduğunu, Dicle ve Fırat'ın da Mezopotamya medeniyetlerini meydana getirdiğini söylemek sanırım yanlış olmayacaktır. İşte bu sebeptir ki engebese oldukça fazla olan ve Kafkaslar ile Anadolu arasında bir köprü olan Doğu Anadolu'nun tarihi ve kültürel yönden şekillenmesinde, Aras nehri ve havzası büyük bir rol oynamıştır. Ancak Aras'ın, Türkiye topraklarında ve toprakları dışında toplam uzunluğu 1072 km'dir. Aras Havzası, havzası çok geniş bir alanı kapsadığı için, çalışmamızı sadece Aras nehrinin içinden geçtiği Pasinler, Köprüköy ve Horasan ile kısıtlamayı daha uygun bulduk.

Aras nehrinin yukarı kısmını kapsayan ve Pasin Ovası diye adlandırdığımız kısımda, yaklaşık 60'ye yakın arkeolojik merkez, yerleşim alanı, kale ve diğer mimari yapılar tespit ettik. Bu merkezlerin bir kısmı daha önceden tespit edilmekle beraber, bir kısmı da 2010 yılında yaptığımız yüzey araştırmalarında ortaya çıkarılmıştır. Çalışmamızı yaparken Aras nehrinin akış yönünü temel aldık. Nehrin aktığı istikamet doğrultusunda bulduğumuz merkez ve yerleşmeleri bölgenin İlkçağdaki egemen güçleri doğrultusunda incelemeye çalıştık. Çalışma bölgemizde şimdiye kadar 4 yazıt, 17 kale, 17 höyük, 6 yerleşme, 1 tane obsidyen yatağı, 1 nekropol alanı ve 5 adet su teneli ile 5 adet kaya mezarı tespit ettik. Bölgenin, Kuzeydoğu Anadolu'da kilit bir konumda ve önemli yolların kesişme noktasında bulunması dolayısıyla yaptığım bu tez çalışmasının Aras nehri ve havzasının İlkçağ tarihinin aydınlatılmasında, faydalı olacağı kanısındayım.

Anahtar Kelimeler: Aras, Urartu, Daya(e)ni, Doğu Anadolu, Kafkaslar

ABSTRACT
Ph. D. DISSERTATION
Arax(Up) Valley in Ancient History
Oktay ÖZGÜL
Advisor: Prof. Dr. Alpaslan Ceylan
 2011- XI+290 Page

Jury: Prof.Dr. Alpaslan CEYLAN
 Prof.Dr. Özdemir KOÇAK
 Assoc. Dr. Haldun ÖZKAN
 Assist. Prof. İbrahim AYKUN
 Assist. Prof. Yasin TOPALOĞLU

Geographical location and socio-economic structures in shaping some of the most important factors in the formation are of course, climate, vegetation, river and landforms. One of these physical factors which preserves the importance from past to present is also rivers. Because rivers and fertile basins which are formed by the rivers have been extremely important for the life of the human beings throughout history. In retrospect, I think it will not be wrong to say that the Nile brought about the great Egyptian civilization, the Tigris and the Euphrates brought about the Mesopotamian civilizations. That's the reason that the Arax River and its basin has played a major role in terms of formation of historical and cultural of Eastern Anatolia which has quite more rugged terrain and is a bridge between Caucasus and Anatolia. However, total length of Aras which is in the territory of Turkey and outside territory of Turkey is 1072 km. At the same time, we approved restriction our work with only Pasinler, Köprüköy and Horasan in which Arax River passes because the basin of the Arax covers a very large area.

We found approximately 60 archaeological centers, residential areas, castles and other architectural structures in the part we call Pasin lowland and covers the up part of the Arax River. Some parts of these centers have been found before and the other parts of these centers were appeared in surface exploration that was held by us in 2010. While we do our study, we use the flow direction of the Arax River as base. We tried to analyze centre and settlement we found in direction of river flow in terms of sovereign powers of this region in ancient civilization. We have found 4 inscriptions, 17 castles, 17 mounds, 6 settlements, 1 seam of obsidian, 1 necropolis area, 5 water tunnels and 4 rock tombs in our working region so far. I believe that this thesis I have done would be useful for informative of ancient history of the Arax River and its basin the fact that region is very important location in the Northeast Anatolia and it is at the intersection of important roads.

Key Words: Arax, Urartu, Daya(e)ni, East Anatolia, Caucasia

ÖNSÖZ

Bu çalışmada, Kuzeydoğu Anadolu’da stratejik açıdan önemli bir konumda yer alan ve büyük ölçüde Aras nehrinin şekillendirdiği Erzurum iline bağlı Pasinler-Köprüköy-Horasan ilçeleri, tarihi ve arkeolojik çalışmalar ışığında değerlendirilmiştir. Şimdiye kadar bölgede yapılan kazı, yüzey araştırmaları ve diğer çalışmalar tekrar gözden geçirilip, elde edilen yeni bulgular da eklenerek hususi sonuçlar çıkarılmaya çalışılacaktır.

Araştırma sahamızda şimdiye kadar birçok çalışma yapılmasına rağmen Aras nehri ve havzasında yapılan araştırma ve incelemeler ne yazık ki yetersiz kalmıştır. Bu sebeple Aras nehri ve civarında yaptığımız yüzey araştırmaları ve incelemelerimiz sayesinde özellikle M. Ö. 9-6. yy. arasında bölgenin tek hakimi olan Urartular’ın bölgeye yayılışındaki temel faktörler ile Aras vadisinin önemi, yazılı kaynaklar ve arkeolojik bulgular ışığında değerlendirilmeye tabi tutulacaktır.

Çalışmada öncelikle danışman hocam Prof. Dr. Alpaslan Ceylan başkanlığında bölgede yürütülen yüzey araştırmaları sonucu daha önce bulunan merkezler ile, daha sonra yeni bulduğumuz yerleşim yerleri ve arkeolojik merkezler haritada işaretlenerek Aras vadisinin genel bir görünümünün çıkarılmasına gayret gösterilecektir.

Giriş bölümünde öncelikle bölgenin coğrafyası ve tarihi coğrafyası ele alınmış, daha sonra bölgenin tarih öncesi çağlarının ve tarihi çağları yazılı kaynaklar ve arkeolojik kaynaklar ışığında incelenmesi sağlanacaktır. Sonuç kısmında ise, Aras vadisinde bulduğumuz arkeolojik merkezlerin, Urartu kaynakları ve arkeolojik kaynaklar ışığında değerlendirilmesi yapılacak ve tezin, bölgenin İlkçağ tarihine kazandıracağı katkıların, tarihi bir perspektif çerçevesinde yorumlanmasına çaba sarfedilecektir.

Yaptığımız arazi çalışmalarında bizlere rehberlik eden, ekemeğini tuzunu bizlerle paylaşan ve adlarını burada sayamayacağım çok değerli ve sevgi dolu bölge insanımıza, proje arkadaşlarımıza ve çok değerli hocam Prof. Dr. Alpaslan Ceylan’a ve kıymetli meslektaşım ve kardeşim Yrd. Doç. Dr. Yasin Topaloğlu’na, Araş. Gör. Yavuz Günaşdı’ya en içten teşekkürlerimi sunarım.

Ayrıca yaklaşık on yıldır bölgede yaptığımız yüzey araştırmaları ve çalışmalarımız sırasında yardımlarını benden esirgemeyen başta Doç. Dr. Haldun Özkan’a, Yrd. Doç. Dr. İbrahim Aykun’a, Yrd. Doç. Dr. Akın Bingöl’e, Uzm. Mevlüt

Yüksel'e kıymetli kardeşim İbrahim Üngör'e, Ata Bayoğlu'na, Hasan Işık'a, Fatih Kıyıcı'ya, Araş. Gör. Muhammet Lütfü Kındıgılı'ya, Mustafa Karageçi'ye, Kürşad Salın'a diğer ekip üyelerine ve fedakarlığını benden hiç esirgemeyen değerli eşim Nazmiye Özgül'e bana verdikleri destekten dolayı sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Erzurum 2011

Oktay Özgül

KISALTMALAR

AA	: Archäologie Anzeiger
AAA	: Annals of Archeology and Anthropology
AMI	: Archäologische Mitteilungen aus Iran
An Ar	: Anadolu Araştırmaları, İstanbul.
AO	: Der Alte Orient
ARKSAN	: Arkeoloji ve Sanat
Ar Or	: Archiv Orientalis
ARAB	: Ancient Records of Assyria and Babylonia
AS	: Anatolian Studies
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
AÜFEFD	: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi
BiOr	: Bibliotheca Orientalis
CAH	: Cambridge Ancient History
DAN	: Dokladi Akademii Nauk
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DTCFD	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
Eİİİ	: Elektrik İşletmeleri Etüd Dairesi
EV	: Epigrafika Vostoka
Hchl	: F. W. König; Handbuch der Chaldäischen Inschriften
HCI	: Handbuch der Chaldäischen Inschriften
IAN	: Izvestiya Akademii Nauk
IM	: Istanbulische Mitteilungen
İst. Mitt.	: Istanbulische Forschungen
İTÜ	: İstanbul Teknik Üniversitesi
İÜEDFAK	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
JA	: Journal Asiatique
JAOS	: Journal of the American Oriental Society
JCS	: Journal of Cuneiform Studies
JNES	: Journal of Near Eastern Studies
JRAS	: Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland

Kbo	: Keilschrifttexte aus Boghazköi
KST	: Kazı Sonuçları Toplantısı
LAAA	: Los Angeles Art Association
MDOG	: Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft
MVAG	: Mitteilungen der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft,
NU	: M. Salvini, Nairi e Ur(u)atri
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
OIP	: Orientale Institute Publications
RA	: Revue d'Assyriologie et d'Archéologie Orientale
RHA	: Revue Hittite et Asianique
RHA	: Revue Hittite et Asianique: Organe de la Société des Etudes Hittites
SMEA	: Studi Micenei Ed Egeo-Anatolici
TAD	: Türk Arkeoloji Dergisi
TCD	: Türk Coğrafya Dergisi
TTAED	: Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi
TTKong.	: Türk Tarih Kongresi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TÜBAAR	: Türkiye Bilimler Akademisi
TÜBİTAK	: Türkiye Bilimsel Araştırmalar Kurumu
UKN	: G.A. Melikishvili, Urartskie, Klioobraznyne Nadpisi
VDI	: Vestnik drejnev istorii
ZA	: Zeitschrift für Assyriologie
ZDMG-	: Zeitschrift der Deutsch en Morgenländischen Gesellschaft
ZE	: Zeitschrift für Ethnologie
ZVO	: Zapiski vostočnogo otdeleniya imperetorskogo Russkogo archeologiçeskoyo

GİRİŞ

YÖNTEM ve İLGİLİ ÇALIŞMALAR

I. Konunun Niteliği, Amacı, Önemi

Araştırma bölgemizi oluşturan Aras Vadisi'nin yukarısında kalan kesim, yani diğer bir deyişle Pasin Ovası; yüzey araştırmaları, kazılar ve Urartu çivi yazılı belgeleri ve yazıtları ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Günümüze kadar bölgede yapılmış kazı ve yüzey araştırmalarının genel bir değerlendirmesi, stratigrafik verilerin incelenmesi ve elde edilen bulguların bütünü bir araya getirilerek, bölgenin süregelen tarihi ve tarihi coğrafyası belirli bir disiplin içinde ele alınmıştır.

Aras Nehri'nin, bölgenin siyasi, ekonomik, nüfus ve demografik yapısının belirlenmesinde aldığı rol, tarihi bütünlük içinde değerlendirilmiştir. Bölgede süreklilik arz eden kültürlerin ve devletlerin nasıl yapılandığı, arkeolojik ve tarihi kayıtların ışığında yeniden gözden geçirilmiştir. Ayrıca araştırmalarımızda ve yaptığımız yüzey çalışmalarında eski ve yeni bulduğumuz merkezleri bir araya getirerek daha kapsamlı bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

II. Uygulanan Yöntem ve Kullanılan Terimler

Çalışma bölgesini oluşturan Erzurum iline bağlı üç ilçe (Pasinler, Köprüköy, Horasan) kendi içinde benzer bir coğrafyanın parçasıdır. Bölge ikliminin M.Ö. I. binde de günümüz şartları ile aynı olmasa da birbirine yakın iklim özelliklerine sahip olacağı düşünüldüğünden çalışma da ölçüt olarak iklim ve coğrafi yapı esas alınmıştır. Fakat bölgenin dağlık yapısı ve Aras Vadisi'nin çok geniş bir alana yayılması sebebiyle, çalışmada tespit edilen merkezlerin tanımlanabilmesi için elde edilen bulgular bu üç idari bölüm altında incelenmiştir. Çalışmada öncelikle genel bir ön değerlendirme yapılarak, Doğu Anadolu Bölgesi'nin coğrafi özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızın odak noktasını oluşturan Aras Nehri ve çevresini daha iyi tanıyabilmek için, bölgede Eskiçağ'da daha önce kurulan devletlerin siyasi ve kültürel sınırları çizilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda şimdiye kadar tespit edilmiş olan merkezler, bölgenin en önemli ve güçlü devleti olan Urartu yazıtları ışığında tanımlanmaya çalışılmış ve bölgenin Eskiçağ Doğu Anadolu'sundaki önemi ifade edilmiştir. Bu şekilde bölgede geçen yer isimleri, lokalizasyon meselesi, yerli ve

yabancı kaynaklar ve araştırmacıların görüşleri ışığında yorumlanmıştır. Ayrıca araştırma sahamızda bulunan yazıtlar sayesinde Urartu'nun Aras Nehri ve civarındaki askeri ve ekonomik amaçlı seferlerinin bölgeye etkileri irdelenmiştir.

Sahamızda, eski ve yeni tespitler 1/10.000 ölçeğinde detaylı bir topografik harita üzerine işlenerek merkezler hakkında harita bilgisine yönelik bilgiler ileri sürülmüştür. Yazıtlarda geçen merkezler, bölgedeki kaya mezarları ve yazıtlar gibi önemli işaretler ışığında yeni bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Aras Vadisi'nin Eskiçağı'nın daha iyi anlaşılabilmesi için, daha önce yapılan tespitler ve ekip üyesi olarak katıldığım çalışmalar sonucunda bulduğumuz yeni merkezler, kazı alanları ve buluntuların, büyük bir kısmı imkânlar ölçüsünde yerinde görülmeye çalışılmıştır. Çalışma sırasında belirlenen merkezlere yönelik oluşturulan bilgi fişlerinde merkezin niteliği, coğrafi özelliği, tabakalanması, buluntuları tek bir yerde toplanarak, Yukarı Aras Vadisi yerleşmelerinin bir envanteri çıkarılmıştır.

Çalışmanın görsel malzemesinin hazırlanması sırasında ve mimari çizimlerde bütün bilgisayar yöntemlerinden azami derece faydalanılmaya çalışılmıştır.

Yerleşmenin İsmi:

Türü: Buluntu merkezinin niteliği

Rakım: varsa denizden yüksekliği

Koordinat: varsa GPS koordinatı

Bölge: çalışma alanını Doğu Anadolu'nun kuzey kısmı

İl: Günümüzde sınırları içinde bulunduğu il

İlçe: Günümüzde sınırları içinde bulunduğu ilçe

Köy: Günümüzde sınırları içinde bulunduğu köy

Araştırma Yöntemi: Kazı, Yüzey Araştırması, Rapor

Yeri ve Konumu: Harita üzerindeki konumu, topografik özellikleri, yerleşme özellikleri

Araştırma ve Kazılar: Merkezde yapılmış kazı ve yüzey araştırmaları

Tabakalanma: Stratigrafik özellikleri, tabakanın altında ve üstünde hangi tabakların olduğu nasıl bir ortamda bulunduğu, tabaka nitelikleri

Buluntular: Mimari, Çanak-çömlek, taş alet, kil malzeme, maden, ahşap, taş, cam, obsidiyen, figürün, heykel ve kabartma, sikke, mühür, yazıt, tablet, insan kalıntıları,

hayvan kalıntıları, libasyon çukuru, sunak, mezar, kaya işareti, kaya resmi, mozaik, diğer

Yorum ve Tarihleme: Merkez hakkında elde edilen bilgiler ışığında yapılan değerlendirme varsa, tarihsel dönemi buluntular değerlendirilirken özellikle çanak-çömlek buluntusu yapısal özellikleri, yüzey işlemleri ve varsa süsleme özellikleri her parça için aşağıdaki tanımlara göre hazırlanmıştır.

Renk: Keramik kesitlerinden veya astarsız yüzeylerden izlenebilen renkler keramiklerin "hamur rengini" meydana getirir. Hamur rengi yanında keramik çalışmalarında değerlendirilen diğer bir değerlendirme de "astar rengi"dir. Metin içinde anlaşılması daha kolay olan kırmızı, kiremit, pembe, kahve, açık kahve, devetüyü gibi renk adları kullanılmıştır.

Katkı: Keramiğin ana maddesi olan kil (toprak) içindeki yabancı maddelere "katkı" adı verilir. Katkı maddesi, çanak-çömleklerin daha kolay biçimlendirilmesi ve pişme esnasında kabın deformasyonunu azaltmak amacıyla katılmaktadır. Bu katkı maddeleri kilin kendisinde olabileceği gibi çeşitli nedenlerden dolayı daha sonra da eklenmiş olabilir. Kil hamuru içindeki katkı maddeleri kesitten belirlenebilmektedir. Başlıca katkı maddeleri saman, mika, taşçık, kireç kum'dur. Katkı maddesinin miktarı ve çeşidi ise "ince", "orta" ve "kaba" ayrıca az, çok olarak değerlendirilebilir. 1-2 mm den daha küçük katkı maddelerinde "ince", 1-2 mm olanlara "orta" 2 mm.den büyük olanlarda "kaba" olarak gösterilmiştir.

Yapım: Kapların yapım tekniği "el yapımı" ya da "çark yapımı" olmak üzere belirtilmiştir. Yapım şeklinin belirlenmesi konusunda keramiklerin iç yüzlerindeki çark izlerine bakılarak karar verilmiştir. Buradaki "çark" ifadesi "hızlı dönen çark" (turnet) anlamındadır. Yapım şekilleri incelenirken bazı çanak çömleklerin içi ve dışının astarlanması ve açkılanması nedeniyle çark izleri kapanmaktadır. Bu durumda kapların profil ve yüzeylerinin düzgünlüğüne bakılarak, çarkta yapılmış oldukları kolaylıkla teşhis edilebilmektedir.

Astar: Sulandırılmış ve iyi elenmiş kilin kap üzerine, bir fırça ile sürülmesi, akıtılması veya kabın sulandırılmış kile daldırılmasıyla, kap yüzeyinin düzgünleştirilmesi ve güzelleştirilmesi yöntemine "astarlama" denilmektedir. Astar genellikle, şekil verilmiş kabın gölgede kurutulmasından sonra sürülmektedir. Bu yöntemle kap yüzeyindeki katkı maddeleri gizlenir, pürüzsüz bir görünüm alır ve kabın

geçirgenliği azalır. Buna rağmen bazı kapların pişirildikten sonra astarlandıkları ve astarın sabitleştirilmesi için ikinci kez fırınladıklarına da rastlanmaktadır. Kap hamuru ile aynı renk taşıyan astara, kendinden astarlı veya hamurunun renginde astarlı terimi kullanılmıştır. Bunun dışında farklı bir renkle astarlanmış kapların yine renk değerleri Munsell renk kataloguna dayanılarak saptanmıştır.

Açkı: Kap, fırınlanmadan önce gölgede kurutma işlemi sırasında, tam anlamıyla kurumadan düzgün bir taş, kemik veya keramik parçası gibi sert bir maddeyle kap yüzeyine yapılan parlatma işlemine "açkı (perdah)" denilmektedir. Perdahlama işlemi, kabın hamur yüzeyine uygulanabileceği gibi, kurumuş astar üzerine de uygulanabilir. Bu yöntem ile kap yüzeyindeki kil zerrecikleri sıkıştırılarak kaygan ve gözeneksiz bir yüzey elde edilir. Açkılama işlemi sırasında aletin kap yüzeyinde bıraktığı izlere bakılarak açkı için "açkılı" ya da "açkısız" terimleri kullanılmaktadır. Yarı kurumuş bir kabın üzerine uygulanan açkı, düzenli izler bırakmasına karşın kabın nemli olduğu durumlarda bu izler daha düzensiz ve belirgin olur. İncelenen kaplar üzerindeki bu izler, yüzeyin düzgünlüğü, parlaklığı gibi faktörler kabın açkılı olup olmadığının saptanmasında ölçüt alınmıştır.

Cila: Bölge keramiklerinin, kırmızı astarlı oluşu ve parlaklıkları en dikkat çekici özellikler arasındadır. Bu türde malların, çarkta şekil verildikten sonra gölgede kurumaya bırakıldığı, hafifçe nemini kaybettiği zaman perdahlandığı ve sonrada pişirildiği anlaşılmaktadır. Pişirilmiş kap sulandırılmış kilden bir astara batırılmış veya sulandırılmış astar, kabın üzerine akıtılmıştır. Astarlanan keramik bu kez astarın sabitleştirilmesi amacıyla ikinci kez pişirmeye tabi tutulmuştur. Astarın parlaklık kazandığı bu işleme "cilalama" adını veriyoruz.

Pişirme: Pişme, Keramik parçalarının pişme dereceleri yüzeylerine ve çeper kesitlerine bakılarak belirlenmiştir. Pişme kalitesi "iyi", "orta" ve "kötü" gibi üçe ayrılarak belirlenmiştir. Keramiğin özünde renk değişimleri yoksa ve öz, tümüyle hamurun pişme sonrası aldığı kiremit rengindeyse "iyi pişmiş" olarak adlandırılır. Keramiğin çeperinin iç ve dış yüzleri kiremit renginde, ortası siyahsa "orta pişmiş" olarak değerlendirilir. Çeper tümüyle siyah ya da koyu kurşuni renkte ve keramik yüzeyi lekeliyse "kötü pişmiş" olarak isimlendirilir.

Boyutlar: Keramiklerde büyüklük olarak "ağız" veya "dip" çapı verilmiştir. Parça halindeki ağız profili ve diplerin çapları, "çap ölçer" yardımıyla saptanmıştır.

Tüm kaplarda ise ağız ve dip çapları, " kumpas" ve " cetvel" kullanılarak ölçülmüştür.

Formlar: Bölge için ortak bir keramik terminoloji olmaması dolayısıyla tiplerinin isimlendirilmesinde değişik adlar kullanılmıştır. Keramiklerin tiplerine göre ayrılmasında çanak, çömlek, tabak, emzikli kap, testi, küp (pithos),vazo, meyvelik, askos, kandil, kapak vb. gibi isimlerle açıklanmıştır.

-Ağız çapı, omuz ve karın çapından büyük yâda çapı yüksekliğinin iki katından fazla olan kaplar; “çanak”

-Çapı yüksekliğinin iki katından az olan kaplar; “kâse”

-Çapı yüksekliğinin yaklaşık dört katından fazla olan kaplar ;“çukur tabak”

-Çapı yüksekliğinin yaklaşık altı katından fazla olan kaplar; “düz tabak” olarak adlandırılmıştır [Keramik verilerinin değerlendirilmesinde Ökse, 1993; Sivas, 1998; Konyar, 2004 ve Topaloğlu, 2009'dan faydalanılmıştır.]

Referans Gösterimi (Kaynakça): Kaynakça gösteriminde “Güncel” yöntem benimsenmiştir. Yazar-Tarih sistemi olarak da kabul edebileceğimiz yöntemde aşağıdaki örneklerle belirtilen hususlar dikkate alınmıştır.

[Yazar Soyadı], [Basım Yılı] [:] sayfa formülü kullanıldı

- Atalay, 1978: 23

-Sistemi kullanan dergi, yazar ve kurumlarda noktalama işaretlerinin kullanımı açısından farklılıklara rastlanabilmesine rağmen çalışmamızda aşağıdaki noktalama işaretleri kullanıldı.

Basım Yılından sonra [:] kullanıldı

- Alpman 1994: 27

Sayfa Aralığında [-] kullanıldı

- Erzen, 1979: 323-329

Birden fazla yazarlı çalışmalarda yazarlar arasına [-] kullanıldı

- Atalay-Mortan, 2003;456–478

Sayfalarda [,] kullanıldı

- Koşay, 1959: 349-413

Diğer referansta [:] kullanıldı

- Memiş, 1989: 3; Erzen, 1992: 1; Kınal,1991

Devam eden sayfalarda [vd.] kullanıldı

- Pehlivan, 1991: 191 vd.

Devam eden uzun çalışmalarda [vdd.] kullanıldı

- Ceylan, 1994: 98 vdd.

İkiden fazla yazarlı yayınlarda ikinci yazardan sonra [ve diğer kullanıldı

- Çambel-Braidwood ve diğer.1985: Domuztepe Çalışmaları

-Gazete ve dergiden bir bölüm kaynak olarak gösterilecekse yazarın ismi belirtilmeden gazetenin adı ve sayfa numarası verildi.

-Yayında bir yazarın aynı yıl içinde yayınlanmış birden fazla makalesi bildirilecekse yıldan sonra a, b, c, . gibi harfler eklendi.

- Çilingiroğlu, 1991_a:271-277

- Çilingiroğlu, 1991_b:29-38

-Aynı dipnotta yazar-eser sistemi kronolojik sıraya göre düzenlenmiştir.

- Pehlivan, 1984: 5; Çilingiroğlu, 1991; 29-38; Topaloğlu, 2006: 102

-Çalışmada dipnot olarak kullanılan kısaltmalar kaynakçasında genel olarak aşağıdaki sistem temel alınarak yazılmıştır.

-Tek İsimli Kitap Çalışmaları

- Memiş, E (2002), *Eskiçağda Türkler*, Konya

-Çok İsimli Kitap Çalışmaları

- Yurttaş H. - H. Özkan - Z. Köşklü - Ş. Tali – D. Okuyucu - G. Geyik – M. L.,

Kındıgılı

- (2008). *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*. Erzurum.

-Makaleler

- Tarkan, T. (1974). "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi". *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 7-22.

Editörlü yayınlarda tarih ve makalenin yazarı yazıldıktan sonra parantez içinde “ed.” veya “eds.” kısaltmasıyla kitap editörünün adının baş harfi ve soyadı ve parantez içinde ss. diye sayfa aralıkları gösterilmiştir.;

- (2004). “Urartu Krallığı ve Topografya”. *Urartu: Savaş ve Estetik*. (ed.: O. Belli). (ss.75-83). İstanbul.

-Konferans, Sempozyum gibi bildiri yayınları kaynak olarak gösterilirken aşağıdaki gibi gösterildi.

- Pehlivan, M. (1994).“Başlangıçtan Urartu’nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi”. *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23–25 Mayıs 1988)*, Ankara, 327-345.

III. İlgili Araştırmalar

Doğu Anadolu Bölgesi’nde özellikle Aras Nehri boyunca bu konuda yapılan çalışmalar ne yazık ki Urartu başkenti ve yakın çevresi ile kıyaslanamayacak kadar azdır. Urartu yazıtlarında ismi geçen bölgenin önemli su kaynaklarından olan Aras Nehri hakkında Herodotos ve Ksenophon başta olmak üzere pekçok antik yazar bilgi vermektedir. Özellikle son elli yılda yapılan çalışmalar bölgenin tarihini aydınlatmada önemli rol oynamıştır.

Erzurum: Erzurum Bölgesi’nde, Aras Nehri’nin geçtiği diğer bölgelere nazaran daha çok kazı ve araştırma yapılmış olduğunu söyleyebiliriz. 1942-1944 yılları arasında Erzurum Ovası’ndaki Karaz Höyükte H. Z. Koşay tarafından kazı çalışmaları başlatılmış olup, Karaz’ı takip eden Pulur ve Güzelova kazıları H.Z. Koşay ve H. Vary tarafından yapılmıştır. Pasinler, Sos Höyük’te A. Sagona’nın yaptığı bizimde ekip olarak bir yıl katıldığımız kazı çalışmaları uzun süre devam etmiştir. Ayrıca Pasinler Bulamaç Höyükte Erzurum Müzesi Müdürü M. Erkmen ile İzmir Üniversitesi’nden S. Güneri’nin yapmış olduğu kazı ile Erzurum Müzesi adına bilimsel başkanlığını A.Ceylan’ın yaptığı Pasinler Kale Kazısı ve Erzurum Kale Kazısı çalışmaları yürütülmüştür.

Ayrıca Bakü-Ceyhan Petrol Boru hattı kapsamında da kısa süreli kurtarma kazıları yapılmıştır. Erzurum Bölgesinde bizim yaptığımız yüzey araştırmaları ile bilinenlerin dışında pek çok merkez belirlenmiş ve kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Erzurum Bölgesinde ve çalışma sahamızda şimdiye kadar yapılan bilimsel kazı ve yüzey araştırmalarının kronolojisi aşağıda verilmiştir..

- Karaz Höyük -H. Z. Koşay-K.Turfan (1942-1944)
- Pulur -H.Z. Koşay, H. Vary (1960)
- Güzelova -H.Z. Koşay, H. Vary (1961)
- Erzurum ve Çevresi Araştırmaları -M. Pehlivan (1990-1991)
- Sos Höyük -A. Sagona (1994-2006)
- Sos Höyük ve Çevresi Yüzey Araş. -A.Sagona (2005)
- Çiğdemli Höyük Kazısı -M. Erkmen (1998-1999)

- Erzurum Bölgesi Yüzey Araştırması -S.Güneri (1986)
- Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır Yüzey Araş.-A.Ceylan (1998-)
- Pasinler Kalesi - A. Ceylan-M. Erkmen (2001)
- Erzurum Kale Kazısı - A. Ceylan-M. Erkmen(2000-2009)
- Urartu Baraj ve Sulama Sis. Yüzey Araş. -O. Belli (1999-2010)
- Bulamaç Höyük -M. Erkmen-S.Güneri (2001-2002)
- Pasinler Ovası Yüzey Araştırması -M. Karaosmanoğlu (2002)
- Erzurum- Tümentepe Kazıları –Botaş (2003)
- Erzurum- Büyükdıç Kazıları -Botaş S.Y.Şenyurt (2003)
- Erzurum- Güllüdere Kazıları -Botaş S.Y.Şenyurt-R.İbiş (2003)
- Erzurum- Mağaratepe Kazıları –Botaş (2003)
- Erzurum- Tasmator Kazıları -Botaş S.Y.Şenyurt (2003)
- Erzurum- Tetikom Kazıları -Botaş S.Y.Şenyurt-M.Erkmen (2003)

IV. Urartu Araştırmalarının Tarihi

Urartu adına ilk defa Tevrat'ta "Ararat" olarak değinilmiş ve Urartu hakkında başlangıçta antik kaynaklar ve Ortaçağ tarihçileri Asur'un bir parçasıymış gibi bilgiler aktarmışlardır. Öyle ki, M. S. 5. yy'da yaşayan Khroneli Movses bile, Van Gölü kıyısındaki kayalıklar üzerinde inşa edilmiş olan büyük kentin, Assur kraliçesi Samiram(Semiramis)¹ tarafından yapılmış olduğunu bildirmiştir.

Bu antik tarihçinin bol betimli ve tanımlamalarla dolu eseri, 19. yy.'da Avrupalı oryantalistlerin ve şarkiyatçıların büyük ilgisini çekmiştir.1827 yılında Fransız Asya Araştırma Cemiyeti tarafından Türkiye'ye gönderilen arkeolog Friedrich Eduard Schulz, Van Gölü kıyısındaki büyük kent kalıntılarından raporlarında bahsetmesi üzerine bölgeye olan ilgi daha da artmıştır. Schulz'un bölgede yapmış olduğu çalışmalarda, 42 adet çivi yazılı kopya, Van Kalesi içindeki kral mezar odalarının gravür ve çizimleri ve birçok kale tanımı yer almıştır. Schulz, bu eserleri ve kopyaları

¹ Khroneli Movses'in eserinde adını zikrettiği Şamiran; Asur Kralı V.Şamsi-Adad'ın (M.Ö.823-811) karısı Babil Kraliçesi Sammuramat'tır. V.Şamsi-Adad'ın genç yaşta ölümü üzerine küçük yaşta oğlu III. Adadnirari'nin (M.Ö.823-783) varisi olarak beş yıl kadar bir süre Asur'u Sammuramat idare etmiştir. Sammuramat'ın bu beş yıllık iktidarı süresince Assur, Babil kültürünün etkisinde kalmış, mimarlık, güzel sanatlar ve imar faaliyetlerinde Babil etkisi damgasını vurmuştur. Bugün dünyanın yedi harikasından biri olarak kabul edilen "Babil'in Asma Bahçeleri" bu dönemin kültürel varlıkları arasındadır.

1828 yılında yayınlanması için Paris'e göndermiş ancak kendisinin Hakkâri yakınlarında öldürülmesi üzerine 1840'ta yayınlamak mümkün olmuştur.

Bu zamandan sonra birçok arkeolojik eser, Avrupa müzelerine kaçırılmış ve birbirinden değerli eserler, sanat koleksiyoncularının adeta gözlerini kamaştırmıştır. İlk defa Fransız bilim adamı Prevost de Longperier, bu sanat eserlerinden İstanbul'a götürülenler üzerinde yaptığı çalışmalarda, adlarından Assur kaynaklarında bahsedilen kavmin Urartular olduğunu ortaya atmıştır. (Belli, 1982: 140-142.)

Arkeolojik eserlerin zenginliği ve çokluğu Van bölgesinde sistemli arkeolojik araştırmaların başlamasına sebep olmuştur. Asur saraylarının gün ışığına çıkmasında tanıtılmasında önemli bir rol oynayan arkeolog H. Layard ve onun asistanı H. Rassam'ın başarılı çalışmalarından sonra C. Clayton başkanlığında Rassam ve Amerikalı misyoner Reynolds Urartu tarihi üzerinde çalışmalara başlamışlardır. 1879-1880 yıllarında ise British Museum tarafından Van'a gönderilen bilimsel heyet, Van'daki İngiliz konsülü C. Clayton başkanlığında ilk arkeolojik araştırmalara başlamıştır.

Arkeolojik kapsamlı bu ilk araştırmalardan 70 yıl sonra R. D. Barnett, bir kısmı Asur eserleri ile birlikte British Museum'da sergilenen ve bir kısmı da sepetler halinde depolara kaldırılan Toprakkale buluntularını dikkatli bir biçimde incelemiş ve yayınlamıştır. 1898 yılında C. F. Lehmann-Haupt ve W. Belck başkanlığında Alman Arkeoloji Heyeti Toprakkale'de ikinci kuşak kazılara başlamış ancak onlar da görkemli Urartu sanatını temsil eden eserler bulamadıklarından dolayı hayal kırıklığı yaşamışlardır. Çok sayıda gündelik eşya ve buluntu ele geçirilerek Belin Müzesi'nde önemsiz yerlere konulmuştur.

Toprakkale kazılarında yaklaşık olarak elli yıl sonra, C. R. Meyer, H. Hoffmann ve J. Friedrich atıl durumdaki bu malzemeleri incelerken bir şamdanın sap bölümünde yenileme çalışmaları sırasında, II. Rusa'nın (M.Ö. 685-645) adını taşıyan bir çivi yazısı fark etmişlerdir. Lehmann ve Haupt'un tespit ettiği kaleler, kaya mezarları ve yazıtlardan ziyade W. Belck ile yapmış oldukları yüzey araştırmaları Urartu tarihi bakımından çok önemlidir. Lehmann-Haupt ve arkadaşları W. Belck ile birlikte Urartu krallarının askeri seferleri sırasında kullanmış oldukları Ordu Yolu'nda, Asur-Urartu sınırında yer alan ve I. Rusa (M.Ö. 735-714) dönemine ait olan çift dilli

Topzava Steli'ni bulmuşlardır. Bu stel, Urartu tarihi açısından büyük bir öneme sahiptir. (Belli, 2004_a: 13 - 43)

1911-1912 yılında I. A. Orbeli Toprakkale'de yeni araştırmalara başlamışlardır. Ardından Rus Arkeoloji Cemiyeti idaresindeki N. J. Marr, Toprakkale'de arkeolojik araştırmalarda bulunmuşlardır. I. Dünya Savaşı'nın araya girmesi ile Urartu kazı ve çalışmaları sekteye uğramıştır. Fakat bölgenin o dönemdeki siyasi yapısından dolayı, çalışmalara Urartu merkezleri ve Van dışında, Transkafkasya Bölgesi'nde kazı çalışmaları yeniden başlamıştır.

Arkeologlar, Urartu'nun kuzeyindeki bölgelerde, özellikle Aras Irmağı'nın kuzeyinde, Sevan Gölü ve Armavir çevresinde yapılan çalışmalar ile birçok yeni merkez ve çok sayıda çivi yazılı taş parçası ele geçirmişlerdir. 1930'lu yıllarda, Rus bilim adamı B. B. Piotrovskii Erivan yakınlarındaki Karmir-Blur'u kazmış Arğişti oğlu I. Rusa'nın adı geçtiği yazıt ile birlikte, kentin "Teişebaini"² adı taşıdığını belirtmiştir. Süregelen bu çalışmaları, K. Ogenesjan tarafından 1950 yılında yapılan Erivan yakınlarındaki İşpuini'ye adanan ve Urartu'nun Transkafkasya'daki önemli bir askeri idare merkezi olan Arîn-Berd kazıları, 1964'de B. Arakeljan ile A. A. Martirosjan tarafından kazılan Armavir yakınında ki Armavir-Blur ile Arğiştihinili (Davida) kazıları takip etmiştir

W. Kleiss'in³ 1968'de başlattığı kuzeybatı İran Bölgesi'nde özellikle Urartu yerleşme merkezi olan Bastam'da yapmış olduğu kazı ve incelemeler, Urartu araştırmaları bakımından önemli sonuçlar doğurmuştur. Fakat İran bölgesindeki araştırmaların, 1980 yılından sonra rejim değişikliği ile birlikte durma noktasına gelmesi, W. Kleiss'in başlattığı çalışmaların sonuçlanmasına mani olmuştur. Kuzeydoğu Irak'ta kutsal Ardini (Muşasir) Tapınağı'nı bulmak için R. M. Boehmer tarafından yapılan çalışmalar da Irak – İran savaşının çıkması sonucu yarım kalmıştır.

1956'da C.A. Burney ve G. R. J. Lawson bölgede çok sayıda yüzey araştırması ve arkeolojik incelemelerde bulunmuşlardır. Burney ve Lawson, daha sonra birçok Urartu kalesinin planını çizmiş, 1966 yılında II. Sarduri dönemine tarihlendirilen Kayalidere Kalesi'nde⁴ (Kleiss, 1970: 7-65.) arkeolojik kazı çalışması yapmışlardır. Burney'den sonra P. Hulin ve M. Salvini'nin bu bölgedeki yazıtlar üzerine yaptıkları

² Urartular'da gök gürültüsü ve fırtına tanrısıdır.

³ Kleiss'in Kuzeybatı İran'da özellikle Bastam'daki çalışmalarıyla birlikte Urartu'nun güneydoğu yayılım alanı iyice belirgin hale gelmiştir.

⁴ Muş ili Varto ilçesinin 24 km.güneydoğusundaki Kayalidere Köyü

incelemeler, Urartu bölgesindeki arkeolojik araştırmaların artmasına vesile olmuştur. 1959 ve 1963 yıllarından sonra artık Urartu araştırmalarında Türk bilim adamlarının çalışmaları artmaya başlamıştır. Türkiye’deki Türk bilim adamları tarafından yapılan ilk Urartu ‘kazısı, T.Özgüç tarafından I. Rusa’nın oğlu II. Argişti (M.Ö. 714-685) dönemine tarihlendirilen Erzincan Altıntepe’de yürütülen kazı çalışmasıyla başlamıştır. Özgüç bu kazıda, Van Kalesi’ndeki kral kaya mezarlarını anımsatan ve zengin bir kültüre sahip oldukları anlaşılan insanlara ait taştan mezarlar bulmuştur.

1961’de E. Bilgiç ve B. Öğün tarafından yapılan Kef Kalesi kazıları, A.Erzen tarafından 1961’de başlanan Van-Çavuştepe Kalesi kazıları Türk bilim adamlarının gerçekleştirdiği önemli kazılardandır. Bu tarihlerden sonra, 1967 yılında A. Erzen’in kurduğu " İ.. Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi"; Urartu Devleti hakkında bölgede yapılan birçok çalışmaya ev sahipliği yapmıştır. Kurulan bu merkezde, Urartu sulama sistemleri, Urartu’nun güney yayılımı, Urartu ulaşım ağı, Erken Demir ağı Kültürü, M.Ö. II. bin Doğu Anadolu boya bezemeli çanak-çömlek kültürü, Urartu taş ocakları ve atölyelerinin belirlenmesi, Doğu Anadolu’da madencilik ve maden atölyelerinin tespiti gibi birçok bilimsel çalışma yapılmıştır.

1974’de A. Erzen, V. Sevin ve O. Belli’nin başlatmış oldukları Giyimli (Hırkanis) kazılarını, K.Balkan’ın Giriktepe ile Anzavurtepe kazıları ve 1975 yılından itibaren A.M. Dinçol, B. Dinçol’un yazıtlar üzerine yaptıkları çalışmalar takip etmiştir.

Bölge araştırmaları, 1980-1986 yıllarında Keban Barajı kapsamında yapılan Elazığ-Malatya Bölgesi kazı ve araştırmaları, V.Sevin ve O.Belli’nin dönemlik kazı ve yüzey araştırmalarıyla devam etmiştir. Kazı alışmaları, 1986-1991 yılları arasında M. T. Tarhan tarafından yapılan Van Kalesi ve Van Kalesi Höyüğü kazıları, A. ilingiroğlu’nun Dilkaya Höyüğü ve 1989’da başlanan Ayanis Kalesi kazı çalışmalarıyla srmştur. (ilingiroğlu, 1985_a; ilingiroğlu, 1985_b; ilingiroğlu, 1986; ilingiroğlu, 1987_a; ilingiroğlu,1988; ilingiroğlu, 1989; ilingiroğlu,1990_a; ilingiroğlu, 1990_b; ilingiroğlu, 1990_c; ilingiroğlu, 1991; ilingiroğlu,-Derin,1992. (ilingiroğlu, 1990_d; ilingiroğlu, 1993_b; ilingiroğlu,1993_c; ilingiroğlu, 1994_a; ilingiroğlu,1994_b; ilingiroğlu,-Salvini,1995; ilingiroğlu, 1996_a; ilingiroğlu, 1997_a; ilingiroğlu, 1997_c; ilingiroğlu, 1998_a; ilingiroğlu,-Salvini, 1999; ilingiroğlu,-Sağlamtemur, 1999) Urartu alışmaları, V.Sevin tarafından yapılan Karagündüz Höyüğü ve Nekropolu Kazıları, Hakkâri kazıları, A.Ceylan- O.Belli tarafından yapılan

Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Kazıları ile Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü kazıları, O.Belli başkanlığındaki ekip tarafından yapılan Nahçıvan Yüzey Araştırmaları ve Urartu Sulama Sistemlerinin Araştırılması ile devam etmiştir.

A.Ceylan başkanlığında ve benim de üyesi olduğum ekip tarafından Erzurum-Erzincan -Kars-Iğdır illeri yüzey araştırmaları, Çıldır-Akçakale Kazısı ve Çıldır yüzey araştırması, K.Köroğlu tarafından Ardahan-Artvin illeri yüzey araştırmaları ve A. Özfirat tarafından yapılan Ağrı Dağı yüzey araştırmaları, Urartu araştırmalarına artık gereken önemin verildiğinin en açık delilleridir.

Başlangıçta yabancı bilim adamlarınca başkentteki Van Kalesi ve Toprakkale'de yapılan çalışmalar, ardından Transkafkasya Bölgesi'ndeki yoğun kazı ve yüzey araştırmaları Urartu hakkındaki bilgilerimizin ana kaynağını oluşturur. Ardından gezginlerin notları ve Türk bilim adamlarının çalışmaları, Urartu kültürünün sanıldığından çok daha geniş bir alana yayıldığını, çevre kültürleri etkilediğini ve doğu'da kendisinden sonra kurulan uygarlıklara büyük bir kültürel miras bıraktığı gerçeğini ortaya koymuştur.

Urartu Devleti'nin siyasi ve ekonomik tarihi üzerine yapılan çalışmaların artması ve İstanbul, Ege, Marmara, Ankara, Gazi, Atatürk, Yüzüncü Yıl ve Fırat üniversitelerindeki Urartu uzmanları sayesinde yapılan kazı ve yüzey araştırmaları ile yeni bir boyut kazanmaktadır. Bu uzmanların yetiştirdiği genç bilim adamları sayesinde, Urartu'nun sosyo-ekonomik ve kültürel yapısının Doğu Anadolu Bölgesi'ne olan etkileri, ilerleyen zamanlarda daha fazla netlik kazanacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇALIŞMA BÖLGESİNİN COĞRAFİ DURUMU

1.1. Aras Vadisi'nin Genel Coğrafi Özellikleri

Araştırma sahamızı oluşturan ve Yukarı Aras Vadisi adını verdiğimiz Pasin Ovasını, bugünkü adlarıyla Pasinler, Horasan ve Köprüköy ilçeleri meydana getirmektedir.(Harita-1) Yukarı Pasin ovasını; Hasankale ve Köprüköy ilçeleri oluştururken, Aşağı Pasin ovasını da Horasan oluşturmaktadır. Aras Nehri boyunca yer alan ve içinde Pasinler ilçe merkezinin bulunduğu ovaya Pasin veya Hasankale Ovası, bu ovanın kuzeydoğusunda ve Aras Nehri üzerinde Çobandede Köprüsüyle Horasan'dan ayrılan ovaya da Aşağı Pasin Ovası ve her ikisine birden Pasin denilmektedir. (Saraçoğlu, 1956: 334 vd.) Sözü ettiğimiz Aras vadisinin genel coğrafi özelliklerinden bahsetmeden önce Asya, Avrupa ve Afrika kıtası arasında hem coğrafi hem de tarihi bakımdan bir köprü vazifesi gören Anadolu'nun coğrafi özelliklerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Tarih boyunca önemini koruyan Anadolu, Helenistik dönemden itibaren *Anatolia* ya da *Asia Minor* (Küçük Asya) olarak adlandırılmıştır. (Memiş, 2003: 3; Erzen, 1992: 1 vd; Kınal,1991:1 vd.; İzbirak, 1984: 1; Yücel,1987: 4 vdd) Anadolu'nun Kuzey yarımkürede bulunan bu toprakları eski dünya karaları olarak adlandırdığımız Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarının tam orta yerinde bulunmaktadır. (Atalay, 1992: 3; Doğanay, 1997,75)

Üç tarafı denizlerle çevrili olan ve bir yarımada görünümünde bulunan Anadolu'nun toplam yüzölçümü, 780.576 km²'dir. Ülkenin güney-kuzey yönündeki uzunluğu yaklaşık olarak 425-650 km ve doğu-batı istikametindeki uzunluğu da yaklaşık olarak 1600 km.dir. (Doğanay, 1994,91; Atalay, 1992: 1) 1941'de yapılan I.Türk Coğrafya Kongresi'nde; iklim, bitki örtüsü, yer şekilleri ve ulaşım şartları dikkate alınarak Türkiye 7 coğrafi bölgeye ayrılmıştır. Araştırma sahamızı oluşturan bölge, Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunduğundan dolayı bu bölgenin fiziki ve coğrafi özelliklerinden bahsetmek gerekmektedir.

Doğu Anadolu bölgesi, ülkemiz topraklarının yaklaşık olarak %21 lik bir kısmını oluşturmaktadır. Bu da 163.200 km² lik bir alan kaplamaktadır. Doğu Anadolu

bu özelliklerinin yanı sıra ortalama yükseltisinin fazla olması itibariyle de Türkiye'nin adeta çatısını oluşturmaktadır. (Erinç, 1953: 1 vd; Saraçoğlu, 1956: 1 vdd.)

Doğu Anadolu Bölgesi'nin sınırlarını ana hatlarıyla çizerek olursak; doğusunda İran, Ermenistan, Gürcistan ve Nahçıvan yer alır. Batısı ise Erzincan ve Sivas arasında bulunan Çimendağı, Kızıladağ, Beydağı, Yılandağ ve Malatya ile Maraş arasında yer alan Gürün Hezanlı, Derbent Dağları'nın yüksek doruklarından itibaren Çimen Dağları; Yalnızçam Dağları ile Cin Dağları'nın oluşturduğu Kuzey Anadolu Dağ kavisinin kuzey sınırı ile şekillenir. Bölgenin güney sınırı ise Sasun ve Herekol Dağı gibi dağlarla doğuya doğru uzanarak Cudi Dağı ile Irak sınırına ulaşır. Kısaca bölgenin sınırları kuzeyde Kuzey Anadolu Dağları'nın güney kesiminden geçer, güneyde ise Toros Dağları'nın güneye bakan yüksek eteklerinden geçer (Atalay-Mortan, 2003: 415 vd.).

Doğu Anadolu bölgesini, genelde yüksek rakımlı Ağrı, Bingöl, Elazığ, Bitlis, Erzurum, Erzincan, Kars, Hakkâri, Malatya, Muş, Tunceli, Van, Şırnak ve Iğdır illeri meydana getirmektedir (Ceylan, 2008a: 33; Arınç, 2006: 46).

Doğu Anadolu'da, ortalama yükseltinin fazlalığı ve denizden uzak oluşu sebebiyle karasal iklim hüküm sürmektedir. Kışlar çok sert geçmekle birlikte Türkiye'de kar yağışının en çok olduğu ve karın yerde kalma süresinin en uzun olduğu bölge Doğu Anadolu Bölgesi'dir (Saraçoğlu, 1989: 470; Ceylan, 2008a: 36 vd). Kış mevsiminde Sibiryâ üzerinden gelen soğuk hava etkisini gösterir. Ağır kış şartlarının hâkim olduğu bu dönemde hava sıcaklığı neredeyse -40 C' ye düşer. Bölge içerisinde karasallığın en yoğun yaşandığı yer Erzurum-Kars platosudur. Yıllık sıcaklık farkları bu bölgede genellikle 22–23 C'dir. Kış şartlarının nispeten diğer yerlere göre daha hafif yaşandığı yer ise şüphesiz ki 875 m. yükseltisiyle Iğdır ovasıdır (Erinç, 1953: 5; Tarkan, 1974: 8). Bölgede bulunan diğer ova ve düzlükler; Van Gölü Havzası, Muş Ovası, Malatya Havzası, Bingöl Ovası, Göle-Ardahan-Çıldır ve Aktaş Havzası, Erzurum, Horasan ve Pasinler ovalarıdır. Doğu Anadolu'nun yeryüzü şekillerine bakıldığında; birbirinden farklı bölgeler karşımıza çıkmaktadır. Ana hatlarıyla Doğu Anadolu Bölgesi'nin yeryüzü şekilleri şu şekilde sıralanabilir.

a) Doğu Anadolu'nun kuzey bölümünü oluşturan bu bölüm, Erzurum-Kars platosunun da içinde bulunduğu kısımdır. Bu kısmın başlıca yükseltilerini, Kargapazarı (3280m), Gavurdağı (3109m), Kop(2360m) ve Çimendağı(2749m) oluşturur (Atalay 1992; 57, Arınç 2006;12).

b) Munzur Dağları'nı doğuya doğru; Mercan (3450m), Bağırpaşa (3282m), Palandöken(3142m) ve Aşağıdağ (3270m) takip eder. Bu dağlara Karasu-Aras vadileri ile doğu-batı doğrultusunda temas halinde bulunduklarından dolayı Karasu-Aras Dağları adı verilmiştir. Karasu-Aras Dağları'nın doğu bölümünde, Büyük Ağrı (5137m) ve Küçük Ağrı Dağları yer almıştır (Atalay-Mortan 2003;456–478).

c) Karasu-Aras Dağları'nı, güneyde Güneydoğu Toroslar'ın kuzey şeridini oluşturan Elbistan havzasından başlayarak Elbistan, Malatya, Elazığ, Uluova, Bingöl, Muş, Van ve Yüksekova havzaları ile depresyon şeridi oluşturur. Bu depresyonlar birbirlerinden dağlık eşiklerle ayrılmışlardır (Ceylan, 2008_a; 35 vd.).

d) Güneydoğu Toros Dağları'nın oluşturmuş olduğu bölüm, Murat Suyu ile uygunluk gösterir ve bölgeyi Güneydoğu Anadolu'dan ayırarak Güneydoğu Toros Dağları'na ulaşır. Bu dağlar her iki uçtan orta yere yaklaştıkça mevcut yükselti azalır. Bu yükseltilerin en yüksek kısmını Güneydoğu'da Cilo buzulu(4135m) oluşturur (Ceylan, 2008_a;35,Atalay-Mortan 2003 456 vd.).

e) Bölgenin doğusunda, kapalı havza görünümünde ve Türkiye'nin en büyük gölü olan Van Gölü ile onun doğusundaki Mengene dağlık alanı yer alır. Bu dağlık alan kuzeyden güneye doğru yükseklik kazanır. Bölgenin en güney ucunu Dicle nehrinin kuzey kolları tarafından aşındırılmış küçük akarsu düzlükleri meydana getirir. Bütün bu saydığımız jeolojik ve jeomorfolojik yapı ile iklim şartları dikkate alındığında bölge, dört bölüme ayrılabilir.

1) Yukarı Fırat Bölümü: Bölgenin batı kısmında yer alan bu bölüm, Fırat Nehri havzasının hemen hemen tamamını kapsar.

2) Erzurum-Kars Bölümü: Bu bölüm, bölgenin en yüksek alanını kapsar. Dağlar arasında uzanan geniş düzlükler ile yine bu dağlar arasında uzanmış geniş vadilerden meydana gelir ve Türkiye'nin adeta çatısını oluşturur.

3) Yukarı Murat Van Bölümü: Bu bölüm ise, Kuzeyde Karasu-Aras Dağları ile güneyde Güneydoğu Toros Dağları'nın kuzey yamaçları ile çevrelenmiştir.

4) Hakkâri Bölümü: Bu son bölüm ise, batıda Dicle'nin kollarından Pervari Çayı havzasını da içine alarak Van Gölü Havzası'na kadar sokulur (Erinç, 1953; 46.60.79.89.109 vd.).

Herhangi bir yerin iklim şartlarını belirleyen faktörler şüphesiz ki özel konum ve yeryüzü şekilleridir. Bu bakımdan içinde bulunduğumuz Doğu Anadolu Bölgesi ve

araştırma sahamızı oluşturan Yukarı Aras vadisi (Pasinler, Köprüköy, Horasan) bölgenin denizden uzak oluşu ve yükseltisinin fazla oluşu yüzünden oldukça sert iklim şartlarına sahiptir (Atalay-Mortan, 2003: 465–478.). Doğu Anadolu Bölgesi'nde soğukların şiddeti güneydoğudan kuzeybatıya doğru artmaktadır. En soğuk Ay Ocak, en sıcak ay ise Ağustos ayıdır. Bölgenin yüksek platolarında (Erzurum-Kars-Ardahan) yazların serin geçmesine karşın yükseltisi az olan Iğdır, Malatya, Elazığ, Elbistan vb. yazlar oldukça sıcak geçmektedir. Doğu Anadolu Bölgesi'ne yağışlar en fazla İlkbahar aylarında ve yaz başlarında düşmektedir. Bölgede yağışların fazla olması otlak ve meraların gelişmesini sağlayarak hayvancılığın yaygınlaşmasına uygun bir zemin hazırlamıştır (Ceylan, 2008_a: 37 vd.). Doğu Anadolu'nun tipik bitki örtüsü hiç şüphesiz ki bozkırdır. Doğal bitki örtüsünü hazırlayan etmenler iklim ve yeryüzü şekilleridir. Bu yeryüzü şekilleri de Doğu Anadolu'da diğer bölgelere nazaran daha çok değişiklik göstermektedir. Bölgede nem oranı, İç Anadolu'ya nazaran daha fazladır. Bu nedenle orman alt sınırı iç bölgelere göre daha yüksektir. Bölgenin güneybatı kesiminde bu sınır 1100 m. ye inmesine rağmen doğu ve kuzeydoğu bölümünde 1800–1900 m. ye yükselen ormanlar doğuda daha da yükselerek 2800 m. ye çıkmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi çevre ve iklim özelliklerine göre dört ana bitki örtüsüne sahiptir (Atalay-Mortan 2003:439–445).

1) Bozkırlar; Doğu Anadolu'nun yüksek havzalarında Turan-İran bozkır bitki örtüsü mevcuttur. Bu bitki örtüsüne paralel olarak Malatya, Erzincan, Muş, Erzurum, Pasinler ve Iğdır ovalarında İç Anadolu bozkırlarındaki gibi otsu bitkiler yetişir (Ceylan, 2008_a; 37 vd.).

2) Dağ Bozkırları; Doğu Anadolu'nun kuzeydoğu ve doğu kesimlerindeki yarı nemli ve nemli alanlarda yetişir. Bu kesim ise daha çok Karlıova-Varto güneyde Başkale, doğuda İran sınırı ve kuzeyde Allahuekber dağları arasındaki alanı kapsar (Ceylan, 2008_a; 37,38 vd.).

3) Meşe Ormanları ve Antropojen Bozkırlar; bölgenin batı kesimindeki yüksek alanları oluştururlar.

4) Yüksek Dağ Çayırları; Subalpin ve Alpin olarak adlandırılan bitki örtüsü ise Alpin ve Yarı Alpin dağ çayırı alanlarını kapsar. Karasallığın etkisine bağlı olarak genelde 2500 m. nin üzerindeki dağlık alanlarda yaygınlaşır. Munzur, Karasu-Aras Dağları, Palandöken, Yalnızçam ve Allahuekber dağları üzerinde yetişir (Erinç, 1953,29

vd; Atalay 1993:167 vd.). Doğu Anadolu Bölgesi'nde yazlar oldukça sıcak ve yüksek yerlerde nem bulunduğu için ormanlık alanların yükseklerde fazla olduğu göze çarpmaktadır. Ancak insanoğlunun gelişen zaman içinde ormanları tahrip etmesiyle bu ormanlık alanların büyük bir kısmı bozkır haline dönüşmüştür (Koday, 2005,34;Tarkan 1974,13 vd.). M.Ö.8.yy. ait Asur kaynaklarında Hakkâri Bölgesi'ndeki sık ormanlardan bahsedilmektedir. Buna ilaveten Ksenophon'da M.Ö.5.yy.da Muş ve Bitlis civarındaki ormanlık alanlardan söz etmektedir. (Pehlivan,1991_a: 18vd; Erzen1992:4 vd; Burney-Lang: 1971:129; Luckenbill, 1968: 236- 604.) Yine Arap müellifleri ve coğrafyacıları da Ağrı Bölgesi'ndeki ormanlık alanların var olduğunu bize bildirmişlerdir. Doğu Anadolu'daki bu ormanlar sarıçam ve meşelerden oluşmuştur.

Doğu Anadolu, akarsu bakımından Türkiye'nin en önemli ve en zengin bir bölge olma özelliği taşımaktadır. Bu akarsular bölgenin tarihinin belirlenmesinde önemli bir rol üstlenmişlerdir. Bölgede kapalı havza özelliği taşıyan Van Gölü dışındaki bütün akarsular denizlere dökülür. Doğu Anadolu'nun başlıca akarsuları; Aras, Kura, Fırat ve Dicle' dir (Güney, 1990:323 vd; Sözer, 1969:1 vd.). Kura Nehri, Allahuekber Dağları'ndan doğup, Ardahan ili Posof ilçesinden geçerek ülkemiz sınırlarını terk eder ve oradan da Azerbaycan'a geçip Hazar Denizi'ne dökülür (Tuncel, 1991:333). Araştırmamıza temel teşkil eden, Pasinler Köprüköy, Horasan ovalarına hayat veren Aras nehri ise Bingöl Dağları'ndan doğar, önce güney-kuzey istikametinde akar, sonra kuzeydoğuya, daha sonra da doğuya doğru yönelir. Aras Nehri, Kağızman'dan geçip Iğdır iline ulaştıktan sonra sınırlarımızı terk eder (Tuncel, 1991:332 vd; Ksenophon, 1984:132; Honigmann, 1970:183–213; Darkot-Tozan, 1988:557 vd; Ceylan, 2008_a, 40). Daha sonra Aras Nehri, Nahçıvan-İran, Ermenistan-İran ve Azerbaycan-İran sınırlarını çizerek Azerbaycan'a uzanır. Burada Kura ile birleşip Hazar Denizi'ne dökülür.

Aras Nehri ile ilgili bilgilere çeşitli kaynaklarda bolca rastlamak mümkündür. Özellikle antik kaynaklarda belirtilen bilgiler oldukça kıymetlidir. Ünlü tarihçi Herodotos, Aras hakkında (Herodotos, I/201.202.205.209.211.216,III–36,IV–11,40)'

'Araxes Matienler'in ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır. Burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Araks'ın yalnız bir ağzı bir engele çarpmadan Hazar Denizi'ne dökülür'.demektedir.

Bir diğerk antik yazar, Ksenophon ise Anabasis (M.Ö.401-400) adlı eserinde Aras Irmağı'nın kollarından Pasin Çayı'ndan geçtiklerini belirterek bölge halklarıyla ilgili olarak bilgi vermektedir (Ksenophon, 1984; 132). Kamusu'l Âlâm'da ise Aras Nehri'ne yapılan köprülerin dayanamayacağı şu şekilde ifade edilir; (Sami, 1889; 72 vd.)

"Aras'ın cereyan-ı menba'asından taa (Orad Abad) şelalesine kadar gayet sert ve hızlı olup mevki'i muhtelifesinde defa'atle yapılan köprülerden yalnız iki üçü dayanabilmiştir.17 km.lik mesafede 425m.aşağı düşer ve düşerken uzaktan işitilir bir gürültü hâsıl eder."

Aras'ın Çeşitli ülkeler arasında bir sınır oluşturması, onu tarih boyunca hep önemli kılmıştır.

Fırat ismi, Sümerce "Bu-ra-nu-nu",Asurca "Purattu",İbranice "Perath" ve Arapça'da "Furat" şeklinde ifade edilmektedir. Batılı kaynaklarda ise "Euphrate" veya Eufate" şeklinde kullanılmaktadır (Herodotos, I/180 vd; V 52, Sami,1889: 5; Ceylan, 2008_a; 41.). Ülkemizde doğan ve en uzun akarsu olma özelliği taşıyan Fırat nehri, Mezopotamya'ya hayat veren ve "Mümbit Hilal" (Memiş, 2006: 21.vd; Yıldırım, 2000: 43 vdd;)i oluşturan iki önemli nehirden birisidir. Fırat ırmağı, Erzurum'dan doğar Kuzeydoğu-Güneybatı yönünde aktıktan sonra, Erzincan'ı geçer ve Elazığ yakınlarında Murat kolu ile birleşir. Elazığ'dan itibaren kuzey-güney yönünde akışına devam ederek Şanlıurfa'dan Suriye'ye doğru akmaya devam eder. Böylece Suriye ve Irak çöllerine hayat veren Dicle ile birleşerek"Şattü'l Arap" adını alır ve Basra Körfezi'ne dökülür. Herodotos ise Fırat'ın büyük bir nehir olduğunu hızlı ve derince aktığını belirtmektedir. Ayrıca Herodotos, Fırat'ın Babil'e hayat verdiğini de vurgulamaktadır (Herodotos, I,180 vd, V.52).

Mezopotamya'ya hayat veren bir diğerk önemli nehir olan Dicle'de yine kaynağını Doğu Anadolu Bölgesi'nden almaktadır (Hoşgören, 1994:61,113;Özgür 2001,51 vd.). Kaynağını Güneydoğu Toroslar'daki Hazarbaba Dağları'nın eteklerinden alan Dicle Nehri, Batman yakınlarında Botan Çayı ile birleşip akışına devam eder ve Türkiye -Suriye sınırı boyunca akışını sürdürür. Daha sonra Cizre yakınında Irak'a girer ve Basra yakınlarında Fırat ile birleşerek Şattü'l Arap adını alarak Basra Körfezi'ne dökülür. (Ceylan, 2008_a: 41 vd.)

Türkiye'nin en büyük gölü olan ve lav seti gölleri arasında yer alan Van Gölü'nde yine Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunmaktadır. (Saraçoğlu, 1989: 434 vd.) Kapalı havza olma özelliği taşıyan Van Gölü 3713 km² lik bir alana sahiptir. Deniz seviyesinden yüksekliği 1640 m. olan Van Gölü'nün derinliği, Tatvan ilçesi önünde 451 m.yi aşmaktadır. (Arınç, 2006, 30 vd; Özgür, 2001: 60 vd.) Göle dökülen akarsular; Altındere, Bend-i Mahi, Karasu ve Hoşap sularıdır. Akarsuların getirdiği kıyı ovaları arasında; Muradiye Ovası, Gevaş Ovası, Erciş Ovası, Gürpınar Ovası ve Van Ovası bulunmaktadır. (Atalay-Mortan, 2003:439-445)

Asur kayıtları, Van Gölü ile ilgili erken dönem kayıtlarını oluşturmaktadır. Asur krallarından I.Tukulti-Ninurta(M.Ö.1244-1208) yazıtında: (Pehlivan, 1991_a25.)

“Daieni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı, savaş arabalarını ülkelerinden oluşturdukları ordularını (alarak) savaşa katıldılar.Korkunç silahlarıyla üzerlerine şiddetle hücum ettim ve Adad'ın verdiği coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim.Silahla donatılmış 120 savaş arabasını savaşın ortasında ele geçirdim.Onlara yardıma gelen Nairi'nin (diğer) 60 kralının savaş arabalarını ele geçirdim ve mızrağımın ucunda yukarı denize kadar takip ettim..”demektedir.

Yazıtta geçen “Yukarı Deniz” ifadesinin Van Gölü olduğu bilim adamlarınca kabul görmüştür⁵. Van Gölü ve çevresi, M.Ö. I.binde Urartu Devleti'nin merkez topraklarını oluşturmaktaydı. Van şehri ise adını Urartuca”Biane”veya “Viane” den adını almış ve bugünkü Van ismi bu isimlerden meydana gelmiştir. Van ayrıca Urartular'a tarihleri boyunca başkentlik yaparak önemini korumuştur. (Erzen, 1992: 27)

Bölgenin bir diğer önemli gölü de hiç kuşkusuz Çıldır Gölü'dür. Van Gölü'nden sonra bölgenin ikinci büyük gölü olan Çıldır Gölü'nün oluşumunda,3040 m.yükseklikteki Akbaba Dağı ile 3150 m.yükseklikteki Kısır Dağı'nın yanı sıra bu dağlardan çıkan bazaltik lavlar da önemli rol oynamıştır. Çıldır Gölü'nün oluşumunda tektonizma ve volkanizmanın etkili olduğu kabul edilmektedir (Koday, 2001:171 vd; Hoşgören 1994: 25; İnandık 1965: 73; Atalay 1978: 23 vd.). Çıldır Gölü'nün kuzey-güney yönündeki uzunluğu 18,3 km, doğu-batı yönündeki en geniş yeri 16,2 km.dir.115 km² lik bir alana sahip olan Çıldır Gölü'nün derinliği,100 m.den fazladır (Atalay, 1992:

⁵ (Erzen, 1992, 25; Pehlivan, 1991,25;Çilingiroğlu, 1997_a: 17)Yukarı Deniz'in Karadeniz olduğunu savunan bilim adamları da mevcuttur. Bu konu hakkında detaylı bilgi için, Melikişvili, 1950,26 vd, Piotrovskii, 1969: 4

55; Atalay 1978: 23 vd; Koday, 2001: 173 vd.). Gölde yapılan balıkçılık köy halkına büyük bir gelir sağlamaktadır. Aynı zamanda göl etrafındaki yüksek dağ çayırıları ve yaygın meralar, hayvancılık için önemli imkânlar sağlamaktadır.

Göl çevresindeki geniş miktardaki tarihi ve arkeolojik veriler, bölgenin tarih boyunca önemli bir konumda bulunduğunu göstermektedir. Çıldır Gölü içerisinde bulunan, Akçakale’de yapılan tarihi ve arkeolojik araştırmalar bölgenin Neolitik Çağ’dan itibaren yerleşim gördüğünü kanıtlamaktadır (Ceylan, 1994: 20 vd; Ceylan, 2001_a: 15; Kökten, 1943: 601 vd; Bingöl 2003:1 vd; Topaloğlu 2006;2).

Çalışmamıza temel teşkil eden bölgenin yol yapısı incelendiğinde bunun jeolojik yapı ve jeomorfolojik yapıyla ilgili olduğu anlaşılabacaktır. Büyük tektonik kırılmalar, rüzgâr ve akarsu erozyonları ile sert iklim şartları adeta bölgedeki ulaşım ağını oldukça olumsuz yönde etkilemektedir (Erinç, 1953: 43 vd; Lehmann-Haupt, 1910: 11.2.731; Gürsoy 1974,24 vdd.).

Bölgede var olan doğal yol güzergâhı, tarihin hemen her döneminde ticari ve askeri amaçla kullanılmıştır (Saraçoğlu, 1989: 503 vd; Selen 1943: 352 vd; Belli 1977: 111 vd; Pehlivan 1984: 23 vd.). Doğu-Batı yönünde uzanan yollar iki ana güzergâhtan meydana gelmektedir (Tarkan, 1974: 19; Selen, 1943: 352 vd; Belli, 1982: 179 vd; Belli 2000_b: 409 vd.). Kuzeyde bulunan birinci yol sistemi; Sivas-Erzincan-Erzurum-Kars veya Erzurum-Doğubayazıt yoludur. Bu yol stratejik açıdan son derece önemlidir. Çünkü bu güzergâh Kars üzerinden Kafkaslar’a, Ağrı Dağı üzerinden de İran yaylalarına açılmaktadır.

Bir diğer önemli yol sistemi ise Malatya-Elazığ-Muş-Van kıvrımlarını birbirlerine birleştirir. Bu iki ana yol sistemini birbirine bağlayan bir de dikey yol sistemleri bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Malatya-Sivas-Samsun, ikincisi ise Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum yoludur. Bu ikinci yol aynı zamanda Karadeniz’i İran’a bağlayan en kısa yoldur (Tozlu, 1997: 1 vd.).

Ulaşım ağlarının gelişimine bağlı olarak gelişen doğu-batı yolu aynı zamanda yerleşim alanlarının ve şehirleşmenin de en çok olduğu alanlardır. Yine bu yol sisteminin yardımıyla bölgede yetiştirilen büyük ve küçükbaş hayvanlar Anadolu’nun iç kesimlerine ulaştırılmaktadır. Bu da bölge ekonomisini ayakta tutmaktadır (Koday, 2005: 1 vdd; Saraçoğlu, 1989: 481 vd; Tarkan, 1974: 18 vd.).

Maden bakımından oldukça zengin olan ülkemiz dünyada çıkarılan 51 çeşit madenden 29'unu bünyesinde barındırmaktadır. Maalesef dünya maden üreten ülkeler arasında 52.sırada yer almaktayız. Doğu Anadolu Bölgesi maden bakımından zengin bir özelliğe sahiptir (Atalay, 1992: 350 vd; Saraçoğlu 1989: 489 vd.). Maden açısından Doğu Anadolu Bölgesi'ni üç bölgeye ayırmak mümkündür.

1) Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli Bölgesi: Orta Fırat Bölgesi'ni oluşturan bu bölge, altın, gümüş, gümüşlü kurşun, kurşun, bakır ve demir madeni bakımından oldukça zengindir .

2) Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane Artvin Kağızman Bölgesi: Doğu Anadolu'nun kurşun, bakır, gümüş ve demir madeni bakımından ikinci zengin bölgesidir.

3) Diyarbakır-Siirt-Van-Hakkâri Bölgesi: Bölgenin bu bölümü altın, gümüş, gümüşlü kurşun, kurşun, bakır ve demir madeni bakımından diğer bölgelere göre nispeten daha az zengindir (Belli, 1991: 44-49; Belli 1991: 44 vd; Slattey, 1987: 1 vd.). Çayönü⁶ Höyüğü'nde yapılan kazılarda doğal doğal bakır ve malakit parçacıkları bulunmuştur. Çayönü Höyük Madenin ilk kullanıldığı yer olma özelliği göstermektedir (Çambel-Braidwood-Özdoğan-Schirmer, 1988: 39 vd.).

Doğu Anadolu Bölgesi'nde Kalkolitik Çağ'dan itibaren madenin kullanıldığı bilinmektedir. Elazığ'ın 35 km. kuzey doğusundaki Elazığ-Palu yolu üzerindeki "Karoli Bölgesi"yaklaşık olarak M.Ö.3000 yılından itibaren 1850 yılına kadar maden elde edilen "Keban Bölgesi"nin önemli merkezleri arasında yer almıştır (Kunç-Çukur, 1989: 30).

Doğu Anadolu Bölgesi, Eski Tunç Çağı'nda madencilik bakımdan oldukça gelişme kaydetmiştir. Doğu Anadolu'da yaşayan insanların maden işleme teknikleri oldukça gelişmiştir. (Yakar, 1985: 25; Esin 1969: 39 vd; Koşay 1959: 377 vd,) Bölgede madenciliğin bir ticarete dönüştüğü yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. Norşuntepe'de⁷ metal işleme atölyesi olarak açıklanan fırınların bulunduğu odada Karaz tipi balta parçaları ve cüruf yığınları tespit edilmiştir (Hauptmann, 1972: 22 vd; Yakar, 1984: 66 vd.). Hançerler, bıçaklar, mızrak uçları, iğneler Karaz kazılarında bulunan maden

⁶ (Diyarbakır'ın Ergani İlçesi'nin 7 km güneybatısında bulunan Sesverenpınar Köyü'nün kuzeyinde yer alır. Ayrıntılı bilgi için bak. Çambel-Braidwood 1980: 21; Harmankaya-Erdoğan 2002: Çayönü)

⁷ (Elazığ'ın 26 km.güneydoğusunda, Çumra ilçesinin yaklaşık 11 km. kuzeyinde yer alır. Şimdilerde Keban Barajı'nın göl sahası altında kalmıştır. Kökten 1947: 461,Hauptmann 1997: 1354,Harmankaya-Erdoğan 2002:Norşuntepe)

eserler arasındadır. Bununla birlikte Arslantepe kazılarında Eski Tunç Çağı tabakalarında bakır iğneler, zincir halkaları, kesikler, tunçtan yapılmış kılıçlar ve mızrak uçları ortaya çıkarılmıştır (Koşay, 1959: 382; Yakar 1985: 302; Palmieri 1985: 73.).

I.Salmanassar'dan itibaren Asur krallarının Uriatri-Nairi halkının yaşadığı Doğu Anadolu'ya sık sık sefer düzenlemelerinin sebebi de hiç şüphesiz ki bölgede ki zengin maden yataklarıdır⁸. Asur kralı II. Sargon'da Urartular'ın kutsal kenti olan Muşasir'den yekün olarak 1 ton altın, 10 ton gümüş ve 109 bronzdan yapılmış çeşitli eşya, heykel ve silah yağmalayarak Asur'a götürmüştür⁹.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi araştırma sahamızın içinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi Tarih boyunca hep önemli bir yer olmuştur. Bunda şüphesiz bölgenin sahip olduğu yeraltı ve yer üstü zenginliklerin önemli bir payı vardır.

1.1.1. Aras Nehri ve Havzası

Kaynağını Bingöl Dağları'ndan alan Aras Nehri, önce kuzey-güney yönünde akar, sonra kuzeydoğuya, daha sonra da doğuya yönelir. Kağızman'dan geçen Aras, Iğdır ilimizden sonra sınırlarımızın dışına çıkar. Aras Nehri, daha sonra Nahçıvan-İran ve Azerbaycan-İran sınırlarını çizerek Azerbaycan'a girer. Burada Kura Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülür (Ceylan, 2008_a: 40 vd.). Çalışma alanımızı belirlerken Aras'ın akışını temel aldık. Bu nedenle, Yukarı Aras adını verdiğimiz alan yani Pasinler'in başlangıcından Horasan'ın ilçe sınırlarının bitimine kadar olan alanı belirledik.

Aras Havzası boyunca başlıca iki ova görülür. Pasinler Ovası ve Iğdır Ovası (Saraçoğlu, 1989: 334). Çalışma sahamıza konu olan yukarı Aras vadisi boyunca Horasan-Pasinler ve Köprüköy ilçeleri uzanmaktadır.

Çobandede Köprüsü'nden ötede Aras Nehri boyunca Aşağı Pasin Ovası yer alır. Bu ova Zivin ve Velibaba çaylarının Aras'a döküldüğü yere kadar devam eder. Aras Nehri Aşağı Pasin'den sonra uzun bir boğaza girer. Boğaz çok sarp ve derin olmakla birlikte her iki tarafta yalçın kayalar yükselir ve hiçbir düzlük bu kısımda yer almaz.

⁸ (Uriatri-Nairi ülkelerinin konumu için, Salvini, 1967: 1 vd; Tarhan, 1978: 1.vd.)

⁹ (M.Ö. I.Binde Doğu Anadolu'ya egemen olan siyasi güç Urartular'ın başkenti günümüzde Van olarak bildiğimiz Tuşpa'dır. Urartular'ın en önemli kutsal kentlerinden olan Muşasir ise bugünkü Irak'ın Revandiz bölgesinde bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Salvini, 2006: 94 vd, Çilingiroğlu, 1994_a: 41 vd; Erzen, 1992: 29; Mayer, 1983: 70 vd; Piotrovskii, 1969: 115 vd;)

Bu boğazın Aşağı Pasin'den Karakurt yerleşmesine kadar olan kısmına İçinde bulunan bir köyden ötürü *Çilehane Boğazı* denir. Buradan başlayıp Kağızman'a kadar devam eden boğazın diğer kısmına da *Zaraphane Boğazı* denilmektedir (Saraçoğlu, 1989: 337 vd.).

1.1.1.1. Jeolojik ve Jeomorfolojik Özellikler

Aşağı Pasin olarak diye anılan Horasan havzası, Doğu Anadolu Bölgesi'nde tektonik hareketlerle oluşmuş olan ve batıdan doğuya doğru sıralanmış Erzincan- Tercan- Aşkale- Erzurum- Pasinler- Horasan- Kağızman Iğdır havzası içinde yer almaktadır (Sür, 1964: 35).

Araştırma sahamız jeolojik özellikler bakımından farklılık göstermektedir. Aşağı Pasin dediğimiz yani Çobandede Köprüsü'nden öte kısımda yer alan Horasan kısmının yüksek kesimlerinde yoğun olarak volkanik formasyonlar görülür. Alçak kesimlerde daha çok Üst Miyosen ve Oligosen çökeltileri yer almaktadır (Gök, 2007: 6). Aşağı Pasin de daha çok yaşlı formasyonlara rastlanmaktadır. Genel olarak tuz, jips içeren bu formasyonlar; Akçatoprak, Alagöz ve Pirhasan köyleri tarafında görülür. Pliyosen formasyonları daha çok sahanın güneyinde ve kuzeyinde görülmektedir (Yılmaz, 1984: 13).

Horasan, Aşağı Pasin dediğimiz bölgenin merkezi konumundaki Horasan ilçe arazisinin kuzeyi ve güneyi dağlarla çevrilidir. Kuzeyde yer alan dağlar, Erzurum Ovası'nın doğusundan başlayıp kuzeydoğuya doğru uzanan Kargapazarı Dağları'nın bir uzantısını oluşturan dağ silsilesinin bir bölümüdür. Kargapazarı ve Allahuekber dağları arasında bu silsile üzerinde; Azap Dağı (2480 m.), Kızılcadağ (2517 m.) Sıçankale Dağı (2727 m.) vb. dağlar bulunmaktadır ve bu dağların yükseltileri batıdan doğuya doğru artmaktadır (Atalay, 1982: 24).

Ülkemizin önemli akarsularından biri olan ve çalışmamızın ana güzergâh alanını oluşturan Aras Nehri ve kolları, Aşağı Pasin ovasının şekillenmesinde son derece önemli bir rol oynamıştır. Aras Nehri taşımış olduğu alüvyonlarla Horasan havzasını doldurmuş ve sahada boğazlar ve vadiler de meydana getirmiştir (Gök, 2007: 15). Bu vadiler genelde kanyon vadi olmakla birlikte V profilli vadiler de mevcuttur. Bölgede heyelan bölgeleri mevcut olmakla bu kısımlar ilçenin daha çok kuzey kısımlarında bulunur.

Erzurum-Pasinler-Horasan havzası, tektonik kökenli ovalar olup birbirlerinden eşiklerle ayrılmışlardır. Doğu-batı yönünde uzayan ve Deveboynu volkanik eşiği ile Erzurum ovasından ayrılan Pasinler-Horasan oluğu 85–90 km. uzunlukta ve bazı yerleri 25–30 km. genişlikte olan, 1500–1600 m. yüksekliğe sahiptir. Adeta bir çöküntü havzasının doğusunda bulunan Horasan(Aşağı Pasin) Ovası'nın uzunluğu yaklaşık olarak 25–30 km. kadardır (Atalay, 1989: 54).

Aşağı Pasin Ovası, Çobandede Köprüsü'nden itibaren Aras Nehri boyunca devam eder. Yukarı Pasin Ovası'na nazaran daha dar (120 km²) ve daha alçak (1600 m.) olan bu ova; Velibaba ve Zivin çaylarının Aras nehrine döküldüğü yerlere kadar devam eder (Saraçoğlu,1989: 359). Bu ovaya Aşağı Pasin Ovası denmesinin sebebi, burasının batısındaki Yukarı Pasin Ovasına göre yani Pasinler ilçesine göre daha alçak olmasıdır (Gök, 2007: 17).

Yukarı Pasin dediğimiz Hasankale ise Aşağı Pasin'e göre biraz daha yüksektir. Doğusunda Köprüköy ve Horasan, Batısında Erzurum, güneyinde Karayazı ve Tekman, kuzeyinde Tortum ve Narman ilçeleri bulunmaktadır (Vural,1993: 93). Köprüköy'ün ilçe olmasından sonra ilçenin yüzölçüm alanı biraz daha küçülmüştür.

Ovanın üç tarafını çevreleyen 2100 m. ve 3300 m. arasında yükseklikleri değişen dağ silsileleri arasında uzanan depresyonlar genellikle doğu-batı yönlüdürler. İlçeyi oluşturan dağlar batıda; Deveboynu (2400 m.), Oluklu (2500 m.), güneyde; Alibaba (3100 m.), Nalbantlar (3100 m.), Sancaklar (3030 M.),Sakaltutan (2940 m.),Ambarcı (2850 m.),güneydoğuda; Büyük ve Küçük Postlubaba (2800 m.),kuzeyde; Kandil (2100 m.), Kargapazarı (3288 m.), Açıgın Düzü (2800 m.) ve İçligöl (2810 m.) dağlarıdır (Atalay, 1978: 36, Sür 1961: 115).

Yukarı Pasin adını verdiğimiz araştırma sahalarımızdan birini oluşturan Hasankale, Kuzey Anadolu kıvrımları iç bölgesi ile Güney Anadolu kıvrımları dış bölgesi arasında sıkışma alanında yer alan bir depresyondur. Bu sebepten dolayı bölge, Kuzey Anadolu Fay hattı üzerinde bulunmakta ve deprem kuşağı üzerinde yer almaktadır (Erinç, 1953: 83). Bu kıvrımlar genellikle doğu-batı, kuzeybatı-güneydoğu yönlü ve gittikçe eğimi artan kıvrımlardır.

Pasinler Ovası'nın güneyi ve kuzeyinde yer alan bu yüksek alanların oluşumu, litolojisi ve morfolojisi birbirinden farklıdır. Kuzeydeki yüksek alanların yapısını genelde volkanik kayalar oluşturmuşken, güneyde genelde ofiyolitler ve serpantinlerin

oluşturduğu basık tepeler mevcuttur (Doğanay, 1992: 272). Pasinler ilçesinin kuzeyinde çok miktarda bulunan platolar, akarsular tarafından derin bir şekilde yarılıp parçalanmış ve bu şekilde üzerinde geniş düzlüklerin olduğu bir yeryüzü şekli ortaya çıkmıştır (Doğanay, 1992: 272 vd.).

Yukarı Pasin Ovası ve çevresi, karasal özelliğini üst Miyosen'e doğru elde etmiştir. Zaten bu devrin sonunda bütün Doğu Anadolu'nun, deniz seviyesine yakın lagünlerle kaplı bir peneplen olduğu varsayılmaktadır. Alt ve Orta Miyosen'de denizlerle kaplı olduğu tahmin edilen Pasinler ve çevresi Üst Miyosen'de ise lagünlerle kaplanmıştır. Bundan dolayı çevrede alanda görülen kireçtaşları ve alçı taşları bu jeolojik devirde meydana gelmiştir (D.S.İ., 1971: 25).

Pasinler Ovası'nın kuzeyinde yer alan en önemli platolar şüphesiz ki Kargapazarı Dağları üzerindeki düzlüklerdir. Genellikle 2750–3000 m.yükseklikte yer alan platolar kuzeyden güneye doğru; Düzyurt, Düztolak, Çatalyatak, Beleki Yatağı, Simuyurdu, Kırmızıyurd vb.kendi yöresel isimleriyle anılmışlardır (Ünal, 1994: 19).

Yukarı Pasin Ovası'nın vadilerinin oluşumunda genellikle iklim, bitki örtüsü, topoğrafyanın yanı sıra litoloji ve tektonizma daha etkili olmuştur. Ovanın kuzeyindeki vadiler genellikle daha dik ve daha daha genç yapıdaki vadilerdir (Erinç, 1982: 486). Pasinler Ovası'nın kuzeyindeki vadiler genelde V profilli genç vadilerdir.

Pasinler Ovası, kuzey, batı ve güneyden yüksek dağ kütleleriyle çevrili olup doğudan Aras Nehri Vadisi'ne açılır. Batı-doğu yönünde uzanan ovanın Deveboynu geçidi ile Köprüköy arasındaki uzunluğu tahminen 43 km ve genişliği de yaklaşık olarak 12 km. kadardır (Ünal, 1994: 32 vd.). Ortalama yükseltisi 1700 m.olan Yukarı Pasin Ovası'nın alanı 350 km² dir (D.S.İ., 1971: 13-25).

Pasinler Ovası, oligosen devri sonunda bir peneplen durumunda iken, Miyosen başında kuvvetli bir dislokasyona maruz kalmıştır. Daha sonra Alt ve Orta Miyosen'de denizlerle işgal edilmiş olan ova Üst Miyosen'de lagünlerle kaplanmıştır. Bu devredeki kuvvetli aşınmalar sonucunda yeniden bir peneplen meydana gelmiştir. Fakat peneplenasyon evresini takiben yeni bir parçalanma meydana gelmiş ve dağlar horstlar şeklinde yükselmişlerdir. Pleistosen başlarında meydana gelen hareketler ise ovanın bugünkü görünümünü kazanmasında en önemli rolü oynamışlardır (Ardos, 1984: 127–128). Bu şekilde çevredeki dağlar biraz daha yükselmiş ve bugünkü ova tabanı çökmüştür.

1.1.1.2. İklim ve Bitki Örtüsü Özellikleri

Pasin Ovası adını verdiğimiz ve araştırma sahamızı oluşturan Hasankale, Köprüköy, Horasan'ın iklim özelliklerinde sadece hava kütleleri etkili olmamıştır. Aynı zamanda bu havzanın yerel topografya şartları; ova ile yüksek kesimler arasında iklim özelliklerinin çeşitlenmesini sağlamıştır. Yukarı Pasin adını verdiğimiz Hasankale'nin denizden uzak oluşu, karasallığın ve yükseltisinin etkisine bağlı olarak yazlar daha çok sıcak ve kışlar da çok sert geçmektedir (Ünal, 1994: 39 vd.).

Horasan, Sarıkamış ve Pasinler meteoroloji istasyonlarının verdiği rasat sonuçlarına göre yıllık ortalama sıcaklıklar; Horasan'da 6,4 C° Sarıkamış'ta 3,7 C° Pasinler'de ise 6,5 C°'dir. Aşağı yukarı aynı enlemde yer almalarına rağmen Aşağı Pasin ile Yukarı Pasin arasındaki sıcaklık farkının sebebi mevsimler arasındaki sıcaklık farkıdır (Gök, 2007: 22 vd.).

Bölgenin karasal iklim özelliklerine sahip olmasından ötürü yılın önemli bir bölümünde don olayları görülmektedir. Aşağı ve Yukarı Pasin'de en çok yağışlar kar şeklinde ve de şubat ayında yağmaktadır (Ünal, 1994: 56, Gök 2007: 28). Aras Vadisi'nin bu karasal iklim şartlarına sahip oluşu ve yüksek bir havza olması onun bitki örtüsünün şekillenmesinde de önemli bir rol oynamıştır.

Pasin Ovası'nın bitki örtüsünün oluşumunda İran-Turan bozkır elemanları yaygın bir rol oynamıştır. Nitekim Erzurum-Pasinler-Köprüköy-Horasan'da otsu bitkiler geniş yer tutar (Atalay, 2002: 169). Pasin Ovası'nın orman haritası incelendiğinde orman varlığının çok az olduğu görülmektedir (Gök, 2007: 60). Bugünkü orman kalıntılarına bakılırsa, bölgenin daha önce geniş bir kısmının ormanlarla kaplı olduğu anlaşılır. Ancak yapılan tahribat bu ormanlık bölgeleri yok etmiş ve giderek azalmıştır.

Orman alanları 1800-2300 m.deki yüksek alanlarda görülür. Buna karşılık Aras Nehri vadisindeki alanlarda otsu bitkiler ve geniş çalılıklar önemli bir yer tutar (Gök, 2007: 64).

1.1.1.3. Hidrografya Özellikleri

Araştırma sahamızı oluşturan Yukarı Aras Vadisi, yer altı ve yer üstü su kaynakları bakımından oldukça zengindir. Özellikle Aras Nehri ve su toplama havzası

yer üstü su kaynakları bakımından Pasin Ovası'nın şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Gök, 2007: 47).

Aras Nehri'nin su toplama havzası, 27548 km² 'dir. Bu havzanın yaklaşık olarak 1662 km² lik bir kısmını Aşağı Pasinler oluşturmaktadır. Toplam uzunluğu 1059 km. olan Aras Nehri'nin 60 km.lik bir kısmı Horasan ilçesini kaplamaktadır (T. İ. Y. 1994: 12.).

Doğu Anadolu'nun yüksek dağları, yılın büyük bir bölümünde uzun süre karla kaplı olur. Bahar yağmurları ve eriyen karlarla birlikte, Orta Doğu'nun büyük nehirleri (Fırat- Dicle- Kura-Aras) meydana gelir (Sagona- Zimansky, 2009: 3.). Aras Nehri de genellikle kar suları ile beslendiğinden dolayı Mart ayından itibaren debisi yükselir ve Mayıs ayında ise bol miktarda su taşımaya başlar. Aras Nehri'nin Aşağı Pasin tarafındaki en önemli kolları; Kuzeyde Zivin Çayı, Gerek Çayı ve Hacıahmet Deresi'dir. Güneyde ise; Velibaba Çayı, Yarboğaz Çayı, Ardı Deresi ve Dölek Deresi'dir (Gök, 2007: 50). Aras Nehri'ne kuzeyden dökülen ırmaklar ise, Gerek Çayı ve Hacıahmet Deresi'dir. Kuzeyden Aras Nehri'ne kavuşan ve Azap suyu olarak bilinen dere de Yürükatlı deresiyle birleşerek, Dalbaşı Çayı'nın batı yakasından Aras Nehri ile birleşir.

Aşağı Pasin'de D.S.İ.VIII. Bölge Müdürlüğünce yapılan sondaj çalışmalarına göre yeteri miktarda sıcak su kaynağı bulunmamaktadır. Yer altı su kaynağı bakımından fazla zengin olmayan Horasan ilçesinde Sadece Aras Nehri'nin taban arazisinde kısmen sıcak su kaynakları bulunmaktadır (Gök, 2007: 54). Sadece Köprüköy ilçe merkezindeki halk arasında "Deli Çermik" ya da "Soğuk Çermik" olarak bilinen Termal su kaynağı mevcuttur. Aşağı Pasin'de Horasan ilçesi dikkate alındığında kayda değer bir göl bulunmamaktadır.

Aşağı Pasin'in aksine Yukarı Pasin ve Hasankale yöresi sıcak su ve soğuk su kaynakları bakımından oldukça zengindir. Yukarı Pasin'in merkezi konumundaki Hasankale'nin içinden geçen Hasankale Çayı bu ovanın önemli bir yer üstü su kaynağını teşkil etmektedir. Ortalama derinliği, 50–80 cm. arasında olan bu çay, Yukarı Pasin Ovası boyunca uzunluğu 70 km. olup Köprüköy sınırları içerisinde yani Çobandede 'de Aras nehri ile birleşir (D.S.İ., 1971: 34).

Yukarı Pasin Ovası, tamamen bir havuzu andırır. Bu havuzu çevreleyen yüksek dağlar bulunur. Bu dağlardan akan çok sayıda irili ufaklı dere Hasankale Çayı'nı

beslerler. Kuzeydeki dağlık arazilerden; Müceldi Çayı, Büyükdere, Serçeboğazı, Üğümü, Miyadin ve Badicivan dereleri bunlardan bazılarıdır (Ünal, 1994: 77).

Yukarı Pasin Ovası'nda yeraltı suyu yüzeye oldukça yakındır. Ovada yer altı suyunu araştırmak amacıyla ilk defa 1959'da araştırmalar yapılmıştır. Sonraki dönemlerde bu araştırmalar giderek yoğunlaşmıştır. Yukarı Pasin'deki önemli sıcak su kaynaklarını şüphesiz Hasankale Kaplıcaları oluşturur. Bu kaplıcalar, Pasinler ilçe merkezinin güneyinde yer alır ve oluşumları tamamen volkanik formasyon ve faylarla ilgilidir (Doğanay, 1985: 189–197). Bölgede yaşayanlar tarafından *çermik* diye nitelenen ve çevrede termal tedavi amacıyla yararlanılan bu kaynaklara bazen Ilıca da denilmektedir. Pasinler'de bu amaçla kullanılan bu termal su kaynakların sayısı 24 olup iç turizm bakımından bölgede önemli bir rol oynamaktadır (Ünal, 1994: 71 vd.).

Yukarı Pasin Ovası'nda da önem arz eden büyük göller bulunmamaktadır. Doğal göl olarak irili ufaklı bir takım göl, Çiçekli Köyü'nün batısında bulunur. ve yüzölçümleri de 50–150 m² arasında değişmektedir. Karanlık Göl, Oluklu Gölü ve Angutlu Gölü bölgede yer alan başlıca doğal göllerdir (Ünal, 1994: 80).

Doğal göllere nazaran bölgede yapay göller oldukça fazladır. Bunlar; Uzunark, Taşlıgüney, Porsuk, Yukarı Çakmak, Çiçekli, Ağcalar ve Çalıyazı'dır. Bölgede yer alan en önemli baraj gölü şüphesiz ki Demirdöven baraj gölüdür. Bu baraj gölü Tımar Çayı üzerine kurulmuştur.

1.1.1.4.Toprak Özellikleri

Aşağı Pasin Ovası'nın toprak özellikleri incelendiğinde özellikle Aras Nehri'nin kuzey ve güneyindeki ovalık sahalara ile Aras'ın kollarını meydana getiren akarsu boylarında düz alanlarda kestane renkli toprakların yayılım alanı oldukça geniş bir yer tutar (Gök, 2007: 55 vd.).

Horasan ilçesinin kuzey kısımlarında özellikle Narman ilçesi sınırlarına yakın dağlık sahalarda bazalt ana kayası üstünde, bazaltik topraklar yayılım göstermektedir. İlçenin doğu ve güneydoğusunda kırmızımsı ve kahverengi topraklar yer almaktadır. İlçe merkezine doğru hemen hemen bütün alanlarda kestane rengi topraklar geniş bir yer tutar (Gök, 2007: 59 vd.). İlçenin güney sınırlarına doğru özellikle, Kırkgözeler ve Kükürtlü köyleri dolaylarında kestane renkli topraklar yaygın olup kimyasal, fiziksel ve morfolojik bakımdan sulcu tarım için elverişli toprak özelliğine sahiptir. Aras Nehri

civarındaki toprak özellikleri yapı bakımından çok farklıdır. Çünkü nehir kenarlarında meydana gelen drenaj sorunu olmayan, alüviyal materyal üzerindeki topraklar uygun toprak derinliğini barındırır.

Yukarı Pasin Ovası'nın toprak özellikleri Aşağı Pasin Ovası'yla aynı özellikleri taşımasına rağmen yine de bazı küçük farklılıklar mevcuttur. Özellikle topografya, toprak oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Nitekim ovanın güney ve kuzeyinde nispeten yüksek dağların bulunması ve bu dağlardan kaynaklanan akarsuların (Aras nehri ve kolları) büyük miktarda alüviyal taşımaları sebebiyle bölgede azonal ve intrazonal topraklar yaygınlık kazanmıştır (Altuğ-Çelik, 1997: 292).

Kestane renkli ve kırmızımsı kahverengi topraklar ise, daha çok ovanın kuzeydoğu ve güneydoğusunda yayılış alanına sahiptir. Dağlık alanların üzerindeki tepelik alanlar ile ova tabanı düzlüklerinde azonal topraklar grubundan olan kolüviyal topraklar yer alır. Bu topraklar, yüzeysel ve akarsuların taşımış oldukları alüviyal birikintiyeye sahip olduklarından çevredeki toprak özelliklerini yansıtır. Genellikle A ve C horizonlarını içeren bu topraklar alüviyalardan sonra yörenin en verimli topraklarını oluştururlar (Altuğ-Çelik, 1997: 293.).

1.1.1.5.Yollar

Pasin Ovası tarih boyunca askeri ve ticari amaçla kullanılan yolların geçiş kavşağı olmuştur. Bölgenin, doğu-batı, kuzey ve güneyden gelen yolların birleştiği yerde olması stratejik öneminin artmasına sebep olmuştur. Yerleşim alanının düz olması ve ulaşım ağına müsait olması, bu önemin artmasına vesile olmuştur. Bugün itibariyle İstanbul-Kars-Ermenistan-Azerbaycan-İran topraklarına uzanan bir konumda olması Pasinler'önemini daha fazla arttırmıştır (Balkaya, 1995: 7).

Karadeniz ve İç Anadolu'dan gelip Hasankale üzerinden İran' a ulaşan bu transit yol Horasan'da Kafkaslar'dan gelen yollarla kesişmektedir. Bu bölgede güney istikametine doğru ayrılan kol, Tahir Geçidi'ni aştıktan sonra Eleşkirt-Ağrı üzerinden Doğu Beyazıt –Gürbulak 'ı takiben İran'a ulaşır (Balkaya 1995: 8,). İran transit yolu, Ağrı civarında Van-Erciş-Patnos üzerinden gelen başka bir yolla birleşir. Bu yol aynı zamanda Urartu krallarının kuzey ve kuzeybatıya yapmış oldukları seferlerde kullanmış oldukları yoldur. (Belli, 1977: 115 vd,)

Aşağı Pasin Ovası bulunduğu konum itibariyle hem karayolu hem de demiryolu ulaşımına sahiptir. Aşağı Pasin Ovası'ndaki yollar, genellikle Aras Nehri havzasına uygun olarak doğu-batı istikametinde gelişme göstermiştir. Ulaşım bakımından oldukça önemli bir konumda bulunan Horasan, Türkiye-İran karayolu ile Türkiye-Ermenistan demiryolu güzergâhında bulunmaktadır. Bu sebeple bulunduğu yer uluslararası bakımdan büyük bir önem arz etmektedir (Gök, 2007: 229 vd.).

1.1.1.6.Madenler

Araştırma sahamız maden ve yer altı kaynakları bakımından zengin bir bölge değildir. Aşağı Pasin bölgesinde özellikle Horasan ilçe sınırlarına yakın Aliçeyrek köyünde araştırma yapan M.T. A, linyit kömürü yatakları tespit etmiştir. Özel teşebbüs tarafından çıkarılan linyitler, fazla kaliteli olmadığı ve işletme maliyeti yüksek olduğu gerekçesiyle terk edilmiştir. M.T. A'nın 1986 yılı kayıtlarına göre bölgede 59 milyon ton görünür rezerv bulunmaktadır (Gök, 2007: 243).

Yukarı Pasin bölgesi de aynı Aşağı Pasin gibi maden açısından fazla zengin değildir. Sadece Taşlıyurt köyünün güneyinde ve Yeniköy civarında **Pomza** taşı tespit edilmişse de çıkarılması ve üretilmesi konusunda herhangi bir girişim olmamıştır. Pasinler'in doğu taraflarında Pekecik köyünde kömür ocakları bir ara işletilmeye açılmıştır ve Doğu Linyit İşletmeleri tarafından üretimine başlanmıştır. Ancak bu işletmeler de hem üretim masraflarının fazlalığı hem de rezerv araştırmalarının yetersizliği yüzünden kapanmıştır (Ünal, 1994: 281 vd.). Ayrıca bölgede tuğla-kiremit yapımına uygun kil rezervleri bulunmaktadır.

Araştırma sahamız özellikle, Yukarı Pasin bölgesi eskiçağda maden ve obsidyen yatakları bakımından büyük bir zenginlik göstermekteydi. Aras'ın kollarından olan Büyükdere, obsidyen yönünden Kalkolitik Çağ'da ve Urartu dönemlerinde oldukça fazla işletilmiştir. Büyükdere obsidyeni, siyah, gri renkte ve yumuşak bir özellik taşımaktadır (Sagona- Zimansky, 2009: 72.).

İKİNCİ BÖLÜM

YUKARI ARAS VADİSİ'NİN TARİHİ COĞRAFYASI

2.1.Tarihi Coğrafyanın Önemi

Tarih boyunca insan, yaşadığı yeri biçimlendirmiş, ülkesinin sınırlarını güvenlik içine alabilmek için çeşitli mücadeleler vermiştir. Bu sebeple “yer” kavramı, tarih araştırmalarında zaman mefhumuyla birlikte apayrı bir anlam kazanmıştır. Yer olgusu, coğrafya bilimiyle açıklandığı için coğrafya, tarihi süreç içinde insanoğlunun vaz geçemediği bir unsur olmuştur (İplikçioğlu, 1997: 24).

Tarihi olaylar, belirli bir zamanda ve mekânda meydana gelirler. Tarihi olayları etkileyen en önemli şey şüphesiz zamanın doğal şartlarıdır. Uygarlıkların doğup gelişebilmesi için uygun iklim ve coğrafi şartlara ihtiyacı vardır. Nitekim bol su havzalarına ve uygun yeryüzü şekillerine sahip medeniyetler kısa zamanda büyüyüp gelişmişlerdir. Bu açıdan baktığımızda, dünyanın en eski medeniyetlerini oluşturan Mezopotamya; Fırat ve Dicle'nin, Mısır ise Nil'in bir hediyesidir (Toynbee, 1978: 102 vdd.). Yine M.Ö II. Bin yılda Anadolu'ya hâkim olan Hititler Kızılırmak ve Yeşilirmak nehirleri arasındaki bölgede yerleşmişler, M.Ö 9-6.yy. Doğu Anadolu 'da büyük bir uygarlık kuran Urartular da Van ve Urmiye Gölleri arasında ki alanlarda varlık göstermişlerdir. Bu da bize eski çağlardan günümüze yerleşmede su kaynakların önemini ve coğrafyanın ne kadar önemli bir etken olduğunu göstermektedir (Kütükoğlu, 1997: 11).

Coğrafi faktörler, insanoğlunun siyasi, ekonomik, dini ve kültür hayatlarını olumlu ya da olumsuz yönden etkilemişlerdir. Bundan dolayı herhangi tarihi bir olay incelenirken coğrafya, mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.

Tarih biliminin şüphesiz üç temel unsuru vardır. Bunlar; yer (mekân), zaman ve insan. Eğer bu unsurlardan biri olmazsa tarihi anlayışımız bizi yanlış ve ilmi olmayan yollara götürür (Memiş, 1990: 7).

İnsan topluluklarının zaman ve mekâna göre dağılımını saptamak, siyasi, iktisadi ve toplumsal açıdan onların yayılım alanlarını ortaya koymak tarihi coğrafyanın temel konuları arasındadır (İplikçioğlu, 1997: 24). Bu çalışmaları yaparken temel amaç; istatistik, topografya vb. modern yöntemleri kullanarak tarihi olayları geriye dönük bir şekilde açıklamak ve günümüze doğru çıkarımlar yapabilmektir. Coğrafi şartlar,

insanların hayatlarına değişik şekillerde yansımıştır. Yaşanılan mekân, insanoğlunun maddi ve manevi dünyasını oldukça farklı yönlerde değiştirmiştir. Şöyle ki, ormanlarda yaşayan halklar ile bozkırda yaşayanlar, deniz kenarında yaşayanlar ile yüksek platolarda yaşayanların hem maddi yaşayışları hem de sosyal hayatları farklı şekillerde gelişmişlerdir.

Medeniyetlerin beşiği olan, Asya, Avrupa ve Afrika kıtaları tarafından çevrilen “*Anatolia*” (Memiş, 2003: 3) yani Küçük Asya, bu üç kıta arasında tarih boyunca bir köprü vazifesi görmüştür. Anadolu, Akdeniz medeniyetini oluşturan Eski Batı ile güneydoğudan Mezopotamya ve Mısır’ın oluşturduğu Eski Doğu medeniyetleri arasındaki kültür aracılığı görevini başarıyla yerine getirmiştir (Yıldırım, 2007: 57). Anadolu’nun bu özelliklerinin yanı sıra bir de boğazlar vasıtasıyla Karadeniz’i Akdeniz’e bağlayan bir su yolu olma özelliği vardır (Ramsay, 1960: 23; Sevin 2003: 1; Kınal, 1991: 1, Erzen, 1992: 1 vd.).

Anadolu coğrafyası, Asya’dan batıya doğru uzanan dağlık ve yüksek İran platosunun bir devamı niteliğindedir (Kınal, 1991: 2; İzbirak, 1984: 7). Bu dağlık ve engebeli arazinin Anadolu’ya giriş kapısı ise içinde sulak vadi ve ovaları barındıran Doğu Anadolu’dur. Bu yüzden araştırma sahamızın da içinde bulunduğu bu bölge, özellikle Erzurum-Kars platosu ve Van Gölü havzası büyük uygarlıkların doğduğu ve geliştiği bir yer olmuştur. Buna nazaran Anadolu’nun kuzeyden ve güneyden yüksek dağlarla çevrili olması ve buraların çok az geçitle Orta Anadolu’ya bağlanması, birçok kültürün buralara sokulmasını engellemiştir. Aksine Batı Anadolu’nun dağların denize dik olarak uzanan özelliğiyle birçok istilacı kavim, geniş vadiler yardımıyla Anadolu’nun içlerine kadar yayılabilmişlerdir (Ünsal, 2006: 25).

Van ve çevresinde sert iklim şartları, yüksek dağlar ve engebeli arazi şartlarına rağmen büyük bir uygarlık meydana getiren Urartular, kuzeye, güneye doğuya ve batıya doğru yayılırken doğal yol ve geçitleri kullanmışlardır.

Yine Karadeniz’e paralel uzanan dağlar, Hititler’in buralarda yaşayan ve onları sürekli meşgul eden Gaşkalar’a (Memiş, 2003: 4, Hititler’i sürekli rahatsız eden Kaşkalar hakkında geniş bilgi için bk. Schuler, 1965) ulaşmasını ve onları kültürel yönden etki altına alabilmelerini engellemiştir. Buna bir başka örnek de güneydeki Toros sıradağlarıdır. Toros dağlarının arkasında yerleşen Kizzuwatna krallığı da bu dağlar yüzünden Anadolu kültürünün değil Mezopotamya kültürünün etkisi altında

kalmıştır (Memiş, 2003: 4; Anadolu'nun feodal krallıklarından biri olan Kizzuwatna krallığı için bk. Goetze 1940). Bu sebeple uygarlıkların doğup gelişmesinde, yaşanan coğrafya, zaman ve onu şekillendiren insan karakteri önemli bir rol oynamıştır.

2.2.Yukarı Aras Vadisi'nin Tarihi Coğrafyası

Doğu Anadolu Bölgesi; kuzeyde Karadeniz Bölgesi, güneyde; Güneydoğu Anadolu Bölgesi, batıda İç Anadolu bozkırları ve doğuda ise Kafkasya ile komşudur. Bölge, kültürler arası geçiş noktası ve bir stratejik kavşak olması dolayısıyla tarih boyunca önemini hep korumuştur. Yine bu bölge tarih öncesi dönemlerde sahip olduğu verimli şartlar dolayısıyla insanların bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek özelliklere sahipti. Çayır ve ormanlık alanların bolluğu, sulak alanların varlığı, av hayvanlarının çokluğu ve kaya sığınaklarının bulunması buraların eski çağlardan günümüze kadar önemini korumasını sağlamıştır.

Araştırma sahamızın da içinde bulunduğu bu bölge (Yukarı Aras Vadisi: Yukarı Pasin- Aşağı Pasin) fiziki bakımdan Doğu Anadolu'nun kuzeyinde bulunmaktadır. Çalışma alanımızın sınırlarını ise Aras nehrinin doğu-batı yönünde bulunan Hasankale, Köprüköy ve Horasan oluşturmaktadır. Araştırma sahamızın en batı kısmını Hasankale ilçesinin başlangıç noktası, doğu kısmını ise Horasan ilçe sınırının son bulduğu yer oluşturmaktadır.

Pasin Ovası'nın batı kısmını, Deveboynu Dağları'ndan Çobandede köprüsüne kadar yaklaşık olarak 45 km. kadar olan düzlükler meydana getirir. Doğu kısmı ise Zivin ve Velibaba çaylarının Aras'a döküldüğü yere kadar devam eder (Saraçaoğlu, 1956: 336).

Tarih boyunca insan yerleşmelerinin konumlarıyla ilgili en belirleyici özelliklerin su kaynakları ve verimli tarım alanlarıyla ilgili olduğu bir gerçektir. Bu nedenle insanoğlu yerleşmede, binlerce yıldır su kaynaklarını ve su kaynaklarına yakın olan yerleri tercih etmişlerdir (Koçak, 1993: 17 vdd.). Bundan dolayı herhangi bir yerin su kaynaklarının bolluğu, tarım alanlarının varlığı, ulaşım ağının kolaylığı vb. sebepler o bölgenin jeopolitik ve jeostratejik değerini arttırmaktadır. Bu sebeple Aras Nehri ve oluşturduğu kavisli vadiler bölgenin hem jeopolitik hem de jeostratejik önemini arttırmıştır.

Pasin Ovası'nın tarihinin şekillenmesinde Aras nehri çok önemli bir yere sahiptir. Aras nehri, kaynağını Bingöl dağları ve Palandöken dağlarından alır. Aras'ın Pasin düzlüğünü ikiye ayırdığı kabul edilen Köprüköy-Çobandede'de birleştiği büyük kolu, bu düzlükle aynı adı taşır ve halk tarafından Phasis/Pasin çayı olarak anılır. Pasin Çayı ise kaynağını Kargapazarı dağları üzerindeki Yedigöller adı verilen Ziyarettepe, Kandiltepe'den almaktadır. Kargapazarı dağlarından beslenerek gelen Aras Nehri, Pasinler ovasındaki Çobandede köprüsünde Pasin/Phasis çayı ile birleşerek Horasan bölgesine ulaşır. Dil yöresinden ülke sınırları dışına çıkarak Hazar Denizi'ne dökülür (Erinç, 1953: 13, Darkot, 1977: 341, Atalay, 1978: 59). Bununla beraber Çobandede Köprüsü esas alınarak bölgenin yukarı kısmına Pasin-i(ulya), aşağı kısma yani doğu kısmına ise Pasin-i (sufla) denmektedir.

Kırzioğlu, Pasin kelimesini Ksenophon'a (IV,VI 4,5; VII,VIII 25) dayanarak Aras'a soldan karışan suyun adı olarak niteler (Kırzioğlu, 1984: 94). Yine Kırzioğlu Ksenophon'a dayanarak ova halkının "Phasianlar" adını taşıdıklarını bildirmektedir. Ünlü antik yazar Strabon da "Phasianlar"ın ana kolunu, Xakartes (Sirderya-Seyhun) ırmakları aşağısındaki Tokharlar'a komşu olarak, bugünkü Kırgız elini gösterir (Strabon, XII, XIII, XIV). Bununla birlikte Togan da Umumi Türk Tarihine Giriş I'de konuyla ilgili şu bilgileri vermektedir;

*"M.Ö. 140 yıllarında Baktery(şimdiki Afgan ilinin kuzeyi)ya kuzeydoğu ve doğudan gelen kavimlerden **Pasianoï**=Pasianlar ile **Sakarauoi**=Sakaravullar, El Biruni'nin anlattığı gibi Türk soyundandır. Yine Biruni'nin de belirttiği gibi Pasianlar'la birlikte anılan Aslar'ın da Peçenek grubuna dâhil olduğunu ve Sakaravulların'da bir kısmı olmak üzere Türk olduğunu söyleyebiliriz."* ifadelerini kullanmaktadır (Togan, 1981: 39 vd).

Ksenophon da, M. Ö. 400 yılında Yukarı Aras boyları ve Erzurum Ovası'nda Phasianlar adlı bir boyun bulunduğunu ve bunların demircilik işiyle mahir olduklarını bildirmektedir (Ksenophon, IV, 18; V, 34; VI, 45-24, 27.; Kırzioğlu, 1992: 192 vd.). Bölgenin ayrıca Urartular zamanından beri demir ve maden yatakları bakımından zengin olduğu bilinmektedir. Strabon ise, Orta Kür ile Aras Nehri arasındaki Sakaları (Sakasen) ve bunların Kür yukarısındaki kardeş boylarını da (Gogaren) olarak adlandırmıştır. (Strabon, II, 1.1.14; XI, VII, 2; VIII, 4, XIV, 4-5.)

Ayrıca Konukçu da “Phasian”, “Basean” kelimesinin muhtemelen Kafkas ardındaki göçmenlerden Phasisler’in iskânı ile tarihteki yerini aldıklarını söylemektedir. Ayrıca adı geçen bilim adamı, Vanandlar, Sıraklar, Taolar, Hesperidler, Khaldiler gibi Baseanlılar’ın da, Aras boylarının ve kollarının meydana getirdiği düzlüklerde yaşadıklarını ve muhtemelen bu adı miras olarak bıraktıklarını ifade etmektedir (Konukçu, 2008: 235 vd.).

Yine bugünkü Gürcistan’da Poti kentinden denize dökülen bir Phasis adlı bir ırmak bulunması da Phasianlar’ın Kafkaslar’da yaşamış olabileceklerine işaret etmektedir. Umar’ın da belirttiği gibi Poti kentinin tarihsel adının da Phasis olduğu gözden uzak tutulmamalıdır (Umar, 1993:660).

Dede Korkut Oğuznameleri’nde ise bölge”, *yüksek yer, yukarı el, kalın-yüksek el*” biçiminde anılmıştır (Kırzioğlu, 1952: 40; Gökyay, 2007: 753-790.).

Dede Korkut’ta, Oğuzeli olarak açıklanan bölge, Gökçeğöl, Erzincan, Kars, Erzurum ve Diyarbakır arasında kalan topraklardır. Bu Oğuzeli’nin muhtemel kuzey sınırını, Ardahan- Oltu- Horasan- Pasinler- Erzurum- Kemah hattı oluşturmaktadır. Tarihsel yerleşim dikkate alındığında bu bölgelerin Karakoyunlu-Akkoyunlu devletlerin sınırlarını teşkil ettiği görülür. Zira yabancı seyyahların Ortaçağlar’da anlatmış oldukları eserlerinde, bu bölgeden *Turcomania/Türkmeneli* diye bahsettikleri görülmektedir (Kırzioğlu, 1952: 40-41.).

Araştırma sahamızın aşağı kısmını yani Aşağı Pasin ovasını meydana getiren Horasan ise Hur ve Asan kelimelerinin birleşmesinden meydana gelmiştir. Hur, güneş; Asan ise doğan, manasına gelmektedir. Böylece Horasan kelimesi “doğan güneş” anlamını kazanmaktadır (Çetin, 1998: 240.). Büyük Selçuklu Devleti’ne başkentlik yapmış olan Horasan ismi Anadolu’nun fethinden sonra Türklerce bu bölgeye taşınan bir isim olmuş ve günümüze kadar gelmiştir.

Aras nehri, insanlık tarihinde her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Tarihi kaynaklarda adından sıkça bahsedilmesi de bunun bir göstergesidir. Urartular, Aras nehri için; *Abiliane /4331,Argıştehinele/ Er^ekua*, Romalılar Araxes, Araplar Ar-ras, Ruslar Araks ve İranlılar da Nahr-ı Aras adını kullanmışlardır (Ceylan, 2001a: 18).

Antik yazarlar da Aras hakkında önemli bilgiler vermişlerdir. Ünlü tarihçi Herodotos, Aras hakkında şu bilgileri vermektedir:

*“Araks Matienler’in (Herodotos,:I/201.202.205.209.211.216,III-36,IV-11,40.; Ceylan 2008_a: 40 vd.) ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır. Burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Araks’ın yalnız bir ağız bir engele çarpmadan Hazar Denizi’ne dökülür”*demektedir.

Strabon da yine bu ifadelere benzeyen sözlerle Aras’ı şöyle anlatmıştır:

“...söylendiğine göre Arax Irmağı, birçok kollarına ayrılarak memleketi sular altında bırakıp; kollarından biri Caspia (Hazar) Denizi’nde Hirkanya Körfezi’ne dökülür...” (Strabon,: XI,8,6;XI,4,2,Ceylan 2001_a: 19 vd.)

Kenophon ise Anabasis (M.Ö.401–400) adlı eserinde Aras Irmağı’nın kollarından Pasin Çayı’ndan geçtiklerini belirterek bölge halklarıyla ilgili olarak bilgi vermektedir (Ksenophon, 1984; 132).

Kamusu’l Âlâm’da ise Aras Nehri’ne yapılan köprülerin dayanamayacağı şu şekilde ifade edilir; (Sami, 1889: 72 vd, Ceylan 2008_a: 41)

“Aras’ın cereyan-ı menba’asından taa (Orad Abad) şelalesine kadar gayet sert ve hızlı olup mevki’i muhtelifesinde defa’atle yapılan köprülerden yalnız iki üçü dayanabilmiştir.17 km.lik mesafede 425m.aşağı düşer ve düşerken uzaktan işitilir bir gürültü hâsıl eder.”

Aras’ın Çeşitli ülkeler arasında bir sınır oluşturması ve bölgenin siyasi yapısının oluşumunda etkili olması onu tarih boyunca hep önemli kılmıştır.

Antik çağlardan beri Aras nehri ve kollarının suladığı verimli Pasin ovası, insanların yoğun olarak yaşadığı alanlar olmuştur. Bugün bile Aras’ın suladığı alanlar özellikle Aşağı Pasin ovası tarım ve hayvancılık açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Pasin ovası, antik çağlarda orman ve bitki örtüsü bakımından zengindi. Fakat yoğun tahribat ve bilinçsiz kesimlerle bölge bugünkü bozkır halini almıştır (Ceylan, 2008_a: 38). Bu iddiayı antik kaynakların doğruladığı gibi Erzurum yakınlarındaki Karaz, (Koşay-Turfan 1959, 349–413. Koşay 1984, 14–15.) Pulur (Koşay-Vary, 1964, 5–53. Koşay 1964, 91–94.),Güzelova (Koşay 1964, 91–94. Koşay-Vary 1967, 5–26.), ve

Sos¹⁰, kazıları buluntuları da bunu teyit etmiştir. Bu kazılar sırasında meşe, ardıç ve çam gibi ağaç türlerinin yanı sıra çeşitli tahıl ürünlerinin kalıntılarına da rastlanılmıştır (Pehlivan, 1991_a: 19). Antik yazarlardan Ksenophon bölgeden geçerken gördüğü tahılları şu şekilde özetlemektedir.

”..Bir çok buğday,arpa,kuru sebzeler ve arpa şarabı ele geçti....”

diyerek bölgenin tarım açısından son derece verimli bir yer olduğunu ortaya koymaktadır (Pehlivan, 1991_a: 19 vd.). Günümüzde halk arasında Pasinabad olarak adlandırılan özellikle Yukarı Pasin’de buğday, arpa, şekerpancarı, ayçiçeği, patates yoğun olarak yetiştirilmektedir.

Bölgede ormanların giderek azalması ve otlak alanlarının artması yöre insanının hayatında bir takım değişiklikler meydana getirmiştir. Hayvancılık giderek önem kazanmış, mor koyun ve keçi başta olmak üzere her türlü büyükbaş ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği yaygınlık kazanmıştır. Bunu arkeolojik kaynaklardan takip edebilmekteyiz (Pehlivan, 1991_a: 20 vd.).

Pasin ovası, şimdilerde olduğu gibi geçmişte de hayvancılık bakımından son derece önemli bir yer olmuştur (Koşay, 1959: 353 vd; Koşay-Vary 1964: 91-94.; Topaloğlu 2009: 3). M.Ö.1344–1306 yılları arasında Hitit krallığının başında bulunan ünlü kral II. Murşili, Hayaşa-Azzi kralı Anniya/ş üzerine yaptığı sefer kayıtlarında; Anniya/ş’ın Hitit krallığından gasp etmiş olduğu sığır ve koyun sürülerini geri iade etmesi istenmektedir. Urartu kralı I.Argiştı (M.Ö.786–764) zamanına ait bir kitabe de ise Erzurum ve çevresini merkez edinen Diauehi/Daya(e)ni (Pehlivan, 1991_a: 22 vd.) krallığının Urartu’ya ödemek mecburiyetinde olduğu vergi listesinde; 1000 binek atı, 300 büyük boynuzlu, 1000 küçük boynuzlu sığır... ve her yıl için... boğa, 100 sığır, 500 koyun ve 300 binek atı yer almaktadır (Melikishvili, 1960: 128; Pehlivan 1991_a: 20; Topaloğlu 2009: 3).

¹⁰ Sos Höyük kazısına Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü tarafından başlanılmış daha sonra Erzurum Müze Müdürlüğü’nün katılımlı kazısı olarak devam etmiştir. Bk., Sagona ve diğer. 1995, 193-218.; Sagona ve diğer.. 1996a, 129-150.; Sagona ve diğer 1996_b, 27-48; Sagona ve diğer 1998, 245-250.; Sagona 1999, 205-206.; Sagona-Sagona 2000, 143-144.; Sagona-Sagona 2001, 129-131.; Sagona 2004, 379-480, 488, 494.; Sos Höyük 1996 yılı kazı çalışmalarına danışman hocamız başkanlığındaki bir ekipte bir süreliğine kazı çalışmalarına katılmıştır.

Ayrıca ünlü antik yazar Kenophon da Anabasis (Onbinlerin Dönüşü) adlı eserinde bölgenin hayvancılığından ve yöre insanı için taşıdığı önemden bahsetmektedir (Ksenophon, 1984, IV-V; 25).

Pasin Ovası'nı önemli kılan sebeplerden birisi de her iki tarafının yani doğu ve batı ucunun önemli yol kavşakları içinde yer almasıdır. Erzurum-Ağrı-Doğubayazıt, İran-Türkiye karayolu ve Erzurum-Kars-Gümrü kara ve demiryolu yine Pasin ovasında birleşmekte ve buradan Anadolu'nun içlerine akmaktadır (Topaloğlu, 2009: 3; Detaylı bilgi için bk. D.S.İ. :1971; Ünal 1994; Doğanay,1998;279–340).

Nitekim Urartu kaynaklarında bu bölge, özellikle Aşağı Pasin Ovası “*Geçit Ülkesi*” olarak tanımlanmaktadır (Pehlivan, 1991_a: 21;Ceylan 2002_a: 14 vd.).

Pasin Ovası hakkındaki en eski bilgiler özellikle Yukarı Pasin hakkındaki bilgiler “*Hamamderesi*” olarak adlandırılan bölgede ele geçirilen iki adet alet ile başlamış ve bu aletlerin Paleolitik çağa ait olduğu saptanmıştır (Şenyürek M.M, 1944: 348 vd; Kökten 1947: 431 vd; Koşay 1984: 12; Pehlivan, 1984: 28 vd; Harmankaya - Tanındı: 1996;Topaloğlu 2009: 3). Kökten tarafından daha sonra yapılan Paleolitik Çağ araştırmalarında herhangi bir Paleolitik yerleşmeye rastlanmamıştır. (Kökten, 1943: 601 vd.)

Yukarı Pasin Ovası, verimli arazi yapısı, su kaynaklarının bolluğu, önemli yollar üzerinde bulunmasından dolayı M.Ö.3500'lerden itibaren önemli yerleşmelere sahne olmuştur. Özellikle İlk Tunç Çağında “Karaz Kültürü” olarak adlandırılan kültüre ait pek çok yerleşme tespit edilmiştir (Pehlivan, 1984: Ceylan 2003: 311–324; Ceylan 2005_b: 189-200).

Aşağı Pasin Ovası da yine coğrafi bütünlüğe bağlı olarak yaklaşık M.Ö. III. Binden itibaren yerleşme görmeye başlamıştır. Özellikle bölgede demir çağına ait birçok yerleşme tespit edilebilmiştir. M.Ö. III. Bin de bölgeye egemen olan Karaz Kültürü bu bölgeyi de etkisi altına almıştır (Ceylan, 2001_d : 67 vd;.Topaloğlu 2009 :3 vd.).

M.Ö. II. Binde bölgede, Hitit çivi yazılı metinlerden öğrenildiğine göre Azzi-Hayaşa adı verilen topluluklar yaşamaktadır. Hititler, III. Tuthaliya (M.Ö.1410–1390), I.Şuppiluliuma (1385–1345), II. Murşili (M.Ö.1344–1306) zamanında ülkelerini tehdit eden Azzi-Hayaşalar'a karşı mücadele etmişlerdir (Pehlivan, 1984: 53). M.Ö. II. binde, Hitit çivi yazılı belgelerden anlaşıldığına göre Hayaşalar'ın çekirdek bölgesini

Erzincan-Erzurum arasında kalan bölgeler oluşturmaktadır. Fakat Hayaşalılar'ın doğu sınırlarının Pasin Ovası'nın tamamına hâkim olduğu konusunda kesin bir bilgimiz yoktur. Bununla birlikte Erzurum-Erzincan bölgesinin Pasin ovasıyla bir coğrafi ve kültürel bütünlük oluşturduğu düşünülürse bu bölgenin de Hayaşalılar'ın hâkimiyet alanı içinde olduğu düşünülebilir (Ceylan, 2001_d: 68).

Pasin Ovası'nın M.Ö. II. binde hâkimleri olan Diauehi/Daya(e)ni krallığının da, Hayaşa topraklarının üzerinde kurulduğu göz önüne alındığı zaman M.Ö. XV-XIII. yy'lar arasında Hayaşalar'ın buraların hâkimi olduğu anlaşılır. Araştırma sahamız, daha sonra Urartu krallığı döneminde Urartular'ın vassalı olan Diauehi/Daya(e)ni krallığı sınırları içinde kalmıştır (Pehlivan, 1984: 62; Balkaya 1995: 1 vd; Ceylan 2001_c: 69).

Diauehi/Daya(e)ni krallığı'nın yerleşim yoğunluğunu Aras nehri havzası oluşturmaktadır (Ceylan, 2001_d: 68 vd.).

Diauehi/Daya(e)ni krallığının topraklarının önemli bir kısmını oluşturan Pasin Ovası, tarım ve hayvancılık bakımından olduğu kadar önemli yol güzergâhları üzerinde bulunmasından dolayı da büyük güçlerin hep ilgisini çekmiştir.

Urartu krallarından Menua ve I.Argiştı yazıtlarında Diauehi olarak adlandırılan ülke, Asur kayıtlarındaki Daieni ile eşleştirilmiştir. Bu ülke, Fırat nehrinin doğduğu bölge ile Erzurum'un kuzeye doğru Çoruh vadisine kadar olan alanla birlikte (Diakonoff-Kashkai, 1981: 25 vd.) Yazılıtaş'ta da belirtildiği gibi Pasin Ovası'nı da içine alır (Burney-Lang, 1971: 136).

M.Ö. I.binde bölgenin hâkimi, Doğu Anadolu'da güçlü bir devlet kurmuş olan Urartular'dır (Sevin, 1979: 105; Belli 1982: 139 vd; Çilingiroğlu 1994_a: 62). Pasin Ovası, M.Ö.9.yy'ın sonlarında Urartular'ın, Kafkaslar, Çoruh vadisi ve Karadeniz'e ulaşmalarını engelleyen bir yer olmuştur. Buradaki vassal Diauehi krallığı, Urartular'ın bu bölgelere sefer yapmasını mecbur kılmıştır (Pehlivan, 1991_a: 33). Urartular, başta kral Menua olmak üzere Pasin ve Erzurum Ovası'nın bereketli, verimli topraklarını ve zengin maden yataklarını ele geçirmek için, hem de Ova'nın stratejik durumundan faydalanmak için bölgeye birkaç sefer düzenlemişlerdir. Bunu Horasan'ın 10 km. güneydoğusunda bulunan(kopyasından okunmuştur, yazıt günümüzde kayıptır) Delibaba Yazıtı'ndan (Sembastians, 1910: 192.; Leahmann-Haupt, 1928: 35-39.; Melikishvili, 1960: 68.; Payne, 1995: 48.; Ceylan, 2005_a: 26.), Pasinler Kalesi yazıtından (Lehmann-Haupt, 1928: 60,61;König 1955: 57; Melikishvili 1960: 69; Payne

2006: 89.) ve Horasan da bulunan Yazılıtaş (König,1955-57:23.; Melikishvili, 1960: 36.; Ceylan, 2002_a:14-15.; Ceylan, 2005_a: 26., Araştırılan merkezler kısmında yazıtlar hakkında geniş bilgi verilecektir.) kitabesinden anlamak mümkündür. Menua Pasinler’de bir kale inşa ederek Ağrı-Eleşkirt-Horasan-Pasinler-Erzurum yolunu güvenlik altına almak istemiş ve Diauehi ve Aras vadisine daha kolay ulaşmayı hedeflemiştir. (Sevin, 1979: 105; Belli 1982: 139 vd; Çilingiroğlu 1994_a: 62)

Urartu krallarından Menua’ya ait olan ve Aşağı Pasin de Horasan yakınlarında ele geçen Yazılıtaş stelinde de Kral Menua, (810–786) Diauehi üzerine yaptığı seferinden övgüyle bahsetmektedir.

Urartu Ordusu, bu yazıttan da anlaşılacağı üzere kuzeydoğuya sefer yaparken Aras Vadisi’ni takiben Erzurum-Pasinler-Horasan-Sarıkamış-Kars yolunu takip etmiştir (Diakonoff-Kaskhai, 1981: 4–14;Ayrıca Urartu yol güzergâhları hakkında geniş bilgi için bk. Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi. Belli 1977). Bütün bu yazıtların aynı güzergâhta yer aldıkları düşünülürse, Urartular’ın bu yolları güvence altına almak ve stratejik açıdan önem taşıyan bölgeyi, sürekli bir yerleşime tabi tutma amaçlarının olduğu rahatlıkla anlaşılır.

Araştırma konumuzu oluşturan Pasin Ovasında, M.Ö. 580’lerde Urartular’ın yıkılmasından sonra sırasıyla Akhamenid, Part, Roma, Bizans, Gürcü, Saltuklu, Selçuklu, Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Çobanoğulları, Celayirliler, Eretnaoğulları, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar hüküm sürmüşlerdir. (Konyalı İ.H., 1960 : 93 vd ; Turan 1971 :257 vdd.; Konukçu 1992 :14 vd.;Turan 1993 :42 vd.)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YUKARI ARAS VADİSİ'NİN TARİHİ

3.1. Prehistorik Dönem

Tarihin, tarih öncesi çağlar (prehistorie) ve tarihi çağlar olarak sınıflandırılması ilk defa 1851 yılında Daniel Wilson döneminde görülür. Tarihi, kültürel sınıflandırmalara göre ayıran Wilson, yazısız kültürlerin yaşandığı devirlere, tarih öncesi= (prehistoric times), yazının keşfi ile başlayan döneme de tarih= (historic times) adını vermiştir. Daha sonraki bilim adamları içerisinde Joohn Lubbock, 1865'te yayınlanan Prehistoric Times adlı eserinde ilk defa Taş Çağını Eskitaş=Paleolitik ve Yenitaş=Neolitik olmak üzere ikiye ayırmıştır.

Anadolu, (M.Ö.2500–2000) Orta Tunç Çağı'nda teokratik beylikler tarafından yönetilen oldukça gelişmiş kentlere sahipti. Bu kentlerden Kızılırmak vadisi içindeki Hatti rahip beylikleri ile Çanakkale yakınındaki Troya II. krallığı bu bakımdan büyük bir değer taşımaktadır.. Bu devletçikler henüz yazıyı kullanmadıkları için tarihsel sürece dâhil olmadığı gibi konuştukları dil, din, örf ve âdetleri hakkındaki bilgilere de ancak Hititler vasıtası ile ulaşmaktayız. Bundan dolayı, Anadolu'daki pek çok merkez prehistorik dönemden çıkarak yazılı ve yazısız tarih arasında ki süreç olan Protohistorya (Öntarih) dönemine (M.Ö.2500-1750)'de geçmeye başlamıştır (Akurgal, 2003: 12; Akurgal 1995: 30).

Günümüzden yaklaşık beşbin yıl önce (M.Ö.3200-3000) yazı, Mezopotamya ve Mısır'da kullanılmıştır. Anadolu'da ise yazı M.Ö. 2000 yıllarında kullanılmaya başlanmıştır. Yazının batıya doğru yayılımı biraz daha uzun sürmüştür, ancak M.Ö. bin yıllarında İtalya'ya ulaşmıştır (İplikçiopğlu, 1990: 16 vd; Kınal 1991 :8 İplikçiopğlu 1997 :13;Akurgal 1995 :21-31;Baykara :2000:6 Akurgal, 2003 ;2).Yazının keşfi ve yazılı kaynakların dikkatlice incelenmesinden sonra “Eskiçağ” kavramı hakkında önemli değişiklikler meydana gelmiştir.” Eskiçağ” kavramı, 19.yy. başlarına kadar kronoloji olarak Hellen-Roma antikçağı, mekân olarak da Helen ve Latin kültürlerinin yayılım alanı alan Akdeniz Bölgesi kültür çevresini ihtiva ediyorken,19.yy'dan sonra Eski Önyasya ve Mısır yazı dillerinin çözülmesiyle Eskiçağ kavramı genişlemiş ve Eskidoğu'yu da içine almıştır. Böylece Eskidoğu (Önyasya-Mısır) ve Eskibati (Hellen-

Roma) kültür çevrelerinden meydana gelen “Eskiçağ” kavramı ortaya çıkmıştır. (İplikçioğlu, 1997: 12 vd;)¹¹.

Dünyanın yaşı, jeologlara göre 4,5 milyardan fazladır. Bu zaman süreci içerisinde insanoğlunun ilk ortaya çıkışı 3 milyon yıl öncesine dayanır. Birtakım evrimlerden geçtikten sonra insanoğlu, bugünkü aşamasına yani;”Homo Sapiens Sapiens” evresine yaklaşık olarak 35.000-38.000 yıl önce ulaşmıştır (Akurgal, 2003:1). İnsanoğluYazının keşfinden sonra önemli bir ilerleme kaydetmiştir. (Tarihçiler, tarih öncesi uygarlıkları dört bölümde incelemiştir. Bunlar Taş Dönemi, Bakır Dönemi, Tunç Dönemi ve Demir Dönemi’nden oluşur (Akurgal, 1995: 21.; Akurgal, 2003: 2 vd; Dinçol 1982 :16;Kınal 1991 :9 ;Memiş, 2003: 6;Umar 1999:1 Sevin, 2003 :7 vd).

Taş Devri M.Ö.600.000- 5500 arasını içerir. Eski Taş Çağı (=Paleolitik çağ) ; M.Ö.600.000–10.000 yılları arasını kapsamaktadır. Alt Paleolitik Çağ, Orta Paleolitik Çağ ve Üst Paleolitik Çağ olmak üzere üç bölüme ayrılır. Orta Taş Devri (=Mezolitik Çağ); M.Ö.10.000–8.000 yılları arasını kapsar. Yeni Taş Çağı (=Neolitik Çağ); M.Ö.8.000–5.500 yılları arasını içermektedir.. Erken Neolitik Çağ, Orta Neolitik Çağ ve Geç Neolitik Çağ olmak üzere üç bölüme ayrılır. Khalkolitik Çağ (=Maden-Taş Çağı); M.Ö.5.500–3000 yılları arasını kapsar. Erken Kalkolitik Çağ, Orta Kalkolitik Çağ ve Geç Kalkolitik Çağ olmak üzere üç bölüme ayrılır. Tunç Devri M.Ö.3000–1200 yılları arasını kapsar. ErkenTunç Çağı (M.Ö.3000–2500), Orta Tunç Çağı (M.Ö.2500–2000) ve Genç Tunç Çağı (M.Ö.2000–1200) olmak üzere üç bölüme ayrılır. Erken Tunç çağından sonra Anadolu, önce Protohistorik, daha sonra da historik (Tarihi çağlara) dönemler içerisine adım atmıştır (Dinçol 1982, 16.; Kınal 1991, 9.; Bu konu hakkında farklı görüşler mevcuttur.. Mukayeseli bilgi için bk; Memiş 2003,; Akurgal 1995.; Lloyd 1997.; Şenel 1995; Umar 1999).

Jeopolitik ve jeostratejik özelliklerinin önemi dolayısıyla çok önemli bir konumda yer alan Anadolu, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ayrıca kültürler arası köprü olması dolayısıyla da doğu medeniyeti ile batı medeniyeti arasında bir geçiş noktası olmuştur. Bundan dolayı geçmişte hem doğudan hem de batıdan birçok saldırıya maruz kalan Anadolu, pek çok kavmin iştahını kabarmış ve sık sık istilalara uğramıştır. Buna rağmen Anadolu, dünyanın en zengin kültür miraslarından birisine sahip olmuştur. Çalışma sahamızı oluşturan Yukarı Aras Vadisi ise, içinden geçen ve

¹¹ Günümüzdeki evrensel “Eskiçağ” kavramı Eduard Mayer (1855-1930) tarafından ortaya atılmıştır.

bölgenin adeta hayat kaynağı olan Aras nehri sayesinde sayısız yerleşmelere sahne olmuştur. Aras vadisinde ele geçirilen buluntular daha çok Tunç Çağı ve Kalkolitik Çağı özellikleri göstermelerine rağmen içinde bulunmuş olduğu Erzurum ve çevresinde az da olsa Paleolitik yerleşmeler tespit edilebilmiştir.

3.1.1. Paleolitik Çağ

İnsanoğlu, jeolojik zamanların en sonuncusu ve en az süreni olan IV. zaman diliminde ortaya çıkmış ve bugünkü dünyamız halen bu zaman diliminde yer almaktadır. Bu dönem, insanın avlanma ve yenilebilir bitkilerin toplanmasıyla beslendiği, mağaralarda ve sığınaklarda yaşadığı bir dönemdir. Bu dönemdeki insanoğlunun hayatta kalma süreci, çağın şartları gereği sürekli bir göçü de beraberinde getirmiştir.

C.J.Thomson,1889’da çakmak taşının yontulmasıyla elde edilen baltalar, kesiciler, kazıyıcılar, deliciler vb.aletleri tasnif ederek dönemi, Paleolitik veya Eski Taş Çağı olarak adlandırmıştır (Dinçol, 1982: 5; Akurgal 1987: 12; Kınal 1991: 9; Memiş 2003: 8; Akurgal 1999: 2; Yıldırım 2000,13). J.Lubbock ise insanların yaşam biçimlerine bakarak bu döneme “Toplayıcılık ve Avcılık Dönemi” adını vermiştir (Dinçol, 1982:5; Kınal 1991,10; Memiş 2003: 9). Ancak Thomson’un Paleolitik dönem başta olmak üzere çağları, buluntularına göre tasnif ederek incelemesi bilim dünyasında daha çok kabul görmüştür.

Prehistoryacıların, “alet yapan insan” olarak adlandırdıkları ilk insanın Pleistosen döneminde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir (Leakey, 1988: 13). Pleistosen devrinin ne zaman başladığı ve ne zaman bittiği hakkında ise tam bir fikir birliği bulunmamaktadır. Pleistosen süresince önemli iklim değişiklikleri yaşanmış, insanoğlu daha iyi yasayabileceği mekânlara, ağaç kovuklarına ve mağaralara sığınmak mecburiyetinde kalmışlardır. Ağaç tepelerinde, nehir kıyılarında veya mağaralarda yaşamlarını sürdüren dönemin insanoğlu kollektif yaşam tarzı sergileyerek ruhsal ve bedensel kabiliyetlerini geliştirmeye çalışmışlardır. Bu dönemde göçebe bir hayat tarzı süren insanoglu, ateşin keşfi ile soğuktan ve yırtıcı hayvanların saldırılarından kendini korumayı başarmış, avcılık ve toplayıcılık ile yaşamlarını idame ettirmişlerdir. Bu devrin insanları yiyecek sağlamak ve gündelik yaşamlarını sürdürebilmek için kendilerinin geliştirdiği, kazıcılar, zıpkınlar, hançerler, baltalar, kemikten igneler gibi

aletler yapmışlardır. Bu aletleri genellikle çakmak taşını bir başka taş veya boynuzla yontarak imal etmişlerdir (Dinçol, 1982: 12 vd; Memiş 2003: 6; Kınal 1991: 9; Erzen 1992:8 vd; Tanilli, 1994: 15 vd; Akurgal 1995: 21; Şenel, 1995: 58; Umar 1999: ;Lloyd 1997: 16; Leakey, 1988: 15; Kansu 1986:222; Şenel, 1995: 53 .

Güney Fransa ve İspanya’da mağara duvarlarına çizili halde bulunan duvar resimleri, Paleolitik insanının günlük yaşamlarını aksettirmesi bakımından son derece önemlidir. Paleolitik insanının sanat anlayışını ortaya koyan bu resimler, süsleme amaçlı olmayıp sadece başarılı geçen avın bereketli olması için yapılan merasimleri simgelemektedir (Yıldırım, 2000: 17).

Adıyaman (Palanlı), Malatya, Kars (Camuşlu), Van-Hakkâri (Trişin Yaylası ve Gevaruk Vadisi), Antalya (Beldibi) vb.yerleşim yerleri, Anadolu’nun prehistoryası hakkında bilgi veren bu değerli sanat eserlerini barındıran önemli merkezlerdir (Kökten, 1975: 104; Kınal, 1991: 18; Sevin 2003: 11 vd; Bingöl 2003,32.)¹².

Araştırma sahamızın içinde bulunan Hamamderesi (Şenyürek,1944: 349; Kökten 1953:189; Goetze 1957:15; Harmankaya-Tanıdı 1996; (Hasankale); Ceylan, 2003: 314 Hamamderesi.) ve Erzurum-Tortum karayolu üzerinde bulunan ve bir kaya sığınağı olma özelliği taşıyan Şıpşıp (Koşay, 1984:1 vdd.,Ceylan,Bingöl,Topaloğlu 2008:136) yerleşmesi bölgedeki Paleolitik çağa ait bulgu veren yerleşmelerdir.

3.1.2. Neolitik Çağ

Neolitik Çağ’da iklim değişmeye başlamış ve bu değişime ayak uyduran insanoğlu besin üretimine geçmiştir. Bu çağda tarım yapılmaya başlanmış, hayvanlar evcilleştirilmiş ve çanak çömlek kullanılmaya başlanmıştır. Bundan dolayı bu döneme Neolitik Çağ adı verilmiştir¹³.Neolitik dönem, insanın çevreyle ilgili baskıları aşip toprağa hâkimiyetinin başladığı önemli bir dönemdir. İnsanoğlunun Mezolitik/Epipaleolitik Çağ’dan sonra M.Ö. 10.500–7.000 yılları arasında yavaş yavaş ve sürekli bir evrim yaşamak suretiyle, olgunlaşma evresine girdiği dönem, Neolitik

¹² Beldibi mevkisinde bulunan geyik ve dağ keçisi tasviri Mezolitik döneme aittir. Malatya’da, Adıyaman’da bulunan keçi sürüsü tasviri Magdalenien, Gevaruk vadisindeki kayalar üzerindeki çift boynuzlu dağ keçileri ve insanları gösteren tasvir Neolitik döneme, Camuşlu Köyünün Yazılı kaya resimleri Paleolitik döneme aittir.

¹³ Neolitik Çağ: Bazı araştırmalarda Yeni Taş Devri ya da Cilalı Taş Devri olarak geçer. Neolitik Çağ’ı ayırırken Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ olarak ayıranlar da vardır.

dönem olmuştur (Harmankaya-Tanınıdı-Özbaşaran, 1998,13; Sevin 2003,18; Neolitik Çağ araştırmaları hakkında geniş bilgi için bk.Mellaart, 1975;Yakar 1991;Yakar 1994;Özdoğan, 1994; Özdoğan, 1995; Özdoğan 1996: 19-30; Bingöl, 2003.)

Doğayla içi içe yaşayan insanoğlu, zamanla ondan faydalanmanın yollarını bulmuşlar ve tarımda, ziraatta önemli bir yol katetmişlerdir. Tarım alanında, çakmak taşından yapılan boynuzlar sayesinde oraklar yapılmaya başlanmıştır. Buğday ve arpa gibi tarım ürünleri biçilerek öğütme taşlarıyla un haline getirilip üretim ekonomisine geçişte önemli bir başarı elde edilmiştir. Hayvancılık alanında ise insanlar köpek, koyun, keçi vb. hayvanları evcilleştirerek bunlardan faydalanma yoluna gitmişlerdir (Memiş, 2003:8 vd; Sevin 2003: 18; Harmankaya-Tanınıdı-Özbaşaran, 1998: 13;Bingöl, 2003,36 vd).

Neolitik dönem, bazı araştırmacılara göre”evrim”, bazı araştırmacılara göre ise “devrim” olarak kabul edilmiştir (Childe, 1996,54; Braidwood 1990:161; Şenel 1995:163). Childe tarafından ilk defa “Neolitik Revolution-Neolitik Devrim” olarak nitelendirilen bu dönem, dünyanın her yerinde ve aynı zamanda ortaya çıkmamıştır. M.Ö.11 Bin yıllarından itibaren Neolitik Devrim, ilk defa “Mümbit Hilal”de yani Doğu Akdeniz, Kuzey Suriye, Kuzey Mezopotamya, Güney Doğu Anadolu ve Anadolu’nun güney kısımlarında başladığı görülür (Akurgal, 1999:3 vd; Braidwood 1990:161; Childe 1996:54,159;Şenel 1995:163;).

Avcı, toplayıcı hayat tarzından yerleşik köy hayatına geçilmesi ilk olarak Yakın Doğu’da Kuzey Levant Bölgesi’nde meydana gelmiştir. Bu aşamada Anadolu’nun aktif bir rol oynadığı önemli bir gerçektir. Güneydoğu Anadolu’nun Kuzey Levant ile beraber Neolitikleşmede ki rolü son yıllardaki araştırmalara göre iyice belirgin bir hal almıştır (Braidwood, 1990:161;Şenel, 1995:163;Childe, 1996: 54).

Neolitik Çağ, “Aseramik Neolitik-Seramiksiz Neolitik” ya da “Çanak Çömleksiz Neolitik” ve “Çanak Çömlekli Neolitik Çağ” olmak üzere ikiye ayrılır. Çanak çömleksiz neolitik dönemde insanoğlu, köy hayatına geçmesine rağmen kili pişirerek çanak-çömlek yapmamışlardır. Neolitik Çağ’ın yaklaşık olarak (10500-7000) yılları arasındaki bu uzun evresinden sonra insanoğlu, “erken” ve “geç” olarak adlandırılan Neolitik Çağ’ın yeni bir evresine girmiştir. İnsanoğlu, bu dönemde tabiatla bolca bulunan kili pişirerek günlük hayatta kullanmaya başlamıştır.

1960 yılı öncesinde Türkiye’de Caba Höyük (Garstang, 1908:114-117; Gastang 1913: 68; Gastang, 1937:132-134; Bittel, 1939:100-101; Yakar 1991: 87; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997:Caba Höyük/Sakçagözü), Mersin Yumuktepe, (Melleart, 1975: 56; Yakar 1994: 31; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998:Yumuktepe; Sevin-Caneva, 1995: 27-41; Sevin-Caneva 1996: 71-86) Gözlükule (Melleart, 1954:192; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1997 (Gözlükule) dışında Çanak Çömlekli Neolitik Çağ’a ait yerleşmelere pek rastlanmaz. Fakat sonraki yıllarda yapılan kazı ve araştırmaların artmasıyla birlikte “Mümbit Hilal” adı verilen çekirdek bölgenin kuzeybatısında, Toros Dağları’nda ilk yerleşik toplumları aydınatabilecek Çayönü vb. birçok yerleşme tespit edilmiştir. (Mellink, 1965_a:138; Mellink,1971:159; Alkım (H)1970:2; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1997:Çayönü), Biris (Balkan-Atlı, 1994: 99; Benedict, 1980: 136 vdd. lev.23/1,2,4; Çambel-Braidwood, 1980: 12 vd.; Yakar, 1991: 57; 1994: 83; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998:Biris Mezarlığı.), Göbeklitepe (Balkan-Atlı, 1994: 98 vd. Benedict, 1980: 139 vd. Braidwood-Braidwood, 1986: 8;

Yukarıda adı geçen yerlerde Neolitik Çağ’a ait pek çok bulgu ele geçirilmesine rağmen, Anadolu insanının bu dönemde geçim kaynağı olarak tarımı mı yoksa hayvancılığı mı seçtikleri konusu bilim adamlarınca tartışma konusu olmuştur. Konuyla ilgilenen bilim adamlarından, Mellaart ve Redd bitki ile hayvan evcilleştirmelerinin bir birine paralel bir şekilde geliştiğini ortaya koyarlarken, Hawkes ise önce tarımın geliştirildiği görüşünü desteklemişlerdir (Şenel, 1995: 136 vd.).

Anadolu’da Neolitik döneme ait birçok yerleşmeye rastlanırken, araştırma sahamızda, Yukarı Aras Vadisi ve çevresinde Neolitik döneme ait yerleşme tespit edilememiştir. Buna karşılık Anadolu’nun Neolitik Dönemi hakkında önemli araştırmalar yapan Yakar, özellikle Aras Vadisi’nin çok geniş verimli bir araziye sahip olduğunu ifade ederek, bilhassa Aras Nehri’nin geçtiği Iğdır ilinin, Prehistorik dönemlerde tarıma geçişte uygun ekolojik bölge olduğunu savunmuştur. Bu tezin aksine Kars ve çevresinde araştırmalar yapan Özbek ve Yükmən ise bölgede Neolitik dönemle ilgili belirgin bir taş endüstrisine ve çanak çömlek kültürüne rastlamadıklarını ifade etmişlerdir (Bingöl, 2003: 39).

3.1.3 Kalkolitik Çağ

Türkçe'ye “Bakır-Taş Devri” olarak aktarılan Kalkolitik Çağ, Türkiye kültür tarihinde Paleolitik/Epipaleolitik Çağ'dan sonra bilgi bakımından en kısır olduğumuz çağdır. Bununla birlikte İlk Kalkolitik Çağ'ı, Son Neolitik Çağ'dan, Son Kalkolitik Çağ'ı ise İlk Tunç Çağ I'den ayırmak mevcut bilgilerimize göre çok zor görünmektedir. Bu döneme, bakır bulguların ortaya çıkışından dolayı Kalkolitik Çağ ismi verilmiştir (Harmankaya, 2007:1 vd.).

Kalkolitik Çağ tabiri, Hellen dilinde bakır anlamına gelen “khalkos” ile taş manasına gelen “lithos” kelimelerinden türetilmiştir. “Bakır-Taş Devri” olarak ta nitelendirilen bu döneme “İlerici Üretici Dönem” ya da “Gelişken Köy Dönemi” gibi adlar da verilmektedir. Bu ilerici dönem, uzmanlarca ilk, orta ve son dönem adı altında incelenmiştir (Esin, 1969: 18; Esin, 1979: 5 vd; Sevin, 2003: 78.).

Kalkolitik Çağ sınıflandırması içinde ayırıcı özellikler arasında maden kullanımı ilk sırayı almaktadır. Bu evrede, maden üretiminin artması, kullanılan alet ve araçların gelişmesi ve tarımın ilerlemesiyle insan hayatında önemli gelişmeler gözlenmiştir. Tarıma öncelik tanınması sonucu, avlanmaya yönelik erkek resimli duvar resimleri figürleri, yerini bereketlilik sembolü kadına bırakmıştır. Bu dönemde sanat değeri açısından, oldukça büyük bir önem taşıyan leopar figürleriye desteklenen tanrıça heykellerine bolca rastlanır. Bu evrede heykel yapımında kil kullanılmıştır. Yapılan resimler çoğunlukla pişmiş ve işlenmiş mallara geometrik desenler verilerek uygulanmıştır. Yine bu dönemde ölümler, ağzı açık küplere eşyalarıyla beraber gömülmüşlerdir. Kalkolitik Çağ'da yerleşim birimleri biraz daha büyümüş ve etrafı surlarla çevrilmiştir. Bu surlar şehir devletçiklerini simgelemekte ve eskiçağda bağımsızlığın simgesini oluşturmaktaydılar.

Anadolu'da yaklaşık olarak M.Ö.5000-3000 yılları arasına tarihlenen Kalkolitik Çağ'ın en önemli merkezlerinden biri, hiç şüphesiz Burdur Hacılar (Mellaart, 1958_a, 127-156; Mellaart, 1959, 51-65; Mellaart, 1960 , 83-104; Duru, 1996, 54 vd.;Yakar 1997, 448: vd.; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran ,1998, Hacılar.) yerleşmesidir. Burada tespit edilen boyalı vazolar ve badem gözlü insan tasvirli heykelcikler sanat değeri açısından oldukça önemlidir. Buna karşılık, tapınak mimarisi açısından daha üstün nitelikli olan yapıya Çatalhöyük'te (Bingöl, 2003:42; Hodder, 1996: 359 vdd.; Mellaart: 1961, 172-177; Matthews, 1996_a: 73 vdd.; Matthews, 1996_b: 79-99;Harmankaya-Tanıdı -

Özbaşaran 1998, Çatalhöyük.) rastlanır. Fakat Hacılar yerleşmesi, Kalkolitik Çağ'ın sonlarına doğru düşman saldırıları sonucu yıkılmıştır.

Anadolu içerisindeki bölgeler, pek çok açıdan İran Kalkolitik Çağ kültürlerinin ve Mezopotamya kültürlerinin etkisi altında gelişmiştir. Bu dönemde sınıf olgusu iyice oluşmuş ve yerleşik düzen git gide gelişmeye başlamıştır. Anadolu'nun İlk Kalkolitik Çağ'ı birçok bakımdan Neolitik Çağ'ın devamı gibidir. Bundan dolayı Mezopotamya kültürlerinin sıra düzeni ve isimleri, (Halaf, Obeid ve Uruk gibi klasik dönem isimlendirmeleri) Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Doğu Akdeniz kültür çevreleri için de kullanılmaktadır (Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998:8).

Anadolu Kalkolitiği, Proto Kalkolitik Çağ/Geçiş Dönemi, Erken, Orta ve Geç/Son Kalkolitik Çağ olmak üzere dört evreye ayrılmaktadır.

Anadolu'da, Son Neolitik-İlk Kalkolitik Çağ geçiş dönemi kültürlerinin sona ermesinden sonra Halaf kültürü bulgularının ortaya çıktığı varsayılmaktadır. Çukurova Bölgesi'nden Zağros Dağları'na ve Fırat Nehri'nden Zap suyuna, Muş Ovası'ndan Orta Mezopotamya'ya ulaşan bir alanda Halaf Kültür unsurlarına yoğun bir şekilde rastlanılmaktadır (Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998:9). Bu dönem kültürlerine yoğun olarak Silopi Ovası'nda ki Takyan Tepe (Algaze, 1989: 247; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran (Takyan Tepe) 1998; Bingöl, 2003:44) ve Kahramanmaraş Ovası'nda ki Domuztepe'de (Çambel-Özdoğan, 1985: 259-272; Çambel, 1986_a: 38; Çambel, 1986_b: 277 vd.; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998: (Domuztepe); Bingöl, 2003:44) vb. rastlayabiliriz. Tholos (tolos) adı verilen taş temelli, kerpiç duvarlı kubbeli yuvarlak yapılar bu dönem mimarisinin temel özelliğini yansıtır.

Tarımın, hayvancılığın gelişmesi ve besin ekonomisine dayalı karma bir ekonomik yapı Orta Kalkolitik Çağ'da Obeid evresinde ortaya çıkmıştır (Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998: 12). Orta Kalkolitik Çağ'a ait önemli yerleşmeler arasında, Mersin Yumuktepe (Şenyürek, 1954: 1-25; Sevin, ve diğer: 1997: 27 vd.; Garstang, 1953; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran, 1998: Yumuktepe.), Malatya Değirmentepe (Esin, 1981: 91-99; Esin, 1983: 39-48.; Esin, 1984_b : 71-80.; Esin, 1985_a, 11-29.; Esin, 1985_b: 188.; Esin, 1986: 81-92.; Esin, 1987a: 184 vd.; Esin, 1989: 135-141.; Esin 2000a: 80-86.; Esin-Harmankaya, 1986, 53-86.; Esin-Harmankaya 1987, 95-138.; Esin-Harmankaya 1988, 79-126.; Esin, ve diğer 1987: 77-82.; Harmankaya-Tanıncı-Özbaşaran 1998: Degirmentepe), Konya civarındaki Can Hasan (French, 1962: 36 vd.;

French, 1964 : 21 vd.; French,1965: 27 vdd.; French ,1967: 173-178; French, 1968: 89-93; Mellink, 1968: 127; Yakar, 1991:196-200; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Can Hasan I) vb.sayılabılır.

Bu dönem mimarisinde insanoğlu kerpiçte ustalığını sergileyerek dörtgen planlı çok odalı güzel evler inşa etmişlerdir. Bu dönem mimarisinin özelliğini, katkı maddesi kum, mineral katkılı, az da olsa devetüyü ve kırmızımsı bir yapıdan oluşan hamur oluşturmaktadır. Çanak çömlekler, siyahtan kahverengiye, kırmızıya kadar değişik renktedir. (Dinçol, 1982: 14; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: 11 vd.)

M.Ö.4.Bin başlarında Mezopotamya'dan Anadolu'ya büyük bir göç hareketi olmuştur. Bu göç eden kitleler beraberlerinde kendi kültür unsurlarını da getirmişlerdir. Yaklaşık olarak 800-1000 yıl gibi bir sürede Anadolu'ya gelen bu topluluklar yerli unsurlarla karışarak, Anadolu'nun Son Kalkolitik Çağ'ını meydana getirmişlerdir (Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: 12).

Uruk Kültürü adı verilen bu evrede, Elazığ Tepecik/Makaraz Tepe (Esin, 1975,:46 vd.;Esin; 1982, 84-93; Özbal 1983, 210 vd Esin, 1984_a: 68-76;Yegingil, 1983: 253-258; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Tepecik/ Makaraz Tepe.), Yozgat Alişar (Arık, 1933: 43 vd.; Kınal, 1991: 25; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998: Alişar), Doğu Anadolu'da Erzurum Karaz (Koşay-Turfan, 1959:349-413; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998:Karaz Höyük) ve Pulur (Koşay-Vary, 1964:1-53;Yakar, 1985: 302; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran, 1998:Pulur) gibi yerleşmeleri sayabiliriz. Bu dönemde çömlekçilikte çok önemli mesafeler katedilmiştir. Mezopotamya'dan alınan çömlekçi çarkının da kullanılmasıyla birlikte tek renkli kaplar üretilmeye başlanmıştır.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız gibi Kalkolitik Çağ'da Anadolu'da tam bir kültür birliğinden söz etmek imkânsızdır. Bununla birlikte Doğu Anadolu'nun batısını, Güneydoğu Anadolu Bölgesini ve Çukurova'yı, Mezopotamya-Suriye kültürlerinin etki alanı içerisinde olduğunu söylemek mümkündür.

Doğu Anadolu Bölgesi, özellikle Transkafkasya kuşağında olması dolayısıyla Kalkolitik Çağ bulguları bakımından son derece zengindir.

Çalışma bölgemizde, Yukarı Aras Vadisi boyunca Kalkolitik Çağ'a ait birçok yerleşme tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: Karaz Höyük, Pulur, Büyüktuy Höyük, Saksı Höyük ve Tepecik Höyük'tür (Ceylan, 2008_a: 27 vdd.). Araştırmamızın ilerleyen kısımlarında bu yerleşmeler hakkında detaylı bilgiler verilecektir.

3.1.4.Tunç Çağı

Kalay ve bakırın karışımından sonra elde edilen tunç ile birlikte Anadolu, Kalkolitik Çağ'dan çıkarak Tunç Çağı'na girmiştir. Böylelikle Anadolu insanı, gelişim evresinde yeni bir döneme adım atmaya başlamıştır (Esin, 1969: 39- 135;Sevin, 2003: 117; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran, 1998: 7.). M.Ö.3000 yıllarında alet ve eşya yapımında tunç madeninin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte Anadolu, Tunç Çağı'na girmiştir (Akurgal, 1995: 26; Akurgal, 2003: 11).

Anadolu'da Tunç Çağı'ı: Erken Tunç Çağı'ı (3000-2500),Orta Tunç Çağı'ı (2500-2000) ve Geç Tunç Çağı'ı (2000-1200) olmak üzere üç evreye ayrılmaktadır (Kınal, 1991: 36; Memiş, 2003: 13; Akurgal, 2003: 11; Akurgal, 1995: 26; Aktüre, 1997: 97; Akurgal, 1995: 26.)¹⁴.

İlk, Orta ve Son Tunç Çağı'ı olarak üç bölüme ayrılan Tunç Çağı'nın ilk evresi hakkında, Anadolu için maalesef fazla bir bilgiye sahip değiliz. Tunç Çağı'nın orta evresini, Asur Ticaret Kolonileri Çağı'ı, Eski Hitit Devleti dönemleri ve son evresini ise Hitit İmparatorluğu dönemi oluşturmaktadır (Harmankaya-Erdoğdu, 2002: 10.)

Anadolu insanı, bu dönemde köy kültürünü devam ettirmiş ve tunçtan ziyade bakırdan yapmış oldukları aletleri yoğun bir şekilde kullanmaya başlamışlardır. Bu aşamada Anadolu için en önemli yenilik dört tekerlekli aracın icadı olmuştur (Akurgal, 1995 :26. ;Akurgal, 2003: 11; Şenel, 1995: 260 vd; Childe, 1974: 121 vd.).Bu dönemde çanak çömlekler, genellikle elde yapılmış ve boyasız olarak imal edilmişlerdir. Kırmızı ve açık bir zemin üzerine koyu renklerle bezenmiş kaplarda geometrik desenler bolca kullanılmıştır (Akurgal, 1995: 26 vd.; Akurgal, 1999: 12.; Kınal, 1991: 36).

Bu dönemde ölü gömme adetlerinde, toprak mezar, küp mezar ve sanduka mezar tipleri görülür. Mezarlık yerleşim yeri dışındadır. Ölü, mezarlara hocker durumunda, yanına armağanlar bırakılarak gömülmüştür. Mezar tiplerinin ölenlerin ekonomik yapısına göre olduğu armağanlardan anlaşılmaktadır (Harmankaya-Erdoğdu, 2002: 11).

Bu çağda yöreye ve bölgesel farklılıklara göre Neolitik-Kalkolitik Çağ mimari özellikleri varlığını sürdürmüştür. Antalya, Eskişehir, İç Anadolu'nun kuzeybatısı ve

¹⁴ Aktüre ve Memiş'in bu konu hakkındaki görüşlerine bakıldığında Memiş, Anadolu'nun Tunç Çağını; Erken Tunç Çağı M.Ö. 3000–2000, Orta Tunç Çağı M.Ö. 2000–1500 ve Geç Tunç Çağı M.Ö. 1500–1200 tarihleri olmak üzere üç evreye ayırmaktadır. Aktüre ise, teknolojik gelişmelerin bütün bölgelerde aynı zaman diliminde oluşmadığından dolayı, Tunç Çağı'nın Anadolu'da M.Ö.3. binyıl başlarında, Girit, Ege adaları ve Yunanistan'da M.Ö. 2500-2000, Avrupa'da ise M.Ö. 1200 yıllarında başladığı görüşündedir.

Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde yapılan bir avlu etrafında sıralanmış olduğu "Megaron" (Akurgal, 1989:242; Naumann, 1985:223) adı verilen yapılar, yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Buna ilaveten kale ve şato gibi yapılar da artarak devam etmiştir.

Erken Tunç Çağı'nda Anadolu'da birçok yerleşme vardır. Fakat bunlar arasında en önemli yerleşme, hiç şüphesiz ki önemini büyük bir süre koruyan ve en sonunda büyük bir yangınla son bulan Çanakkale yakınlarındaki Troya I (M.Ö.3000-2500) uygarlığıdır (Mellaart, 1957: 69.; Korfmann, 1989: 323-330.; Korfmann, 1992: 423-446.; Korfmann, 1993: 381-406.; Korfmann, 1994: 325-360.; Korfmann, 1995: 239-262.; Korfmann, 1996_b, 283-303.;Korfmann, 1996_a: 83-98.; Korfmann ,1997: 213-229.; Korfmann, 1998: 427-453.; Korfmann, 1999:357-370.; Korfmann, 2000: 287-298.; Korfmann, 2001: 279-288.; Mellaart, 1957: 69-78; Erkanal,1996: 71 vd.; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Hisarlık/Troia.). Troia'da evler megaron tarzında inşa edilmiş, kentin etrafı sur duvarlarıyla çevrilmiştir. Troia I'de çömlekçi çarkı kullanılmadığı gibi, keramikler de genellikle koyu gri renkli, siyah ve perdahlıdır.

Araştırma sahamızın, içinde bulunduğu Doğu Anadolu Bölgesi, dağlık kütesinin fazla oluşu ve yüksek dağlarla çevrili olduğundan dolayı, güney ile ilişkileri kısıtlı olmuştur. Son Kalkolitik Çağ'ın bitimiyle birlikte Uruk'lu kolonistlerin Malatya/Arslantepe'yi (Burney, 1958: 204; Mellaart,1962: 25; Alkım(H), 1967: 17; Alkım(H), 1968: 27; Alkım 1970: 17; Mellink, 1971: 167; Palmieri, 1972: 203-211; Palmieri,1977: 123-132; Yakar, 1979: 51-77; Mellink, 1980: 506; Mellink, 1981:468; Harmankaya-Erdoğan, 2002: Arslantepe) yeni yurt olarak tuttıkları, kullandıkları çevredeki hammadde kaynaklarının varlığından anlaşılmaktadır. Malatya'nın en eski yerleşmesi olan Arslantepe'nin VI-A tabakasındaki büyük kentte ele geçen mühür ve mühür damgalarıyla ile diğer bulgular, burasının bir ticaret merkezi olduğu gerçeğini vurgulamıştır. Arslantepe VI-B tabakasinda ele geçen bulgularda, Doğu Anadolu'da Transkafkasya kökenli bir kültürün hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Kırmızı, siyah açkılı kaplara sahip olan bu kültür daha sonra Karaz kültürü olarak adlandırılacaktır.

Karaz Kültürü, Doğu'da Transkafkasya'dan İran Azaerbaycanı'ndaki Urmiye Gölü'ne, batıda Divriği-Kangal yörelerinden Malatya-Elazığ yöresine, güneyde ise Kahramanmaraş-Amik Ovası'ndan Filistin'e ve Suriye'ye kadar yayılarak, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'ı boyunca varlığını devam ettirmiştir.

Son Kalkolitik Çağ ve İlk Tunç Çağ'ı boyunca varlığını aralıksız bir şekilde devam ettiren ve başlangıçta “Khirbet Kerak/Bet Yerah” olarak tanımlanan bu kültürün terminolojisi¹⁵ hakkında yakın geçmişe kadar birçok öneri yapılmıştır. Karaz Kültürü için, Chubinishvili ve Dzhaparidze “Kura-Aras Kültürü” (Dzhaparidze, 1964: 4-9) terimini kullanırlarken, Piotrovskii ve Krupnov ise “Transkafkasya'nın Eneolitik Kültürü” (Piotrovskii, 1962: 7; Krupnov, 1964: 31-42; ayrı karşılaştırmalar için bk.Lang, 1970: 70) terimini kullanmayı uygun görmüşlerdir. Fakat bu tanımlamalar, bu kültürün yayılım alanındaki merkezlerin durumunu ve nispi kronolojisini ifade etmekten mahrumdurlar. Karaz Kültürü keramiği için kullanılan bir başka terim de, “Transkafkasya Bakır Çağı” (Amiran, 1952: 96 vdd. Bittel, 1945: 94-104; Lloyd, 1956: 49-66. Ayrıntılı bilgi için bk. Lloyd, 1967: 41 vd.)¹⁶ ya da “Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği” dir. (Lang, 1970: 70; Burney-Lang, 1971: 45) Urmiye Gölü'nün doğusunda yer alan Yanıktepe'nin verdiği mimari buluntuları dikkate alan Dyson' da bu kültür için “Yanık Kültürü” (Dyson, 1968: 14-16.) terimini kullanmıştır. Pek taraftar toplamayan bu görüşün yanında “Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı” (Burney, 1958: 165 vdd.;Mellaart, 1958_b: 9-10.) ve “Eski Transkafkasya Kültürü” (Burney- Lang, 1971: 43 vdd.;Burney, 1977: 118 vd.; Lang, 1970: 71.) tanımları bilim adamları arasında çok daha fazla ilgi görmüştür.

Yukarıda tanımladığımız görüşler, Karaz Kültürü'nün kökenini ve yayılım alanını tüm nitelikleriyle ifade etmekten oldukça uzaktır. Oysa araştırma sahamızın da içinde bulunduğu Erzurum ilinde yapılan, Karaz (Koşay 1948, 165-169.; Koşay, 1974: 53.; Koşay; 1984: 7, 14-15, 28-30.; Koşay-Turfan, 1959: 350-413.; Arsebük, 1974: 11 vdd.; Arsebük, 1979: 81-89.; Arsebük ,1986.; 70.; Pehlivan; 1984: 12, 33-34.; Pehlivan, 1990: 170-171.; Pehlivan, 1994: 327 vd.; Lamb, 1954: 23-28., Burney, 1958: 172.; Ceylan, 2000_a: 182.; Ceylan, 2001_c: 75-76.), Pulur (Koşay 1962, 25-28.; Koşay, 1964: 91-94.; Koşay, 1974: 54.; Koşay 1984: 7-8.; Koşay-Vary, 1964: 5-53; Arsebük, 1979: 83.; Pehlivan, 1984: 12, 33-34.; Pehlivan, 1990: 170-171.; Ceylan, 2000_a: 182.; Ceylan, 2001_d: 32, 37.; Ceylan, 2001_b: 75-76.; Yakar, 1985: 302.; Güneri 1987.; 54-58.; Güneri 1992, 153-155.; Burney 1958, 192. Koçhan-Karaosmanoğlu-Can 2005, 10), Güzelova

¹⁵ Sonraki aşamalarda Karaz Kültürü olarak tanımlayacağımız bu kültürün Önasya'da görüldüğü dönem, Radyo-karbon ve Tipoloji tarihllemelerine göre, M.Ö.3250-1750 yıllarını kapsar.

¹⁶ Amiran, bu kültürün ilk evresini Son Kalkolitik Çağ'ın başlangıcına bağlar.; Lloyd bir sonraki eserinde, “Doğu Anadolu'nun Koyu Renkli Keramiği” ve “Erken Tunç Çağı Kültürü”terimlerine yer vermiştir..

(Koşay, 1964: 91-94.; Koşay, 1974: 54.; Arsebük, 1979: 83.; Koşay, 1984: 8.; Koşay-Vary, 1967: 5-26.; Pehlivan, 1984: 12, 33-34.; Pehlivan, 1990: 170-171.;Yakar, 1985: 302.; Ceylan, 2000_a: 182.; Ceylan, 2001_b: 75-76.) ve Sos Höyük (Sagona, 1984: 248-249: 344.; Sagona ve diğer, 1995: 193-218.; Sagona ve diğer, 1996_a: 129-150.; Sagona ve diğer, 1996_b: 27-48.; Sagona diğer, 1997, 137-143.; Sagona diğer, 1998: 245-250.; Sagona diğer, 1999: 205-206.; Sagona, 2000: 329-373.; Sagona-Sagona, 2000: 143-144.; Sagona-Sagona, 2000: 129-131.; Ceylan, 2005: 21.) kazıları bu kültürün anavatanının burası olabileceği yönünde çok önemli kanıtlar taşır.

Karaz'daki ilk çalışmalardan sonra Erzincan, Bayburt ve Kars civarında bulunan birçok prehistorik höyükte biçim ve teknik özellik bakımından ancak Karaz'la kıyaslanabilecek keramik parçaları elde edilmiştir (Kökten, 1944_a: 482 vd.; Kökten, 1944_b: 675.; Kökten ,1947: 465.; Kökten, 1953: 193-194.; Ceylan, 2001_c: 71 vdd.; Ceylan, 2002_b: 165 vdd.; Ceylan, 2003: 311 vdd). Araştırma sahamızın da içinde bulunduğu bölgede yapılan kazı ve araştırmalar için bir merkez özelliği taşıyan Karaz Höyük, sonraki araştırma ve kazılar için önemli bir yerleşme özelliğini taşımaktadır. Bundan dolayı, gerek Erzurum ve çevresinde, gerekse Doğu Anadolu'nun diğer yörelerinde Karaz'la çağdaş ya da onun geç evreleriyle paralellik gösteren yerleşim yerlerindeki merkezlerde ele geçen buluntular için “Karaz-Keramiği, Karaz-Türü-Keramik” ya da “Karaz Kültürü” terimlerini kullanmak daha doğru gibi görünmektedir (Geniş bibliyografya ve detaylı bilgi için bk.Arsebük, 1974: 11 vd; Burney-Lang, 1971: 43 vdd.). Bununla beraber biz de eldeki verilere ve yaptığımız yüzey araştırmalarına dayanarak Son Kalkolitik Çağ sonunda başlayan ve İlk Tunç Çağ'ı boyunca devam eden bu kültüre “Karaz Kültürü”, ele geçen keramiklerine de “Karaz Keramiği” ismini vermeyi daha uygun bulduk.

Arkeolojik buluntuların ilk çıktıkları yöreye göre adlandırılmaları klasik bir metottur. Buradan başlayarak, Karaz Kültürü'ne ait örneklerle, Kuzey Suriye, Filistin ve İran'dan daha eski zamanda ve daha yaygın olarak Doğu Anadolu-Erzurum ve Yukarı Pasin Ovası'nda rastlanması bu kültürün anavatanının burası olduğunu destekler mahiyettedir. Bununla ilgili olarak, Erzurum ve Pasin Ovası'nın, önemli göç yolları (batı-doğu, kuzey-güney) üzerinde olması, bölgeler arası kültürler bakımından anahtar bir rol üstlenmesi ve bu kültüre ait keramik verilerine Doğu Anadolu'nun değişik yerlerinde rastlanması, söz konusu keramiğin Anadolu'nun yerli keramiği olduğu fikrini

düşündürmektedir (Bittel, 1945: 94; Arsebük, 1979: 81-82; Erzen, 1992: 16; Öztürk, 2004: 90.).

İlk Tunç Çağı'nda hem Doğu Anadolu hem de Erzurum başta olmak üzere Pasin Ovası'nda tarım ve hayvancılığın yapıldığı bilinmektedir. Özellikle bölgenin doğal yapısının buna müsait olması günümüzde de burasının tarım ve hayvancılık bakımından önemli bir konumda olmasını bu iddiayı destekler mahiyettedir. Karaz Höyük kazıları, bölge tarımı için önemli bilgiler içermektedir. Çakmaktaşıları, bıçaklar, obsidyenler ve öğütme taşları da bölgede tarımın yapıldığının en açık delilleridir (Koşay-Turfan, 1959:377-378; Koşay, 1964:5-53, Koşay, 1967:5-26.)¹⁷ Pulur kazılarının da bu eserlere nadir de olsa rastlanmıştır (Koşay-Turfan, 1959: 376-377; Koşay-Vary, 1964: 19-20; Yakar,1985:302.). Buna ilaveten Güzelova'da tunçtan yapılmış eserler de ele geçirilmiştir (Koşay-Vary, 1967:8; Yakar, 1985:302.).Yukarıda bahsettiğimiz bulgu ve bilgiler ışığında yöre insanının tarım ve hayvancılıkla uğraştığını az da olsa metal ürettiklerini ve kullandıklarını söyleyebiliriz.

Karaz Kültürü'nün kökeni yanında etimolojisi de bilim adamları arasında çokça tartışılmıştır. Ancak bu iki terimin bir birini tamamladığı ve açıkladığı bütün unsurlarıyla bellidir. Bu yüzden “Köken-Etnik Köken” konusunu irdelerken, belli başlı bilim adamlarının görüşlerini ortaya koymak, konunun anlaşılabilirliği açısından büyük bir önem taşımaktadır.

Karaz 'da yapılan ilk kazıları takip eden yıllarda, Kars, Erzincan, Bayburt'ta da ancak Karaz'la kıyaslanabilecek buluntular elde edilmişti. Aynı dönemde Suriye ve Filistin'in tarih öncesi çağlarıyla ilgili bir araştırma yapan Bittel; Suriye-Hama'nın stratigrafisi hakkında bilgi verirken, “Bu tabakanın daha sonraki yığıntılarında ise, Filistin'de de görülen Khirbet-Kerak tipi diye adlandırdığımız cinsten bolca çanak çömleğe rastlanır. Onlar burada da hiç yoktan, çok ansızın çıkagelmişlerdir ve yerli bir gelişimin malı olmadıkları besbellidir...” (Bittel, 1945: 104.) şeklindeki ifadesiyle bölgedeki farklı yapıda olan keramik yapısının önemini vurgular.

M.Ö. III. ve II. Binde ki Ön Asya'nın kronolojisiyle ilgili araştırmalarda bulunan Schaffer, Suriye ve Filistin'de Eski Tunç Çağı'ı III. boyunca görülen bu keramiğin, bir halk hareketi sonunda bölgeye yayıldığını söylemektedir (Schaffer, 1948: 34).

¹⁷ Bununla beraber, Pulur'da Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'ı tabakalarında yanmış hububat kalıntıları, orak ve öğütme taşlarına da rastlanması bu bakımdan son derece önemlidir.

Schaffer'in görüşüne göre bu tip, Doğu ve Orta Anadolu keramiğiyle benzerlik göstermektedir (Schaffer, 1948: 544-545.). Sagona' da bu kültür keramiğinin (özellikle Malatya-Elazığ bölgesi) Habur keramikleriyle benzediğini düşünerek, bu bölgeleri de Doğu Anadolu'nun yüksek platoları ve Transkafkasya'nın güneyine dahil ederek, Karaz kültürünün yayılım alanına dahil eder (Sagona-Zimansky, 2009. 166 vd.).

Ayrıntılı çalışmalar arttıkça Karaz hakkındaki görüşler de farklılaşmaya başlamıştır. Örneğin, Hodd, Karaz keramiklerinin, Kafkas ve Anadolu bağlantılarına dikkat çekmiştir ve adı geçen bilim adamı, Khirbet-Kerak'ın ilk kaynağının Kura Havzası alanında veya yakınında olması gerektiğine inanır.(Hodd, 1951: 118 vd; Öztürk, 2004:4 vd.).

Childe, Bu kültürün anavatanının Gürcistan olduğunu düşünürken (Childe, 1952: 219.), Hanfmann, bu kültürün Filistin'e gelmesini, Asyanik göçlere ve istilalara bağlamayı uygun görmüştür (Hanfmann, 1951: 360.). Bu homojen kültürün ortaya çıkışını ve Kuzey Suriye'ye kadar yayılışını, Orthmann ve Braidwood'lar, bölgede meydana gelen irili ufaklı savaşlar ve bu savaşlara bağlı olarak meydana gelen göçlere bağlamayı uygun görmüşlerdir. (Orthmann, 1963: 83 vd.; Braidwood-Braidwood, 1960: 518.) Fakat Orthmann, Kuzey Suriye ve Amik (H) buluntularının Doğu Anadolu ve Prehistorik keramiğiyle ilintili olduğunu izah ederken (Orthmann, 1963: 84), Braidwood'lar da keramiğin, kökeninin Güney Kafkaslar ve Kura-Aras civarlarında olduğunu ifade etmiştir. (Geniş ve ayrıntılı bilgi için bk.Braidwood-Braidwood, 1960: 518.¹⁸.)

Eski Tunç Çağ'ı boyunca görülen bu kültürün, Doğu Anadolu'nun yerel bir ailesine mensup olduğunu söyleyen (Mellaart 1958_b, 9 vd.; Ceylan 1999, 181vdd.; Ceylan 2001_c, 71 vdd.)¹⁹ Mellaart, Karaz'ın Malatya-Arslantepe, ve Erzurum ovasında Pulur dahil olmak üzere 500 millik bir alana yayıldığını fakat kökeninin tartışma konusu olduğunu ifade etmiştir. Mellink'te bu kültür ve keramiğin anavatanının, Doğu Anadolu olduğunu (Mellink, 1961:197.; krş., Amiran, 1952: 96 vd.;)²⁰ zaman içerisinde Elazığ

¹⁸ Bilim adamları, Karaz kültürünün kökeni ve terminolojisi hakkında hüküm vermekten sürekli kaçınmışlar ve Karaz keramiğini; "Red Black Burnished Ware" şeklinde tanımlamaya gayret etmişlerdir. Fakat eserlerinde, Hood ve Woolley'i kaynak göstererek bu kültür hakkındaki görüşlerini yansıtmışlardır.

¹⁹ Bölgede yapılan, yeni araştırmalar da bulunmaktadır. Bunlardan biri de benim de üyesi bulunduğum ve başkanlığını Ceylan'ın yaptığı Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesidir. Bu çalışmalarda yeni bilgilere ulaşılmıştır.

²⁰ Amiran, Karaz Keramiğini, Doğu Anadolu'nun "Son Kalkolitik (M.Ö. 3000 civarı) ve Bakır Çağına" yerleştirmiştir.

ve çevresini istila ederek, Fırat Nehri'ni takip ile Amik (H) 'e gelen topluluklarca güneye taşındığını ifade etmektedir (Mellink, 1971: 171.; krş., Hood, 1951: 117.; Bittel, 1945: 94 vd.).

Karaz keramiğinin kökeni ve etimolojisi hakkında yukarıda saymaya çalıştığımız görüşlerden başka, bölgemizde birçok araştırma yapan Pehlivan ise, söz konusu kültürün ve keramiğin, Transkafkasya'dan Filistin'e ve Malatya-Elazığ bölgesinden Kuzey Batı İran'a kadar etkisini duyurduğunu bildirmektedir. Bununla birlikte, ilk defa Kura-Aras Kültürü (Dzhaparidze, 1964: 2-4-9.) terimini Sovyet bilim adamlarından Dzhaparidze ve Chubunshvili'nin kullandığını Krupnov'un (Krupnov, 1964: 31 vd.) ise bu kültürü, "Transkafkasya'nın Eneolitik Kültürü" (Piotrovskii, 1962: 7.) olarak adlandırmayı uygun bulduklarını ifade etmektedir.

Pehlivan, köken ve etnik köken konusunda Erzurum ve çevresini bu kültürün anavatanı olabilecek özellikler taşıdığını ve Karaz Höyük'ün merkezi bir rehber olabileceğini düşünür. Pehlivan, sonuçta bu kültürün adına Karaz Kültürü, onunla anılan keramiğe de Karaz Keramiği terimini kullanmayı uygun görmüştür (Pehlivan, 1984: 37.).

Araştırma sahamızı oluşturan Yukarı Aras Vadisi'nin Yukarı Pasin bölümü ve Erzurum Ovası; Karaz Kültürü'nün, Kafkasya'ya, batıdan Orta Anadolu'ya, kuzeyden Doğu Karadeniz'e, güneyden Fırat'ı takip ederek Suriye ve Filistin'e ulaşılmasında bir köprü görevi üstlenmiştir. Buna paralel olarak Karaz, Pulur, Güzelova, Bulamaç, Alacahöyük, Ağören, Serçetepe, Dumlu, Umudum, Değirmenler, Uzunahmet, Karavelet, Ziyarettepe, Beşiktepe, Tepecik, Çakırtaş, Yapağılı, Toptepe, Saksıhöyük, Erzurum ve Pasinler Ovası'nda yer alan höyüklerde Karaz keramiği elde edilmiştir (Ceylan, 2004_b: 263-273).

Karaz keramiğinin özelliklerinden kısaca bahsedecek olursak, Karaz keramiği el yapımıdır ve çağdaşı olan yerleşmelerde ve kültürlerde bir çeşit seri üretimin yansıması olan çömlekçi çarkı kullanılmasına rağmen, Karaz keramiği el yapımı olma özelliğini sürdürmüştür. Monokrom (terk renkli), astar ve açıkılı olan Karaz keramiğinde süsleme, genellikle paralel, spiral ve birbirleriyle kesişen çizgilerden oluşur. Bu süslemeler, keramiğe, insize(yiv-oluk) ve kabartma tekniğiyle yapılmıştır (Bittel, 1945: 94.; Sukenik, 1947: 9-10.; Koşay, 1984: 29-31.; Koşay-Turfan, 1959: 359.; Koşay-Vary, 1964: 15.; Koşay-Vary, 1967: 9.; Arsebük, 1979: 83 vd.; Pehlivan, 1984: 50.;

Pehlivan, 1990: 170-171.; Güneri , 1987: 54 vd.; Kınal, 1991: 28-29, 48.; Sevin, 2003: 142.).

Karaz Kültürü'nün kökeni ve etimolojisi hakkındaki araştırmalar artık kesin neticeler vermeye başlamıştır. Eldeki verilerin ve arkeolojik malzemelerin hemen hemen hepsi, bu kültürün Hurriler'le olan yakın ilişkisini ortaya koymaktadır.

Kabul edildiği gibi Hurriler, M.Ö. III. binlerde Doğu Anadolu'nun tek hakim gücü idiler ve muhtemelen tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlıyorlardı. Eski Tunç Çağ'ı II.'nin sonlarına doğru Hurriler, (konar-göçer) toplum yapısına sahip olmalarından dolayı ve Doğu Anadolu'nun mevcut topraklarının hayvan potansiyelini karşılayamaması sonucu Fırat'ı takip ederek Amik Ovası üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılmışlardır²¹.

Bu göçler, büyük gruplar halinde ve dalga dalga halinde gerçekleşmişlerdir. Bu göçlerin son dalgasının (M.Ö.2000 sonrası) Mezopotamya-Anadolu arasındaki Asur ticaret faaliyetini kesintiye uğrattığı kuvvetli bir ihtimaldir²².

3.2. Yukarı Aras Vadisi'ndeki Devletler

3.2.1.Hurriler

Son Kalkolitik ve Eski Tunç Çağ'ı boyunca Kafkaslar'dan Filistin'e, Malatya-Elazığ yöresinden Kuzeybatı İran'a kadar yayılabilen (Buccellati, 1988: 70; Pehlivan, 1990: 171), Karaz Kültürü ya da etnik bir adlandırmayla Hurriler (Tosun, 1956: 43-46.), bulundukları yerleşim birimlerinde bütün yönleriyle hakim ve etkin bir unsur olarak yer almışlardır (Pehlivan, 1990: 171 vd.;Detaylı bilgi için bk. Burney-Lang, 1971).

Karaz Kültürü'nün yayılım alanı içerisinde bulunan Amik Ovası'nda Tel Tayinat, Tabara El Akrad, Tel Cudeyde vb. yaklaşık olarak 35 'e yakın höyükte Karaz Keramiği'ne rastlanmıştır (Braidwood-Braidwood, 1960: 345, 518 vd.;Amiran, 1965: 165.;Pehlivan, 1990: 173). Aynı keramik türleri, ETÇ. III.'te Kuzey Suriye ve Filistin'de ki Hama, Humus, Ugarit, Khirbet Kerak (Beth Yerah), Affula ve Megiddo

²¹ Karaz Kültürünün, Hurri göçleri yoluyla Amik, Kuzey Suriye ve Filistin bölgelerine kadar yayıldığı hakkında bk., Amiran, 1952: 96 vdd.; Amiran, 1965: 166.; Burney-Lang, 1971.; Göç yolu için krş., Hanfmann, 1951: 360.; Hood, 1951: 117 vdd.; Mellaart, 1958_b: 9 vd.; Mellaart 1971: 401.; Mellink, 1961: 171.; Orthmann, 1963: 83-84.; Hurrilerin ilk yurtları ve Karaz Kültürüyle ilişkileri için bk., Koşay, 1959: 354.; Koşay, 1974: 57.

²² Assur koloni çağı ve merkezi Anadolu'da kurulan Karum ticari şehirleri hakkında detaylı bilgi için bk., Baydur, 1970: 37 vdd.

‘da da ortaya çıkarılmıştır (Maisler –Stekelis-Avi, 1952:165; Pehlivan, 1990:172 vd.). M.Ö. 2400-2200/2000’lere tarihlenen ve Karaz Kültürü’nün bu son dönemi, Akad (M.Ö.2350-2150) ve III. Ur dönemleriyle çağdaşlık göstermektedir (Alpman, 1982:285-286).

Transkafkasya’da ki bu Karaz yerleşmeleri’nin (Burney-Lang, 1971: 46; Buccellati, 1974: 49 vd.; Pehlivan, 1990: 173), hem Doğu Anadolu hem de Kuzeybatı İran’la (Burney, 1961: 134 vdd.) kuvvetli etkileşimler kurmuş olma ihtimali yüksektir. Buradan hareketle, etkileşimin yönü, Erzurum Ovası’ndan doğuya Aras Vadisi boyunca Kafkaslar’a doğru olmuştur. Kuzeybatı İran ile olan münasebetin de Van Göl’ü civarındaki doğal yollardan ve geçitlerden sağlanmış olduğu düşünülebilir. Özellikle mevcut Mezopotamya kaynaklarında Hurriler’in yer alması konusunda, Van-Urmiye bağlantısını güneye ulaştıran geçitlerin öneminden bahsedilir.

Karaz Kültürü’nün Ön Asya’ya doğru yayılımı incelendiğinde, güney istikametindeki göçün iki ana koldan yapıldığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri, Urmiye çevresinden Kuzey Mezopotamya’ya; daha geniş ve tesirli olan diğer bir göç hareketi ise Malatya-Elazığ üzerinden Kuzey Suriye’ye Filistin’e kadar gitmiştir. Fırat’ın doğusu ile Dicle arasındaki geniş düzlüklerde (Diyarbakır-Mardin vb.) Karaz buluntularına hemen hemen hiç rastlanmamış olması ise çok şaşırtıcıdır.

Birçok bilim adamlarının görüşü ışığında Hurriler’in gerek Doğu Anadolu’da gerekse Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye’ye kadar göç ettikleri topraklarda ortaya çıkarılan “Karaz Kültürü” ile çok yakın bir bağlantısı vardır. Zira Yazılı belgelere göre, M.Ö.3.Binyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan ve Doğu Anadolu’nun Neolitik ve Kalkolitik kültürlerinin de sahibi olan Hurriler, M.Ö.2.Bin’in ikinci yarısında Eski Önasya tarihinde çok önemli roller üstlenmişlerdir (Memiş, 2007: 32.vd.; Akurgal, 2007: 119 vd.).

Yukarıda bahsettiğimiz Karaz kültürü toplulukları, Mezopotamya’da büyük bir devlet kuran Sami kökenli Akad kaynaklarından anlaşıldığına göre, M.Ö.3.Binyılın başlarında Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile Kuzey Mezopotamya civarındaki Musul-Kerkük dolaylarında yaşamaktaydılar. Hurri dili üzerinde yapılan filolojik çalışmalar, bu dilin Asyatik bir dil yapısına sahip olduğunu göstermiştir. Bununla birlikte bu dilin, M.Ö.9-6.yy.larda Doğu Anadolu’da büyük bir devlet kuran Urartular’ın diline çok benzediği de, yine Akad vesikalarından anlaşılabilmektedir (Memiş, 2007: 30 vd.).

Eski Önsasya tarihinde bu kavmin adına, Mitanni kralı Tusratta'nın, Mısır kralı III. Amenofis'e (M.Ö.1413-1377) yazdığı mektupta “Hurwuhe” ve “Hurruhe” şeklinde rastlanmıştır (Alpman, 1981: 284). Bu isim Tevrat'ta “Hori” olarak geçmektedir. Nuzi tabletinde ilave olarak bir kâtipten “Dub-Sar” Hur-ru(m) diye söz edilmektedir (Alpman, 1998: 27).

Bunlara ek olarak, Anadolu'da ki Boğazköy metnindeki çivi yazısında birçok çeşidi olan “Hur-la” yazılışının yanında “Hur-ri” biçimi de kullanılmıştır (Sommer, 1932: 42-48, 385-387; karşılaştırma için bk.Sturtevant-Bechtel, 1935:176).

Hurriler çok yakın bir zamana kadar, Eski Önsasya'nın en köklü kavimlerinden biri olarak kabul ediliyordu. Ancak Nuzi'de Gasur (Akadlar zamanındaki Nuzi şehrinin adı) çivi yazılı tabletlerin ortaya çıkması ve okunmasıyla beraber bu görüş büyük ölçüde doğruluğunu yitirmiştir (Alpman, 1984:285 vdd.).

M.Ö. II. Binyılın başlarında Kassit, Hitit ve Mitanniler'in Eski Önsasya'ya doğru olan göçleri ile Dicle nehrinin yukarısındaki Hurriler yerlerinden hareket etmişler ve giderek bütün Önsasya'ya doğru yayılmışlardır. Hurriler'in göç ettikleri yerlerden birisi de Anadolu'dur (Alpman, 1996: 28.; Ayrıntılı bilgi için bk.Goetze, 1962: 35)²³.

Hurriler'in Anadolu'daki varlığına işaret eden ilk devlet Akadlar (M.Ö.2350-2150) olmuşlardır ve bunu biz “Şar-Tamhari” metinlerinden anlamaktayız. Anadolu'nun yazısız tarihine ışık tutan bu vesikalarda (Alpman, 1996)²⁴, Akad Kralı Naram-Sin'e karşı mahalli Anadolu krallarından ve beylerinden söz edilir. İşte bunlardan bazılarında; Nuzi(Yorgantepe) Hurri şahıs isimleri içinde geçmekte ve “Pampa” adı Nasi-Pampa, Zili Pampa biçimleri Nuzi metinlerinde bulunmaktadır. Bununla beraber Anadolu'nun tarihi devirlerine ayak bastığı Asur Ticaret Kolonileri devrinde (M.Ö.2000-1750) de Hurriler Anadolu'da yer almaktaydılar.

Anadolu'da eski Asur'lu tüccarların yerli beylerin ve kralların izniyle ve belirli bir vergi karşılığında ticaret yaptıkları bilinmektedir. Bu ticari ve sosyal hayatın bir parçası olarak ele geçirilen çivi yazılı vesikalarda da Hurrice şahıs adlarına rastlanmaktadır (Alpman, 1996: 29; Memiş, 2007: 32; Bahar, 1994: 307-311).

Boğazköy (Hattuşas metinlerinden anlaşılacağına göre Hititler devri Anadolu'sunda hatırı sayılır derece de bir Hurri nüfusu bulunmasına (Friedrich, 1969:

²³ Mardin yöresinde Akadlar zamanına (M.Ö.2350-2150) ait çivi yazılı Hurrice bir kitabe bulunmuştur.

²⁴ Anadolu'nun prehistoryasını aydınlatan “Sar-Tamhari” metinleri, Hitit, Asur ve Mısır kaynaklı olmak üzere üç nüsha halinde ele geçirilmiştir. Alpman, 1996

31.vd. Alpman, 1996: 29 vd.) rağmen, Hurri ve Hitit arasındaki ilişkiler pek de iyi değildi. Şüphesiz bunda Hurriler'in yerleşmiş olduğu coğrafyanın ve Hititler'in Kuzey Suriye'ye yönelik faaliyetlerinin payı büyüktür. Bundan dolayı I.Hattuşili, Halep seferi sırasında Hurriler'le mücadele etmek zorunda kalmıştır (Ceylan, 1994: 34.). I.Hattuşili anellerinden öğrendiğimize göre, I.Hattuşili, önce Hurriler'in bulunmuş olduğu yerlere özellikle Alalah'a (Tel Açana) (Memiş, 2007: 33, Alpman, 1981: 285.vdd) hücum etmiş ve arkasından Ursu (Urfa) şehrini zaptetmiştir (Goetze, 1964: 1).

Anadolu'nun büyük bir Hurri istilasına maruz kaldığı yine I.Hattuşili anellerinden öğrenilebilmektedir. Bu zor durumu, Hitit kralının Hattuşili anellerinde; *“bana yalnız Hattuşaş kaldı”* demesinden anlamaktayız (Kınal, 1974: 413.vd; Alpman, 1996: 29 vdd.). Hitit kralları Kuzey Suriye'ye ve Halep'e sefer yaparlarken sık sık Hurriler'le mücadeleye maruz kalmışlardır. I.Hattuşili'den sonra Hitit tahtına geçen oğlu ve Babil fatihi I.Murşili'de Hurriler'le uğraşmak zorunda kalmıştır (Alpman, 1996: 30; Memiş, 2007: 33 vd.; I.Murşili'nin (M.Ö.1550'ler) I.Hattuşili'nin ikinci dereceden bir cariyesinden doğmuş olabileceği hususunda bk. Alpman, 1977: 317-332.; Akurgal, 2007: 61 vd.).

I.Murşili'nin Babil seferini müteakiben Boğazköy'de öldürülmesinden sonra, hemen hemen her Hitit kralının bir selefini yok ettiği “Gasıp Krallar” dönemine girilmiştir (Kınal, 1974: 415; Ceylan, 1994: 44). Bunun sonucu olarak Hititler'in bu zayıf durumundan faydalanan Hurriler'in, Anadolu'nun içlerine kadar ilerlemiş olduklarını yine Telepinus fermanından öğrenilebilmektedir. Bu karışıklıklar ve bozgunların artması neticesinde Adana düşmüş ve Güney kıyılar Hitit egemenliğinden çıkmıştır. Telepinus bu ağır şartlar altında Kizzuwatna kralı İspat-Ahsu ile bir anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşma diploması ve dış politika açısından çok büyük bir önem taşımaktadır (Goetze, 1940: 75; Ceylan, 1994: 45.). Eski Hitit devleti ve Hurriler için önemli bir belge niteliği taşıyan Telipinus Fermanını burada anlatmak sanırım uygun olacaktır (Sturtevant-Bechtel, 1935: 175; Ceylan, 1994: 46.vdd.)

1.Telepinus Fermanı

*1”.*Bunlar, kral, Büyük Kral Tabarna'nın sözleridir. Vaktiyle Labarnas büyük kraldı. Sonra oğulları, biraderleri ve evlenme yoluyla olan akrabaları, aile mensupları ve askeri birlik idiler.

2.ve memleket kötü idi. Fakat O, seferler yapıyor ve düşman memleketlerini kuvvetiyle tabiyetine alıyordu.

3.ve O, memleketleri tahrip ediyor ve korkutuyordu. Onlara denizi hudut yaptı. Seferden döndükten sonra zaptettiğ ülkelerden her birine oğullarını atadı.

4.Hupisna(Konya-Ereğli), Tuwanuwa(Kilisehisar, Klasik Tyana kenti), Lnda(Karaman), Zallara(Zalpa), Pursuhantas(Purushanda), Lusnas(?) memleketlerine oğullarından her birini atadı. Onlar bu memleketleri yönettiler. Bütün büyük şehirler alınmıştı.

5.Daha sonra Hattuşili(I) kral oldu. Aynı şekilde oğulları, biraderleri, ev yoluyla akrabaları askerleri birlik idiler. ve O, herhangi bir sefere giderse düşman memleketlerini kuvvetiyle tebaalığına(hâkimiyeti altına) alıyordu.

6.ve O, memleketlerini zapt ve tahrip etti. ve denizi hudut yaptı. Seferden döndükten sonra oğullarından her birini bu memleketlerden birine yolladı. Büyük şehirleri idaresi altına aldı.

7.Fakat sonra prenslerin tebaları asi oldular ve efendilerine düşman oldular ve onlardan kanlarını istemeye başladılar.

8.Hattuşas'ta Murşili kral oldu. Aynı şekilde oğulları..... ve denizi hudut yaptı.

9.Halep'e gitti ve orayı tahrip etti ve Halep'ten esirleri ve ganimetleri Hattuşas'a getirtti. Babile gitti, orayı da tahrip etti. Hurriler'i defetti ve Babilli esirleri ve ganimetleri Hattuşas'a getirtti.

10.Hantilis bir saki idi. O, Murşili'nin kızkardeşi ile evli idi.

11.ve Hantilis, Zidantas ile anlaştı ve onlar bir fesar kurdular, Murşili'yi katlettiler ve kan akıttılar.

12.Hantilis korkmuş idi”.

Metnin bundan sonraki kısmı bozuktur. Ancak kısa bir zaman önce bulunan KBo VII 15 ile KBo 223/9 tablet bu fermanın boşluğunu tamamlamıştır. A.Goetze tarafından doğru olarak okunmuştur. Tamamlanan bu pasajlarda Hantilis'in Hurriler'le yaptığı savaşlar anlatılmaktadır. Fakat Hantili'nin zafer elde edememesi büyük bir olasılıktır.

Çünkü zevcesi Harapsili ve bir oğlu Hurriler'e esir düşüyor ve götürüldükleri **Suzgia** (Boybey Pınarı) şehrinde öldürülüyorlar.

18.Hantilis ihtiyarladı ve tanrı oldu(öldü).Zidantas, oğullarıyla beraber Hantilis'in oğlu Kassenis'i katletti. ve onun sadık adamlarını öldürdü.

19.ve Zidanta kral oldu. Fakat tanrılar ondan Kassenis'in kanını istediler. ve tanrılar ona kendi oğlu Ammunas'ı düşman ettiler. ve O, öz babası Zidanta'yı öldürdü.

20.ve Ammunas kral oldu. Fakat tanrılar ondan babasının kanını istediler. Bağlar, bahçeler meyve vermedi. Koyunlar, sığırlar doğurmadı.

21.ve şu memleketler ona düşman oldular. Galnias(?), Adanias(Adana), Arzawas, Sallawas (Konyanın Sillesi) (?), Parduvatas(Pozantı; Toroslar ile Antitoroslar'ın birleştiği yer), Ahulas (?).Askerler gittikleri her her yerden başarısız dönüyorlardı. Ammunas, tanrı olduğu(öldüğü) zaman Meşediler'in başkanı Zurus, ailesinden birini gizlice altın mızrak taşıyan Taharwalis'e gönderdi. ve oğullarıyla birlikte Tittis ailesini katletti.

22.Haberci, Turus'u gönderdi. O da oğullarıyla beraber Hantilis'i öldürttü. ve Huzzias kral oldu. Telepinus, onun ablası Istaparias'ı zevce olarak tutuyordu. Huzzias, Telepinus'u öldürmek istedi, fakat planı duyuldu ve Telepinus onu kovdu.

23.Onun (Huzzias) beş biraderi vardı. O (Telepinus) onlara ev yaptırdı ve: "yiyin için, fakat fenalık yapmayın", dedi.

24.Vaktaki ben, Telepinus, babamın tahtına oturdum (A.Goetze,1957:S.55 vd. na göre buradaki "babamın" ibaresi, "kayın babamın", olması gerekir. demektedir.) Hassuwa şehri ile harbe tutuştum ve onu tahrip ettim. Askerlerim Zizilippas şehrinde idiler. Bu şehirle de savaştım.

25.Vaktaki ben kral Lawazantias(muhtemelen Çukurova bölgesi)şehrine geldim. Lahhas bana düşman idi. Lawazantias şehrini bana karşı ayaklandırdı. Tanrılar onu benim elime verdiler. Subaylar, kumandanlar çok idiler ve baş hazinedar Karuwas, baş saki Killas, baş teşrifatçı Zinwaselis, büyük adam Lallis toplandılar ve gizlice baş meşedi Taruwas'ı gönderdiler.

26.Ben, kral, bilmiyordum. İşittiğim zaman onlar Taruwas'ı ve Taharweilis'i getirdiler ve Pankuş Meclisi onları ölüme mahkûm etti.

Ben kral: "Onlar niçin ölüyorlar?" dedim. Onların gözlerini bağladılar. Ben kral, onları bağışladım. Onları çiftçi yaptım. Onların sağ taraflarından silahlarını aldım ve ellerine saban verdim.

27.Kraliyet ailesi içinde kan davaları oluyordu. Kraliçe İstaparias öldü. Sonra kralın oğlu Alluwamnas da öldü. İnsanlar şöyle demeye başladılar. "Şu hale bakın, Hattuşaş'ta cinayetler genel bir hal aldı". Bunun üzerine ben Telipinus, Hattuşaş'ta Pankuş'u toplantıya çağırdım. Bundan böyle Hattuşaş'ta kral ailesinin erkek evlatlarına hiç kimse suikast yapmasın, onlara hançer saplamasın.

28.En büyük oğul kral olsun. Eğer birinci dereceden (ilk zevceden) bir prens yoksa ikinci dereceden(cariyelerden olan) bir oğul kral olsun. Eğer hiçbir erkek evlat yoksa birinci dereceden bir prensese bir koca alınsın ve kral o olsun

29.Benden sonra tahta kim geçerse, biraderleri, oğulları, kan akrabaları, aile bireyleri ve askerleri birlik olsunlar ve düşman memleketlerini kuvvetle tebalıkları altında tutsular, fakat şunu söyleme:

"Tamamen temizleyeceğim".Çünkü sen hiçbir şeyi köküden temizleyemezsin. Kral ailesinden herhangi bir ferdi öldürmek doğru değildir.

30.Benden sonra kim kral olursa ve O erkek kardeşlerine, kızkardeşlerine fenalık yaparsa, ona karşı Pankuş'u toplayıp ve o zaman ona: "Tabletteki şu kan davalarına oku! Deyiniz". "Vaktiyle Hattuşaş'ta suikast yapanlara nasıl muamele edilirmiş oku!". Deyiniz. O zamanlar, tanrılar kral ailesini cezalandırmak istemişlerdi.

31.Hangi kral, biraderleri, kız kardeşleri arasında fesat çıkarırsa, o kendi başı ile öder. Pankuş'u toplantıya çağırınız. Eğer onun niyeti açıklanırsa, suçunu başı ile öder. Fakat onu gizlice öldürmeyiniz. Zurus, Taruwas, Taharwailis'in meselelerinde olduğu gibi.

Evi, karısı ve çocuklarına fenalık yapmayın. Eğer bir prens hata yaparsa, O(cezasını) kendi başı ile ödesin. Onun evine, çocuklarına dokunulmasın!

Prenslerin yarısı zaten yok olmuştur. Onların evlerine, tarlalarına, bağlarına, ambarlarına, kölelerine, sığır ve davarlarına bunun yapma.

32.Eğer bir prens bunu yaparsa, başı ile ödesin. Fakat evine oğluna dokunulmasın. Prenslerin mallarını, başka şahıslara vermek (müsadere etmek) doğru değildir....adamları, evin babaları, baş saray nazırı, baş meşedi eğer:”Bu şehir benim olsaydı, onlar şehrin beyine fenalık yapamazlardı”. derlerse onlara bu meseleleri anlat.

33.Bundan sonra Hattuşaş’a prensler, meşediler, hazinedarlar, sakiler ve asa taşıyanlar, sizler bu sözlerimi hatırlayınız. Taruwas ve Taruhsus size örnek olsun.

Eğer herhangi bir kimse bir fenalık yaparsa yani ya evin babası veya baş saray nazırı, baş saki, baş meşedi ve binbaşı böyle bir fenalık yaparsa, siz onu cezalandırmadan önce, Pankuş’u toplantıya çağırınız.

Çok önemli bir belge olduğu bilinen bu fermanndan da anlaşılacağı üzere Hititler, bu dönemde adeta bir “Fetret Dönemi” yaşamışlardır.

Bu karışıklıklar ve çalkantılar, Kral Hantili ve Zidanta zamanında da devam etmiştir. Bu arada giderek güçlenen Hurriler, Anadolu’nun güneyinde Çukurova’da Kizzuwatna(Kilikya) devletini kurmuşlardır (Goetze, 1940: 22; Ceylan, 1994: 44; Alpman, 1996: 30 vd.).

Hurriler, (M.Ö.1500-1350) yıllar arasında Ön Asya’ya göç etmiş olan Mitanniler’le birleşerek, Hurri-Mitanni devletini vücuda getirmişlerdir. Bu birleşmeyle iyice güçlenen Hurriler’e karşı Kizzuwatna kapısını güvence altına almak isteyen Hitit kralları Zidanta ve Telipinus, Kizzuwatna kralları İspat-Ahsu ve Pallia ile anlaşmalar imzalamışlardır (Alpman, 1981: 297.).

Alalah devleti, Kizzuwatna ve başkenti Wusuganni (Geniş bilgi için bk.Memiş, 2007: 33)²⁵ olan feodal Hurri-Mitanni devleti, hiç şüphe yok ki Hititler’in Suriye’ye karşı olan iktisadi ve askeri faaliyetlerine mani oluyordu. Ancak Hurriler’in Anadolu ve Hititler için tehlike olmaktan çıkması, büyük Hitit kralı II. Tuthalya zamanında olmuştur. Öyle ki Tuthalya, Halep şehrini zaptetmeye mazhar olmuş ve Kuzey Suriye’de, Ege Göçleri’ne kadar sürecek (M.Ö.1200) olan Hitit hâkimiyetini tesis etmiştir (Kinal, 1947: 1-13. ; Alpman, 1981: 297 vd.). M.Ö.2.Binyılın ortalarında Hurri-

²⁵ Bugün Urfa Ceylanpınarı ile idantifiye edilmektedir.

Mitanni Devleti, eski Önasya dünyasının önemli ve kuvvetli bir devleti iken, Hitit kralı büyük Şuppiluliuma'nın saldırılarıyla gücünü kaybederek Hititler' bağlı ve Asur'a karşı bir tampon bölge durumuna düşürülmüştür. M.Ö.1200'lerde vuku bulan Ege göçleriyle beraber Hurri-Mitanni devleti tarih sahnesinden çekilmişlerdir.

Sonuç olarak Hurriler, Anadolu kültür tarihinde derin izler bırakmışlardır. Bugün dahi yarı-göçebe hayat tarzını benimsemiş (yaylakçı-kışlakçı Yörük ve Türkmen gibi) Türk boylarının hala kullandığı tek direkli çadır tipleri, Hurriler'in kullandıkları eski yuvarlak planlı evleri andırmakta ve yerli Anadolu mimari özelliklerini taşımaktadır.(Harran/Altuntaş köy evleri böyledir.) (Kırzioğlu, 1992: 187.)

Hurriler, Hititler'le olan münasebetleri esnasında hem kültürel yönden hem de edebi ve dini bakımdan da Anadolu'ya derin izler bırakmışlardır. Yazılıkaya'da ki kabartmalarda Hitit panteonunun başında yer alan Fırtına tanrısı Teşup, zevcesi Hepat, dağ üzerinde duran tanrılar, “boğa adamlar”, “Hurris” ve Seris ismini taşıyan boğa tasvirleri, Hurri dininin Hitit panteonuna ne kadar tesir ettiğini göstermesi bakımından çok önemlidir (Kinal, 1991: 209 vd.).

Edebi yönden etkilenme de azımsanamayacak kadar çoktur. Boğazköy arşivinde, Hedemmu efsanesi, Kessi masalı, Ursu kuşatması, Gurpanzah destanı hem Hurri hem de Hitit dilinde yazılmış edebi eserlerdir. Ayrıca çivi yazısı ile Hurrice yazılan bu metinlerin Hititçe ve Akadca nüshaları da mevcuttur (Alpman, 1981: 287; 1996: 31 vd.).

M.Ö. IV. Binyıla kadar var oldukları kabul edilen Hurriler, farklı zamanlarda, Önasya'nın çeşitli bölgelerine gelmişler ve yerleşmişlerdir. Kendi kültürel özelliklerini korumalarının yanında, Sümer-Sami kültürlerinin etkisi altında da kalmışlardır. Yukarıda da anlattığımız gibi Hurriler, eski Anadolu Hitit dünyasını siyasi ve kültürel yönden etkilemişlerdir. Buna ilaveten Hurriler, farklı zamanlarda, değişik coğrafyalarda bulunmuşlar ve değişik kültürlerle sürekli temas halinde olmuşlardır. Bundan dolayı Hurri adı, zaman zaman Subar, Urartu ve Azzi-Hayaşa adları ile de adlandırılmıştır.

3.2.2. Hayaşa-Azzi Krallığı

3.2.2.1.Hayaşa-Azzi Adı-Lokalizasyonu ve Görüşler

Mezopotamya, Mısır, Eski Önasya'ya ve Anadolu'nun diğer bölgelerine nazaran Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'nun tarihi çağları daha geç başlamıştır. Bölge, stratejik

konumuna, Karaz gibi bir köklü kültür geleneklerine (Karaz kültürünün terminolojisi ve orjini hakkında bk.Pehlivan, 1984.) ve Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda önemli yollara yakın olmasına rağmen, tarihi devirlere biraz daha geç ulaşmıştır. Bölgede varlığı bilinen ilk devletlerden biri olan Hayaşa ülkesinin durumu, bu bakımdan biraz farklılık arz etmiştir. Hayaşa ve bölgenin en eski tarihinden bahseden kayıtlar, Hititler devrine ait Hattuşaş (Boğazköy) arşivlerinde ele geçen çivi yazılı metinlerdir (Pehlivan, 1991_b: 15.vd).

Hayaşa olarak adlandırılan topraklardaki ilk yazılı belgelere ise M.Ö.8.yy başlarında rastlanır. Urartu krallarından Menua ve I.Argiştı'nın Diau(e)hi üzerine yaptıkları seferlerden bahseden Pasinler (Payne, 2006: 89 vd.) ve Sarıkamış yazıtları (Salvini, 2006: 181;) bölge tarihi hakkında bilgi veren önemli kayıtlardır (Pehlivan, 1991_b: 41.).

Hayaşa, halkı ve ülkesi, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu tarihinde önemli bir yer işgal eder. Hayaşalar'ın Hitit kayıtlarında yer almaları, bu bölgenin tarihi hakkındaki ilk yazılı verilerin ortaya çıkmasını doğurmuştur. Bu durum, Eski Önasya tarihinin önemli problemleri arasında kabul edilen ve artık belirli ölçüde çözüme kavuşturulmuş bulunan, Karaz kültürünün kurucusu ve taşıyıcısı durumundaki Hurrilerin göçlerinden itibaren, bu çevrenin tarihinde ortaya çıktığı varsayılan karanlık dönemin, Hayaşa Krallığının siyasi ve kültürel etkinlikleri ile nisbeten doldurulabilmiş olması, bölge tarihi için önemli bir gelişmedir.

Günümüze kadar Hayaşa'lar hakkında oldukça kısıtlı çalışmalar yapılmıştır. Özellikle bu yapılan çalışmalar da Hayaşa'nın bulunduğu bölgenin sınırlandırılması ve coğrafyası ile ilgilidir. Bununla beraber Hititler'le ilgili araştırmalarda bir takım nehir, dağ, şahıs ve yer isimleriyle ilgili değerlendirmeler yapılırken ne yazık ki Hayaşalar'la ilgili kısmen çalışmalar yapılmış bu da konunun yeterince irdelenmemesine sebep olmuştur.

Hayaşa ve Azzi'nin yeri hakkında, az sayıda bilim adamı görüş ileri sürmüştür. Bu sınırlı sayıdaki çalışmalarda da Hayaşalar'dan, Hitit-Hayaşa, Hayaşa-Kaşka bağlamında yer verilmiş olup siyasi, sosyal ve ekonomik olaylar ele alınmıştır (Hayaşa-Hitit-Kaşka ilişkileri için bkz., Goetze, 1928: 24 vdd.; Cavaignac, 1930: 15-17.; Gurney, 1948: 40 vdd.; Güterbock, 1956: 62 vdd.; Von Schuler, 1965: 3 vdd.; Gurney,

1973: 681 vd. 6.; Hayaşa'nın yeri ile ilgili olarak bk., Garstang, 1943: 47 vdd.; Garstang-Gurney, 1959: 35 vdd.; Cornelius, 1967: 68.

Hayaşa ve Azzi hakkında yapılan çalışmalar ışığında önce, Hayaşa-Azzi'nin konumu hakkındaki görüşlere değinmek yerinde olacaktır.

Hititler, kuzeydoğu komşuları için genellikle Hayaşa adını kullanmışlar ve buna bağlı olarak, Azzi ülkesini, Hayaşa ülkesinin sadece bir kısmını tarif etmek için kullanılmışlardır. Bundan dolayı Hayaşa, Kummuha (Kemah) (Kummuha'nın lokalizasyonu için bk., Forrer, 1931: 2.; Adontz, 1946: 28.; Garstang, 1943: 48 vdd.; Garstang-Gurney, 1959: 35 vd.; Cornelius, 1973: 140.) ve Aripsa (Giresun). (Aripsa'nın lokalizasyonu hakkında bk., Forrer, 1931: 15.; Adontz, 1946: 39.; Garstang-Gurney, 1959: 37-39.; Goetze, 1967: 132-137.) arasındaki topraklara lokalize edilmiştir. Goetze, 1928'de yayınlanan bir makalesinde, Hayaşa ülkesinin belirli bir bölümüne Azzi adının verilmiş olduğunu belirtmiş ve kendisi de bu adı sonraki bilimsel çalışmalarında kullanmayı uygun görmüştür (Goetze, 1928: 25.; Goetze, 1930: 24-25.; Goetze, 1957: 190; Pehlivan, 1990: 23.).

Garstang'ın, Hititler'in sefer yolları hakkındaki bir çalışmasında, "Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı" tanımını kullandığına şahit oluruz (Garstang, AJA, 1943: 36- 47-48 vd; Pehlivan, 1991b: 23 vd.). Ticari ve askeri yolların belirtildiği harita ve krokilerde, Hattuşaş'dan doğuya uzanan ana yönü Azzi adına hiç temas etmeden Hayaşa'da sonlandırıldığı görülür (Garstang, 1943: 50 vd.; Pehlivan, 1991b: 24).

Garstang, Gurneyle birlikte yayınlamış oldukları çalışmaların birisinde, Azzi ve Hayaşa adlarının coğrafi ve siyasi açıdan bir problem teşkil ettikleri konusunda şöyle demektedirler; "*Azzi-Hayaşa isimleri kaynaklarda karıştırılmaktadır. Bunun en güzel kanıtını Murşili'nin yıllıklarında görmekteyiz. Azzi kralı Anniyas, Hitit kralının 7.saltanat yılında "Dankuwa'yı istila ettik ve Hitit topraklarından esirler aldık". demektedir. 9.yılda (Hitit) protestoları hala Anniyas'a yapılmakta, fakat cevaplar Hayaşa halkından gelmektedir. 9.yıl resmi annallerine göre İstitina ve Kannuwara'yı istila eden Hayaşa halkıdır. Ancak buna paralel şahsi annallerde düşman olarak Azzi ülkesi gösterilmektedir...* (Garstang-Gurney, 1959: 36 vd, 63 vd.) Akabinde gelişen olaylar hakkında ki kayıtlarda da, bu ve buna benzer karışıklıkların olabileceğini söyleyen Garstang ve Gurney, "*..dolayısıyla bu iki kesimi birbirinden ayırmaya çalışmak, yerlerini tespit etmek zorlaşmaktadır. Böylece biz, her ikisini bir bütün olarak*

yorumlama konusunda anlaştık...”(Garstang-Gurney, 1959: 37; Pehlivan, 1991_b: 24.) şeklindeki ifadeleriyle belirli bir çözüm yolu sunmuşlardır.

Cavaignac, önceleri, “*Hayaşa M.Ö. XIV. yy’da Doğu Anadolu’nun bütününi kaplayan büyük bir krallıktı. Onun Hititler’e kadar uzayan bir parçasını da Azzi oluşturunuyordu* (Cavaignac, 1934: 14.)... İfadesini kullanırken sonraları “*Azzi Hayaşa halkı* (Pehlivan, 1991: 24 vd).ve *Azzi veya Hayaşa Ülkesi* (Cavaignac, 1934: 44; 1965: 165)” tanımlarına yer vermiştir.

Bu bilim adamlarından Guterbock ise Azziler’in, Hatti ülkesini istila ve yağma eden kavimlerden birisi olduğunu ve Azzi topraklarının Hayaşa’nın bir parçası olduğuna vurgu yapar (Guterbock, 1961: 85; Pehlivan, 1991: 25; Ünsal, 2006: 96).

Friedrich ise, Azzi adının Kaşkalar’la birlikte kullanıldığına dikkat çekerek “*...Azzi, Hayaşa’nın Hititlere yakın olan bir parçasıdır...*” şeklinde ifade etmektedir (Friedrich, 1930: 104. 1.; Pehlivan, 1991_b: 24.).

Pek çok bilim adamı Azzi-Hayaşa ayniliğini kabul ederken, Cornelius, Karadeniz kıyısında yaşayan halkın, Hititlerden daha önce de mevcut olduğunu iddia ederek, Azzi’yi bu alana yerleştirmiştir. (Cornelius, 1973: 38.;Pehlivan, 1991_b: 25 vd.). Cornelius’a göre Hayaşa bugünkü Erbaa/Horoztepe’nin bulunduğu yere lokalize olup, Azzi ülkesinin başkenti durumundadır. Azzi’ isminin, bazen Hayaşa ismi ile yani başkentinin adıyla tanımlandığı da olmuştur (Cornelius, 1964: 13.; Cornelius, 1967, 68.; Cornelius, 1973: 71, 149, 193.).

Bu konuda araştırmalarda buluna Türk bilim adamlarının görüşleri zaman içerisinde değişkenlikler göstermiştir. Bunlardan Koşay, Azzi ve Hayaşa’nın birbirine komşu iki krallık olduğunu düşünerek (Koşay, 1959: 350-354), Gurney ve Garstang’ın bu konu hakkındaki düşünceleriyle paralel bir çizgide düşünür ve yukarıda adı geçen bilim adamlarının kullandıkları Azzi-Hayaşa Birleşik Krallığı tanımını kullanmayı uygun görür (Koşay, 1964: 93.; Koşay-Vary, 1964: 6.; Koşay, 1984: 25.).

Arzawa’nın lokalizasyonu hakkında bir araştırma yapan Kınal’da, Hayaşa ve Azzi’nin farklı ülkeler olduğunu ileri sürmüştür (Kınal, 1953_a: 5.). Ancak daha sonraları Azzi-Hayaşa memleketinden bahsetmiştir. Bununla beraber, Hayaşa Kralığı ve sürekli adı onunla özdeş hale gelen Azzi tanımını da kullanmayı uygun görmüştür (Kınal, 1954: 78.; Kınal, 1991: 140).

Dinçol, Doğu Anadolu'daki Azzi-Hayaşa Krallığı (Dinçol, 1982: 38.) ifadesini kullanmıştır. Bu konu hakkında ayrıntılı çalışma yapan Pehlivan ise, Hayaşa-Azzi tanımlamalarının aynı şeyleri ifade ettiğini düşünür ve Azzi'yi, Hayaşa-Hitit sınır bölgesine, yani Kummuha-Aripsa arasındaki topraklara lokalize eder. Ayrıca doğal çevre şartları ve siyasi olayların yansımalarını dikkate alarak, çekirdek Hayaşa topraklarını, Erzurum-Giresun ve Rize'nin güney batısı arasındaki topraklara, kuzeydoğu Anadolu'ya yerleştirir (Pehlivan, 1984: 62.; Pehlivan, 1991_b, 28.).

Hayaşa-Azzi tanımlamaların birbirine olan yakınlıkları konusunda ki görüşlerin benzerliği dikkate alındığı zaman , Hititler'in kuzeydoğu komşuları için sadece Hayaşa tanımını kullandıkları düşünülürse, bu konu hakkındaki siyasi olayların tarihlendirilmesindeki bazı problemler kendiliğinden ortadan kalkacaktır.

Konu hakkındaki en eski görüşlerden birini ortaya atan Goetze, Hayaşalar'ı Hitit topraklarının doğusuna yerleştirmiştir (Goetze, 1928: 25-26.; Goetze'nin Hayaşa'nın yeri ile ilgili benzer çalışmaları için bk., Goetze, 1930: 24-25.; Goetze, 1957: 190. Goetze, 1975_b, 117.). Hitit kralı Šuppiluliuma I ile Hayaşa kralı Hukkana/ş arasında aktedilen Hukkana/ş anlaşmasının tam metnini yayınlayan Friedrich, Hayaşa'nın coğrafi konumu hakkında tartışmaya girmenin gereksiz olduğunu belirterek, Hayaşa'nın yerinin Doğu Anadolu'nun dağlık kesimlerinde aranması gerektiğini ifade eder (Friedrich, 1930: 106.). Forrer de bu görüşü savunarak, Hayaşa'nın Doğu Anadolu'da yer aldığını ifade eder (Geniş bilgi için bk., Forrer 1931: 15 vd.; Hayaşa'nın Doğu Anadolu'ya yerleştirilmesi konusunda yaklaşık aynı görüşü paylaşan diğer bir çalışma için bk., Contenau, 1934: 165.)

Šuppiluliuma I ve Muṣili II 'nin saltanatları boyunca Hayaşa'ların üzerlerine yaptıkları seferlerin istikametine dikkati çeken Gurney, Yukarı memlekete komşu olan toprakların Hayaşalılar tarafından iskâna tabi tutulduğunu belirtir (Gurney, 1948: 45-46; Gurney, 1973, 681.; Pehlivan, 1991_b: 30). Güterbock, Muṣili II'nin onuncu saltanat yılında yaptığı seferin yönünden yola çıkarak Hayaşa'nın yerini kuzeydoğu Anadolu'da bulmaya çalışmıştır (Güterbock, 1961: 85.).

Erzurum ve çevresindeki ilk dönem kazılarını gerçekleştiren Koşay; Gurney, Mayer ve Cavaignac'ın bu konu hakkındaki görüşlerini biraz daha genişleterek Hayaşa'nın yerinin Erzurum'da aranması fikrini savunur (Koşay-Turfan, 1959: 350 vd.; Koşay, 1972: 464.).

Garstang, Dukkamma ve Aripşa gibi Hayaşa'nın sınırlandırılması ve yeri konusunda ciddi bilgiler veren bu şehirlerin, Van Gölü civarına yerleştirilmesine kesin bir şekilde karşı çıkar (Garstang, 1943: 47 vd.). Ona göre Hayaşa, Fırat nehri ile Karadeniz arasına lokalize edilmelidir. Bunun için kaynaklarda “*Deniz İçindeki Şehir*” olarak tanımlanan Aripşa (Giresun)'nın Karadeniz sahil şeridinde aranması gerekir (Garstang, 1943: 50-51.).

Hititlerin, Kaşkalar hakkındaki metinlerini bir araya toplayarak yayınlayan von Schuler, Hayaşa'nın yeri konusunda Gurney, Goetze, ve Garstang'ın görüşlerine katılarak, bu konu hakkındaki hemen hemen en kesin bilgileri sunar. Schuler'e göre, Kızılırmak'ın kaynağı, Kelkit Çayı ve Karasu arasında kalan bölge yani “*Yukarı Memleketteki Hitit Toprakları*”, Hayaşa-Hitit sınırını oluştururken. (Von Schuler, 1965, 13-14.; Dinçol-Yakar, 1974: 564.) bu üç akarsu arasında kalan Tibya/Tipiya (Ordu çevresi) Hayaşa-Kaşka sınırını teşkil eder. (Garstang-Gurney 1959, 32, 50.; von Schuler 1965, 26 vd.). Bununla birlikte bu üçgen içindeki Bayburt'ta Hayaşa sınırlarına dâhil edilmelidir. (Pehlivan, 1984: 60.; Pehlivan, 1991_b, 31.; Pehlivan, 1994: 329-330.).

Pehlivan, bu kanu hakkında ki görüş ve tavsiyelerini üç başlık altında toplamıştır:

1. Hitit krallarından Tuthalya III. (M.Ö. 1400–1381), Şuppiluliuma I (M.Ö. 1380–1345) ve Murşili II. (M.Ö.1345–1315)'nin Hayaşa toprakları üzerine düzenledikleri seferlerin kuzeydoğu ve doğu yönünde olması.

2. Hayaşa'nın, Yukarı Memleket ve Karadeniz sahilindeki Kaşka ülkesi ile aynı sınırı paylaşması, ganimet ve yağma amacı güden hemen hemen bütün Hayaşa saldırılarının Yukarı Memlekete yönelik yapılması (Garstang, 1943: 37.; Garstang-Gurney, 1959: 29 vd., 63 vd.).

3. Hitit krallarının bu bölgedeki faaliyetleri anlatılırken ısrarla tekrarladıkları yer ve şehirlerin yerlerini belirleyerek, kaynaklarda yer alan bilgilerin, bölgenin jeomorfolojik ve coğrafi yapısıyla uyumunun araştırılması (Pehlivan, 1991_b, 31-33.).

Siyasi ve sosyal gelişmeler bakımından konuyla ilgili bulunan şehirlerin başında, Kummuha, Aripşa, Samuha, Dukkamma, Tibya/Tipiya ve Ura gelmektedir.

Hitit metinlerinde bolca rastlanan şehirlerin başında Samuha gelmektedir (Samuha'nın Hattuşas (Boğazköy) metinlerinde geçtiği yerler hakkında bk., Güterbock, 1956: 45, 63-64, 126.; Ertem, 1973: 118-119.; Monte-Tischler, 1978: 338-

340).Samuha, Hitit devleti için hem askeri bir üs, hem de Yukarı Memleket için bir idari ve yönetim merkezidir. Buna ilaveten bu şehir, Hurri Panteonu' na dâhil olan Hepa/Hepit(Huba)' ya adanmış bulunan bir tapınağın bulunması dolayısıyla da bir kült merkezidir (Koşay, 1972: 463.)

Hitit kültürü ve devleti açısından çok önemli bir şehir olan Samuha'nın lokalizasyonu tam olarak yapılamamıştır. Daha önceleri Samsat ile idantifiye edilen bu şehrin (Pehlivan, 1991: 30), Malatya-Elazığ bölgesinin Fırat vadisi topraklarına kalan kısmına yerleştirilmesi fikri daha çok ağırlık kazanmıştır (Garstang, 1942: 450-459.; Alp, 1956: 77-81.; Cornelius, 1958: 3, Garstang-Gurney, 1959: 33 vd; Guterbock, 1961: 96.; Koşay, 1972: 460-468.). Başka bir deyişle Kummaha (Kemah)'ın güneyindeki Fırat Vadisi'ne yerleştirilebilir (Garstang-Gurney, 1959: 35-36.; Gurney, 1961: 28.).

Kummaha'nın yeri Samuha kadar sıkıntı teşkil etmemektedir. Kummaha'nın, Hayaşa'nın güneybatı sınırının çizilmesindeki fonksiyonu yanı sıra, Hayaşa-Hitit ilişkilerindeki ilk büyük ve önemli savaş bu şehirde meydana gelmiştir (Kummuha savaşının gidişatı hakkındaki bilgiler için bk., Forrer, 1931: 1-2.; Garstang-Gurney, 1959: 36.; von Schuler, 1965, 35-36.;). Hemen hemen bütün bilim adamları, Kummuha'yı Kemah ile eşleştirmektedirler (Kummuha (^{URU} Kum-ma-ha)'nın Hitit metinlerindeki ifade ediliş şekli ve geçtiği yerler konusunda bk., Güterbock, 1956: 66-125.; Yeri hakkında bk., Forrer, 1931: 2.; Garstang, 1943: 48 vdd.; Garstang-Gurney, 1959: 35 vd.; Cornelius, 1973: 140.; Değişik görüşler için bk., Jahukyan, 1961: 356-391.).

Murşili II'nin annallerindeki Aripşa şehri için “Deniz İçerisindeki Şehir” tanımlaması yapılırken araştırmacılar, Karadeniz ile Van Gölü arasında tercih yapma durumunda kalmışlardır. Buna ilaveten bilim adamları, Aripşa'yı Hitit kayıtlarına uyan yerleşim merkezinin Doğu Karadeniz sahilindeki Giresun (Kerasund/Kerasus) olduğunu ileri sürmüşlerdir²⁶. Son derece isabetli bu tespite bağlı olarak Dukkamma'yı, Giresun sahil şeridini Kelkit vadisine bağlayan ve en uygun yol üzerinde bulunan Şebinkarahisar'a lokalize etmek doğru olsa gerek. Bu durum şehrin, Hitit kayıtlarındaki

²⁶ Garstang-Gurney 1959, 38.; Garstang, diğer bir çalışmasında, Karadeniz kıyısındaki Giresun'un günümüzde denize doğru ilerleyen bir tepe üzerinde kurulduğunu ve Aripşa'nın bu görünümünün sözü edilen coğrafya ile paralellik arz ettiğini belirtmiştir Garstang, 1943: 50-51. Aripşa'nın lokalizasyonu ile ilgili diğer görüşlerden biri de Forrer'e aittir. Forrer, Aripşa-Dukkama ikilisinin Van Gölü çevresine yerleştirilemeyeceğini ifade eder ve bu bölgede dağlık arazinin bulunmamasından dolayı Aribşa'nın buralarda aranmasının mümkün olmadığını belirtir. Forrer 1931, 18.

ifadelere ek olarak ve bölge coğrafyasıyla da örtüşmesi de dikkate alınarak burayla identifiye edilmesi uygun görülmüştür (Hayaşa-Hitit ilişkilerinde Dukkama'nın yeri konusundaki çalışmalar için bk., Garstang-Gurney, 1959: 35, 37-39.; Cornelius, 1967: 69.; Goetze, 1967: 133-139.; Dukkama'yı Tatvan çevresinde olması gerektiği konusundaki çalışmalar için bk., Forrer, 1931:15,18-20.; Metin ve Kaynaklarda geçen şekli için bk., Ertem, 1973: 26.)

Hititler'in kuvvet ve yayılma bakımından zirvede oldukları dönemlerde dahi, Fırat Nehri'nin kaynağına doğru veya Van Gölü civarlarına doğru gelip askeri ve siyasi faaliyetlerde bulunmadıkları, kaynaklardan anlaşılmakta ve herkes tarafından kabul edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında Yukarı Memleket'in yakınında olup, Kaşkalar ile aynı sınırı paylaşan Hayaşalar'ın denizler ile olan ilişkileri sadece Doğu Karadeniz sahil şehirleriyle açıklanabilir. Bunun sebebi de Eski Hitit Devleti zamanından beri Sinop-Ordu arasında kalan Orta Karadeniz, Kaşkalar tarafından iskân edilmekteydi (Goetze, 1934: 24-25.; Pehlivan, 1991: 37. Kaşkalar hakkında detaylı bilgi için bk. von Schuler, De Kaškaer: 1965).

Tibya/Tipiya (Ordu ve çevresi) (Murşili II zamanında Tibya yöresindeki politik gelişmeler ve bunun Hayaşa-Hitit ilişkilerine olan etkisi hakkında bk., von Schuler, 1965: 26, 43-44.; Garstang-Gurney, 1959: 50.; Forrer, 1931, 9, 12, 19.), Hayaşa-Kaşka sınır hattını oluşturuyordu. Hayaşa-Hitit sınır kısmında bulunan ve Murşili II'nin de ifade ettiği gibi, kurulduğu yer ve inşa şekli bakımından çok farklı özellikler gösteren Ura (Garstang-Gurney, 1959: 37, 39.; Cornelius, 1964: 13.; Forrer, 1931, 11.)²⁷ şehri de Hayaşa'nın lokalizasyonunun yapılabilmesi için önemli bilgiler vermektedirler.

Önasya'nın kuvvetli devletlerinden biri olarak gösterilen Hititler, Şuppiluliuma I ve Murşili II dönemlerinde Hayaşa üzerine bir dizi sefer düzenlemişler fakat tam anlamıyla başarılı olamayıp Hayaşa'yı egemenlikleri altına alamamışlardır. Savaşçı bir toplum olarak ön plana çıkan Hayaşalılar'ın yerleştikleri toprakların kendilerine sağladığı doğal savunma ortamından büyük ölçüde yararlanmaları şüphesiz ki bunda büyük bir etken olmuştur (Geniş bilgi için Bk., Strabon, XII, III, 18.)²⁸.

²⁷ Hititler döneminde, Hitit-Hayaşa sınırında bulunan Ura, Erbaa/Horoztepe ya da Amasya'ya lokalize edilir. Forrer, Ura'yı Erzurum-Erzincan arasındaki Köroğlu Kalesi ile özdeşleştirmiştir.

²⁸ Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz arasında yer alan Çoruh-Kelkit vadisi ve Paryadros Dağları hakkında antik kaynaklardaki bilgiler bu görüşü destekler özelliktedir. "...Ayrıca bu vadi, umumiyetle Paryadros dağ silsileleri arasında iyi sulanmış, ormanlık yerler bulunduğu ve birçok kesimleri de derin dereler, dik uçurlardan oluştuğundan dolayı büyük kaleler yapmaya müsaittir..."

Bölgenin iklimi, doğal çevre şartları, coğrafi yapısı, önemli yol ve geçitleri göz önüne alındığında Hayaşa topraklarını, Çoruh-Kelkit Vadisi'ne, Karadeniz'e paralel konumda bulunan topraklara lokalize etmek sanırım daha doğru olacaktır. Ancak Hayaşalılar tarihleri boyunca bu topraklara bağlı bulunmamışlardır. Hitit devletinde sık sık tekrar eden otorite boşlukları, saltanat kavgaları ve ayaklanmalardan faydalanan Hayaşalılar, ülkelerinin bulunduğu stratejik avantajların da yardımıyla sınırlarını, Hititlerin aleyhinde batıda Ordu (Tibya), güneyde de Elazığ-Malatya (İşuwa-Samuha yakınları)'ya kadar genişletmeyi başarmışlardır.

3.2.2.2.Hayaşa'nın Siyasi Tarihi

Araştırma sahamızı yakından ilgilendirmesi bakımından Erzurum başta olmak üzere batıya ve kuzeye doğru yayılan Doğu Anadolu'daki siyasi devletlerin, Anadolu'nun büyük bir kısmını elinde bulunduran Hititler'in Hayaşalılar ile olan siyasi ve askeri mücadelelerinden bahsetmek yerinde olacaktır.

Hurriler, büyük kitleler şeklinde Doğu Anadolu'dan, güneye doğru akmışlardır. Onların bu göçleri sonunda bölgede çok önemli bir miktarda nüfus eksilmesi ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte Hurriler, M.Ö. XV. yüzyılın ortalarına kadar kendi siyasi ve sosyal hayatlarını devam ettirmeyi bir politika olarak sürdürmüşler, bu arada tarım, hayvancılık faaliyetlerini de sürdürmeyi ihmal etmemişlerdir.

Kafkaslar yoluyla Anadolu'ya gelen ve ilk önce kuzeydoğu Anadolu'daki yüksek platolarda konaklayan göçerler, İç Anadolu'ya doğru yayılmaya başlamışlardır. Hurrilerin halefleri olarak kabul edilen yöre insanı da, başlarında bulunan ihtiyarlar heyeti ve yaşlı bir şef ya da aile (kabile) reisi tarafından yönetilerek bu bölgedeki varlıklarını korumayı bilmişlerdir.

M.Ö. II. bin yılın ortalarına kadar, bu konargöçerlerin hayatlarını rahatsız edecek ve yaşamlarını tehlikeye sokacak olaylar vuku bulmadığından dolayı bu dağınık veya bağımsız halde yaşayan bu gruplar, belirli bir idare merkezi ve onları etrafında toplayan, sevk ve idare eden bir lider etrafında toplanma ihtiyacı hissetmemişlerdir. Fakat hem insani güç hem de, askeri teçhizat bakımından kendilerini yeterli gördüklerinden olsa gerek, Hitit topraklarına sık aralıklarla saldırılarda bulunmaya başlamışlardır.

Nitekim Orta Karadeniz sahilini kendilerine yurt tutmuş olan ve tarihleri boyunca Hititlerle mücadele etmeyi, adeta milli bir politika halinde benimsemiş bulunan Kaşkalarla beraber bu topluluklar, Hitit'e karşı ittifak içinde olmuşlardır. Zira Boğazköy tabletlerinden ve kayıtlardan anlaşılacağı üzere, Hayaşa ve Kaşka halklarının bir birleriyle sürekli dostluk ve müttefiklik içinde bulundukları, buna karşın Hitit'e karşı ise düşman oldukları görülür.

Hayaşa-Hitit ilişkileri, M.Ö. XV. yüzyılın sonlarından itibaren Hitit tahtına oturan Tuthalya III, Şuppiluliuma I ve Murşili II (Goetze, 1967.; Güterbock, 1956: 41 vdd., 45 vdd.)²⁹ dönemlerinde birçok kez savaş ortamına girilmesiyle beraber başlamıştır. Bu savaşlarda Hayaşa halkı ve ülkesi, Hitit orduları karşısında kendi varlığını ve özgürlüğünü korumaya gayret göstermiştir. İki ülke arasında tarihe geçmiş herhangi bir barış anlaşmasının olmamasından dolayı da ilişkiler, umumiyetle iklimin müsait olduğu sefer mevsimlerinde karşılıklı olarak saldırılarla geçmiştir.

3.2.2.2.1 Karanni Döneminde Hayaşa

Tuthalya III (M.Ö. 1400-1381)'ün krallığının son zamanlarında Hititler ve kuzeydoğu komşuları arasında geçen olaylarda ilk kez Hayaşa adına tesadüf edilir. Hitit ülkesine, M.Ö.1400'lerde saldıran Hayaşalılar, Yukarı Memleketin güvenliği konusunda tehlike yaratmışlardı. Henüz çok genç bir prens olan Şuppiluliuma I (M.Ö. 1380-1345), Hitit kralı Tuthaliya III adına bu bölgeyi güvence altına almak için bir sefer düzenler (Bahsi geçen siyasi hadiselerin başlaması ve sonrasında meydana gelen gelişmeler hakkında bk., Güterbock, 1956: 62-63.; von Schuler, 1965: 35.;Pehlivan, 1991_b: 42 vd.; Ceylan, 1994: 57). Şuppiluliuma I, Hayaşa üzerine gitmek için çıktığı bu seferde, Kaşkalarla karşılaşır ve onlara ilk olarak önemli kayıplar veririr. Savaşta elde ettiği ganimetleri ve esirleri Samuha'ya gönderir. Bölgeyi güvence altına aldığını düşünen Şuppiluliuma I Samuha'ya döner. Fakat daha sonra Hayaşalılarla ile Kaşkaların, kendisine karşı ittifak yaptıkları haberini alınca bölgeye tekrar yönelir ve Yukarı Memleketteki Hitit şehirlerini bu saldırılardan uzak tutmayı başarır (Pehlivan 1984, 54.; Pehlivan 1991_b, 43.; Ceylan, 1994: 58)³⁰.

²⁹ Murşili II'nin, Özel ve resmi yıllıklar olarak belirtilen annalleri;Les Annales Completes ve Les Annales Decanneles, Goetze tarafından 1933 yılında yayınlanmıştır.

³⁰ Hayaşa ve Kaşka üzerine yapılan bu seferler Şuppiluliuma I'ın tahta çıkmadan önce gerçekleştirdiği ilk askeri icraatlar olarak kabul edilir.

Murşili II zamanında yazılan ve “*Šuppiluliuma’nın Annalleri*” (Tamamlanmış şekli için bk., Güterbock, 1956: 65-66.)³¹ olarak geçen kayıtlara göre Tuthaliya III, Aşağı Memleketteki Hulana nehri ve Kassiya’nın batı eyaletlerine saldırılarda bulunan Masa ve Kammala’ya karşı oğlu Šuppiluliuma I ile birlikte saldırıya geçer (Bu sıradaki olaylar hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Cornelius, 1973: 140.; Garstang, 1943: 48.; Garstang-Gurney, 1959: 35.; von Schuler, 1965: 36.; Güterbock, 1967: 34 vdd.; Pehlivan, 1991_b: 43;)³².

Hayaşalılar, kuzeydoğu yönünden, Karanni (Forrer 1931,1; Güterbock, 1956: 66-123.; Krannis, Grannis ve diğer okunuşlar için bk., Forrer 1931, 1.; Jahukyan 1961, 272-273.)³³ adlı bir lider etrafında toplanarak Hitit Kralının uzakta bulunmasından da faydalanarak, kuzeyden Kaşkalarla birlikte Hitit ülkesini ele geçirmeye başlamışlardır. Bu olayı haber alan Tuthaliya III, Yukarı Memlekete doğru yola çıkar. Önce Kaşkaları püskürtür, daha sonra ise Hititler için önemli bir kült merkezi konumundaki Samuha’yı kuşatan Hayaşa üzerine sefer düzenler. Devamlı olarak geri çekilen ve oldukça pasif bir görüntü sergileyen Karanni, Kummuha yakınlarında mücadeleye girişir (Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bk. Gurney 1973, 682).³⁴ Bu arada Tuthaliya III ‘ün hastalığı tekrar ortaya çıkmış ve ordunun komutasını Šuppiluliuma üstlenmişti. Samuha’yı kuşatan ama giremeyen Hayaşalılar, Hitit ordusunun üzerlerine geldiğini görünce ricat etmeye başlarlar. Ancak Hititlerin takibi, Kummuha önlerine kadar sürmüş ve iki devlet burada mücadeleye girişmiştir (Pehlivan, 1984: 63.; Pehlivan, 1991_b: 45-46.; Pehlivan, 1994: 330).

Bahsi geçen siyasi ve askeri hadiselerle ilgili gelişmeleri anlatan tabletin devamı kırık olduğu için, Kummuha Savaşı’nın sonucu hakkında kesin bir yargıya varmak çok zordur. Ancak daha sonraki bir takım faaliyetlere bakılarak bazı sonuçlar elde edilebilir.

Bunlardan birincisi, Šuppiluliuma I’in tahta çıktığı yıllarda Hayaşalı Hukkana/ş ile yaptığı anlaşma metninden çıkarılacak sonuca göre Hititler, Kummuha önlerinde

³¹ Genellikle Šuppiluliuma I’in seferlerinden bahseden bu annallerden, Hayaşa Kralı Karanni ile ilgili olan tabletin tahribata uğramış olmasından dolayı, olaylar gerektiği gibi tam olarak izlenememektedir.

³² Šuppiluliuma, Tuhkanti/Veliaht değildir. Ancak Kaşka ve Hayaşa’ya karşı yapılan sefer kayıtlarında kral Tuthaliya III’ün yanı sıra onunda adı geçmektedir.

³³ Karanni, Hayaşa tarihinde bilinen ilk kraldır. Olaylar hakkında bilgi veren tablette Kar (?) -an-ni-iş LUGAL KUR URU Ha-ia-şa (Hayaşa ülkesinin Kralı Karaniş) olarak ifade edilir. Fakat ilk harflerdeki “Kar” şeklindeki okunuş Forrer’e aittir. Bu eksikliği Güterbock La-a-an-ni-iş şeklinde gidermiştir.

³⁴ Hitit belgelerinde, daha önce vuku bulan siyasi ve askeri ilişkiler için açıklayıcı ve aydınlatıcı bilgiler bulunmadığından dolayı, bu olayı mevcut verilere göre iki devlet arasında yapılan ilk büyük hesaplaşma, şeklinde ifade etmek sanırım çok daha mantıklı olacaktır.

nispi bir başarı elde etmişler, fakat çekirdek Hayaşa ülkesini ele geçirmeye muvaffak olamamışlardır.

İkinci önemli husus ise, Hayaşa ordusunun Hititler karşısında başarısızlığa uğraması ve. Muhtemelen Karani'nin bu çarpışmalarda ölürülmüş olmasıdır. Nitekim olaydan sonra, Hayaşa'da bir lider ya da kral değişikliği olmuştur. Ayrıca, Hukkana anlaşmasında (Friedrich, 1930: 103-161.; Buna ilave olarak anlaşmanın içeriği hakkında yapılan farklı çalışmalar için bk., Goetze, 1928. 26.; Cavaignac, 1930: 15 vd.; Forrer, 1931: 2 vd.; Contenau, 1934: 173-174.; Bossert, 1944: 133-134.; Alp, 1947: 474.; Kınal, 1954: 78.; von Schuler, 1965: 6-7.; Güterbock, 1967: 34 vd.; Otten, 1969: 359.; Goetze, 1975: 119.; Monte-Tischler, 1978, 60.; Dinçol 1982, 38.; Pehlivan 1984, 64.; Memiş 2003, 52.; Kınal 1991, 106, 147, 154.; Pehlivan, 1994: 331.; Anlaşmanın Türkçe metni için bk., Pehlivan 1991b, 53 vdd.; Ceylan 1994, 78 vdd.; Metnin, Friedrich'ten alınan bölümü ve Türkçesi için bk., Ceylan, 1991: 61 vdd.)³⁵ adı geçen Mariya'nın kısa bir süre yönetimi elinde bulundurduğu da bunu doğrular niteliktedir.

Hititler, tarih yazıcılığına ve kendi başarılarını gösteren anlaşma metinlerine çok özen göstermelerine rağmen, bu metinde bu özene ve ilişkilerin tarihçesine rastlanmamıştır. Weidner bunu Hayaşa'nın barbar bir ülke olmasına ve Hukkana'nın alt tabakadan gelmesine bağlamaktadır (Pehlivan, 1990: 58.; Ceylan, 1994: 82).

3.2.2.2.2. Mariya/ş Döneminde Hayaşa

Mariya'nın, Hayaşalar'ın bir kralı mı olduğu veya Hititler'in vassalı ve Hitit kralının emirleri gereğince hareket eden bir kişi mi olduğu, yoksa Karanni'nin ve Hayaşa krallığının varisi mi olduğu konusunda, bugün dahi bilim adamları tarafından aydınlatılması gereken kısımlar bulunmaktadır.

Bununla birlikte konuyla ilgilenen bilim adamlarından Friedrich, Mariya'nın Hayaşa ülkesinde etkili bir konumda bulunması gerektiğini ifade etmekle birlikte, O'nun yine de bir kral olduğunu kabul etmez (Friedrich, 1930: 104, 160-161).

Güterbock ise, Mariya'nın Karanni'nin halefi olduğunu savunur. Mariya'nın, Kummuha savaşından sonra Hitit kralı Tuthaliya III tarafından tahta çıkarıldığını ifade eder (Güterbock, 1967: 35). Forrer, Mariya'nın kimliği hakkında birtakım çelişkilerin

³⁵ Hukkanaş Anlaşmasının transkripsiyon ve tercümesi Friedrich tarafından yapılmıştır.

olduğunu vurgulamıştır (Forrer, 1931: 3). Cavaignac ise, Hukkana anlaşmasında adı geçen Mariya ile ilgili bilgilerin doğruluğundan söz eder (Cavaignac, 1930: 16-17).

Hukkanas anlaşmasında, iki Mariya'nın varlığından söz edilir. Biri Tuthalya III'ün sarayında bulunduğu sırada hatalı davranışları sonucu öldürülmüş olup, diğeri ise Şuppiluliuma I (M.Ö. 1380-1345)'in sert üsluplu sözleri ile Hukkana'nın kızından ayrılmaya zorlanmıştır.

Friedrich'in yayınladığı anlaşma metninde öldürülme olayı şöyle aktarılmaktadır.

Kol. III. prg. 32.

Satr 53- *Mariya kimdir, niçin ölmüştür?*

54- *Bir saray kadınına rastlamış mıdır? Ona bakmamış mıdır?*

55- *Fakat Efendimiz Güneşin Babası onu bir pencereden görür ve ona şöyle der:*

56- *“Bu kadına niçin baktın ?”*

57- *ve bu suçtan dolayı ölümü buldu.*

58- *Bir insanın ölümüne sebep olan böyle bir olaydan sakın* (Friedrich, 1930: 129.; Mariya'nın isminin geçtiği başka bir çalışma için bk., Contenau 1934, 173-174).

Metinden Mariya'nın, Hayaşa adına saraya konuk olarak gelen bir soylu olduğu ya da Hayaşa kralı olduğu anlaşılmaktadır. Konuya metin penceresinden bakacak olursak bile Mariya'nın kimliğinin tam olarak tanımlanmasının ne kadar zor olduğunu anlayabiliriz.

Bunlara ilave olarak Hukkanas Anlaşması'nda Hayaşa halkından ve Mariya'nın adından da bahsedilmektedir.

Kol. IV. prg. 42

Satr

41 (25)- *Siz, Hayaşa ahalisi gelecekte beni dostça himaye edip korursanız,*

42 (26)- *Ben de sizi, Hayaşa ahalisini, Mariyaş'ı ve*

43 (27)- *Hayaşa'nın kız alıp vermiş akrabalarını korurum”* (Friedrich, 1930: 135.; Ceylan, 1994: 81)

Kol. IV. prg. 45.

Satır

50 (34)- *ve bakın! Size yeminle söylediğim bu sözleri*

51 (35)- *Siz Hayaşa ahalisi ve Mariyaş, muhafaza etmezseniz*

52 (36)- *O zaman bu yemin sizi, karılarınızı*

54 (38)- *Mahvetsin.....*

58 (42)- *Hayaşa ahalisine, Mariyaş'a ve Hayaşa ülkesine hiçbir kötülük yapmayayım....* (Friedrich, 1930: 135-136.; Ceylan, 1994: 81-82;)

Anlaşma metnindeki bilgiler ve konu ile ilgili bilim adamlarının görüşleri değerlendirildiğinde, Kummua savaşından sonra Hititlerin, Hayaşa tahtına kendi isteklerini yerine getiren bir vassal kral oturttukları ifade edilebilir. Fakat Hukkanas anlaşmasında ismi geçen Mariya, tahtını kısa sürede terk etmek mecburiyetinde kalmıştır. Mariya'nın hiç de dostane olmayan Hitit-Hayaşa ilişkilerini yoluna koymak üzere, Hitit sarayında bulunduğu bir sırada, her iki ülkenin aile geleneklerinin, ceza ve medeni hukuk ilkelerinin farklı olması münasebetiyle ve O'nun, Hitit yasalarına ters düşen bir hareketinden dolayı, Tuthaliya III tarafından ölüme mahkûm edildiği bilinmektedir (Pehlivan, 1984: 64.: 47-48.; Pehlivan, 1994: 330).

3.2.2.2.3. Hukkana/ş Döneminde Hayaşa

Hitit tahtında bulunan Tuthaliya III. öldükten sonra, Hattuşaş'ta iç karışıklıklar meydana gelmiş, siyasi ve sosyal bir kargaşa ortaya çıkmıştır. Bu kaos içerisinde, Şuppiluliuma I (M.Ö. 1380-1345), krallığı gayrı meşru bir şekilde ele geçirmiştir. Bu karışıklıkları fırsat bilen ve aralarında Hayaşa'nın da yer aldığı bazı Anadolu krallıkları, her taraftan Hitit topraklarına saldırıya geçmişlerdir. Mariya'nın Hitit ülkesinde öldürülmesini hazmedemeyen Hayaşalılar, Yukarı Memleketi yağma ve talan etmişlerdir. Hızlarını alamayan Hayaşalılar, Samuha önlerine gelerek şehri kısa sürede muhasara altına almışlardır (Metnin tercümesi ve transkripsiyonu için bk., Cavaignac, 1931: 10-11.; Goetze, 1940: 21-22.; Buna ilaveten metinde adı geçen şehirlerin Hitit ülkesine saldırdığı hakkında bk., Cavaignac, 1930: 17.; Goetze, 1928: 25-26.; Goetze, 1975: 117.; Metnin Türkçesi için bk., Pehlivan, 1984, 65.; Pehlivan, 1991_b: 51).

Hitit tarihindeki bu mücadele ve kargaşa dönemi, Kral Hattuşili III.'e ait olan bir metinde şu şekilde anlatılır:

KBo VI 28

“6-Önceden Hatti memleketleri düşmanları tarafından işgal edilmişti.

7-Kaşkalı düşman gelmiş Hatti topraklarını işgal ederek Neneşsa’yı hudut yapmıştı.

8-Aşağı memleket’ten Arzavalı düşman gelmiş Hatti memleketlerini zapt etmiş ve

9-Tavanuva ve Uda şehirlerini hudut yapmıştı

10-Öte taraftan Araunnalı düşman gelmiş Gassiya memleketinin bütününi ele geçirmişti.

11-Beri taraftan Azzili (=Hayaşalı) düşman gelmiş Yukarı memleketi istila etmiş

12-Samuha şehrini hudut yapmıştı. İşuvalı düşman gelmiş, Tegarama şehrini ele geçirmişti”.

Bu karışıklık ve kargaşa ortamına fazla dayanamayan Hitit ülkesi, dağılma ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bu karışıklık dönemi o kadar tehlikeli bir noktaya ulaşmıştır ki, neredeyse merkez Hattuşas ve yakın çevresi dışında kalan bütün topraklar, Hayaşalılar tarafından işgal edilmiş idi. Şuppiluliuma I., tüm bu olumsuz şartlara rağmen uzun süre ülkesinin sınırlarını eski konumuna geri getirmek için büyük bir gayret sarfetmek zorunda kalmıştır (Hitit devletini yok olmaktan alı koyan bu mücadeleler konusunda genel bilgiler için bk., Goetze, 1928: 26.; Cornelius, 1973: 149.; Goetze, 1975: 117.)

Şuppiluliuma I.’in kuzey Suriye de Hitit çıkarlarını koruduktan sonra, Hayaşa üzerine bir sefer düzenleyerek büyük bir ihtimalle Hititler lehine hareket eden Hukkanas’ın da desteği ile Hayaşa seferlerinden istediği başarılı sonucu elde ettiği bilinmektedir (Garstang-Gurney, 1959: 37.; Kınal, 1954: 78.; Pehlivan, 1991_b: 52; Ceylan, 1994: 57).

Bu dönemdeki Hitit-Hayaşa ilişkileri politik bir evlenme ve buna bağlı olarak yapılan dostluk anlaşması ile devam ettirilmiş, iki ülke arasında uzun süreli bir barış ve

huzur dönemi tesis edilmiştir. (Bu olaylar hakkında bk., Goetze, 1967: 95 vdd.; Pehlivan, 1991_b: 53 vd.)³⁶.

Şuppiluliuma I, Hitit Devleti'nin eski askeri ve siyasi gücüne yeniden kavuşmasında ve aynı zamanda Hitit toprak bütünlüğünün tekrar sağlanmasında çok önemli bir rol üstlenmiştir (Cavaignac, 1936: 38; Ceylan, 1994: 60). Politik öngörülerini kuvvetli olan Şuppiluliuma I, kız kardeşini, Hayaşa kralı Hukkana ile evlendirmiş (Daha sonraları bu olay bir gelenek olarak Ön Asya'da uygulanmaya başlanmıştır) ve bu ülkeden gelebilecek tehlikelere karşı, devletini koruma altına almayı bilmiştir.

Hayaşalar ile sürdürülen bu dostane ilişkiler sonunda, Hititler ve Hayaşalılar arasında, Eskiçağ dünyasında "Hukkana/ş Antlaşması" (Tercümesi için bk., Friedrich, 1930: 103-161.; Anlaşmanın maddeleri ve kapsamı hakkında detaylı bilgi için bk., Goetze, 1928: 26.; Forrer, 1931: 2 vd.; Cavaignac, 1930: 15 vd.; Contenau, 1934: 173-174.; von Bossert, 1944: 133-134.; Alp, 1947: 474.; Schuler, 1965: 6-7.; Güterbock, 1967: 34 vd.; Otten, 1969: 359.; Goetze, 1975: 119.; Monte-Tischler, 1978: 60.; Kınal, 1954: 78.; Dinçol, 1982: 38.; Pehlivan, 1984: 64.; Memiş, 2003: 52.; Kınal, 1991: 106, 147, 154.; Pehlivan, 1994: 331.; Anlaşmanın Türkçe metni için bk., Pehlivan, 1991_b, 53 vdd.; Ceylan, 1994: 78 vd.) olarak geçen bir saldırmazlık ve dostluk paktı yapılmıştır.

Anlaşma metni, hem tarihi hem de hukuki açıdan önemli bilgileri içermektedir. Metin, iki ülke arasındaki medeni hukuk prensiplerinin nasıl yürüdüğüne ve aradaki hukuki farklılıklara dair bilgiler de içermektedir. Bu farklılıklar dikkate alındığında iki önemli husus göze çarpmaktadır. Bunlar; Anlaşma metninde geçen kan bağı bulunanlar arasındaki yakın ilişkileri yasaklayan kararlar ve saray kadınlarına bakmanın ölüm sebebi sayılacağını ifade eden bilgilerdir (Pehlivan, 1991_b: 54.; Ceylan, 1994: 82 vd.).

Hititler, tarihleri boyunca birçok devletle siyasi, sosyal ve ekonomik içerikli anlaşma yapmışlardır (Ceylan 1991.; Ceylan 1994). Bu anlaşmaların hemen hemen hepsi ifade üslubu ve içerik bakımından belirli bir ahenk ve benzerlik içerisinde iken, "Hukkana Anlaşması" bu bakımdan bir istisna teşkil etmektedir (Friedrich, 1930: 103.; Forrer, 1931: 2.; Ceylan, 1994: 82).

Hititlerin tarih yazıcılığı konusundaki başarılarını ifade eden ve genelde diğer anlaşmaların giriş bölümünde yer alan, anlaşmayı yapan ülkeler arasındaki ilişkilerin

³⁶ Yukarıda anlatılan barış ve huzur ortamı, Murşili II'nin yedinci saltanat yılında, Hayaşa kralı Anniya'nın, Dankuva'ya saldırısına kadar sürmüştür.

geçmişine atıfta bulunma konusuna “Hukkana Anlaşması”nda pek yer verilmez. Ayrıca bu anlaşmada, bu ilişkilerin seyrine değinilmediği gibi anlaşmanın yapılmasına neden olan tarihi olaylar da kesin bir biçimde açıklanmamıştır.

Anlaşmayı diğer anlaşmalardan ayıran bir diğer unsur da, tanrılar listesinin anlaşmanın sonunda değil, başlangıç kısmında yer almasıdır. Yine anlaşma şartlarına uymayanlar için söylenen beddua amaçlı lanet duaları ise metnin son kısmında yer almaktadır (Pehlivan, 1991b: 58.;Ceylan, 1994: 82-83).

Hukkana Anlaşması’nın sonuçları dikkate alınarak bazı sonuçlar elde etmek imkân dâhilindedir. Metinden anlaşmayı dikte ettirenin Şuppiluliuma I olduğu görülür (Friedrich, 1930: 107.; Ceylan, 1994:83 vd.). Anlaşmadan çıkarılacak bir diğer sonuç ise, anlaşmada muhatap olarak bazen Hukkana, bazen Hayaşa halkı dikkate alınmıştır. Bu itibarla metnin bazı yerlerinde Hukkana’dan, *sen*, Hayaşa halkından ise, *siz* diye hitap edildiği görülür (Goetze 1928, 26.; Friedrich 1930, 104.; Pehlivan, 1991: 56.;Ceylan, 1994: 81 vd.).

Üçüncü olarak, metnin yine bazı yerlerinde Şuppiluliuma I, Hukkana’ya nasihat verir gibi seslenir ve onun Mariya’nın düştüğü hatalara düşmemesini tavsiye eder ve onun durumundan ders çıkarmasını ister (Friedrich, 1930: 129.; Pehlivan, 1991: 57.; Ceylan, 1994: 82). Netice olarak bu anlaşma, her iki ülke arasında askeri ve kültürel konularda birbirlerine yardım ve destekte bulunmayı taahhüt etmiştir.

Hitit kralı, Hukkana anlaşmasıyla beraber, kuzeydoğu komşularından ve Hayaşalılar’dan kendi güvenliğini ve topraklarını korumayı amaçlamıştır. Bununla birlikte Hititler, anlaşmanın birçok yerinde tekrar ettiği gibi onları iç ve dış tehditlere karşı koruyup kollamayı taahhüt etmiştir (Friedrich, 1930: 111-119.; Pehlivan, 1991: 58 vd.; Ceylan, 1994: 81- 82-83). Buna karşılık olarak da Hayaşalılar, vergi vermeyi, askeri konularda yardımda bulunmayı ve Hititler’e karşı sadık olmayı kabul etmişlerdir (Pehlivan, 1991b: 58). Bu anlaşma, Hitit-Hayaşa ilişkilerinde elli yıldan daha fazla süren bir dostluk dönemi başlamasına vesile olmuştur.

Bununla birlikte anlaşma metni ve maddeleri, Hitit prensesi ile evlenip tahta çıkmayı garantileyen Hukkana’nın, kaç yıl tahtta kaldığı, kendisinden sonra onun soyundan gelen kişilerin, ülke yönetimi ele alıp almadıkları gibi hususlarda yeterli bilgiye sahip olmamız açısından ne yazık ki eksiktir (Pehlivan, 1984: 67).

Hukkana Anlaşması, Hitit ve Hayaşalılar arasında oldukça uzun bir süre barış döneminin yaşanmasını sağlamış olduğu için, önceki yıllarda Hitit kayıtlarında sıkça bahsedilen Hayaşalılar'dan bu zaman dilimi içinde pek bahsedilmez. Bu tarihlerden yaklaşık yarım asır sonra, Hayaşa ve Kaşka ülkelerinin yer aldığı kuzey-kuzeydoğu Anadolu topraklarındaki ilk hareketlenme ve örgütlenmeler Hitit kralı Murşili II döneminde yeniden ortaya çıkmaya başlar. Başka bir deyimle, bu dönemden itibaren iki ülke arsında devam eden dostane ilişkiler, yavaş yavaş eski çalkantılı günlerine geri döner. (Pehlivan, 1994: 331)

3.2.2.2 Anniya/ş Döneminde Hayaşa

Šuppiluliuma I'nın son zamanlarında Hayaşa ülkesinin Doğu Karadeniz kısımlarında çeşitli ayaklanmalar ortaya çıkmıştır. Hitit kralı Murşili II'nin saltanatının ilk yıllarında ise, Hukkana'nın neslinden gelmediği bilinen Anniya/ş Hayaşa'da yönetimi ele geçirmiştir (Ayrıntılı bilgi için bk. Garstang-Gurney, 1959: 36-37.; von Schuler, 1965: 44, 46-47.; Pehlivan, 1991b: 59)³⁷.

Hayaşa tahtına oturan yeni kral Anniya, Suriye'nin kuzey bölgesindeki Mitanni etkisini kırmaya yönelmiştir. Bu sırada, bölgede bulunan Murşili II'nin kendisine müdahale tehlikesi bulunmadığını anlayan Anniya; İstitina, Kannuva ve Dankuva topraklarına saldırılar düzenlemiş ve Hayaşa'ya geri dönerken bol ganimetle birlikte çok sayıda esir götürmüştür.

Aşağı yukarı bu tarihlerde, doğu Kaşka boylarını bir araya toplayarak küçük bir devlet kuran Pihhuniya (von Schuler, 1965: 44 vd.)³⁸ ile Hayaşa kralı anlaşmış ve bu bölgede Hititlere karşı bir ölçüde güvenli bir tampon bölge meydana getirmişlerdir (Pehlivan, 1984: 67.: 59-60.; Pehlivan, 1994: 331).

Suriye'nin kuzey bölgesindeki meseleleri büyük oranda halleden Murşili II, Kargamış'ı takiben Yukarı Memlekete yönelmiştir. Hayaşa-Kaşka sınırında bulunan Tibya (Ordu) bölgesinde, küçük bir devlet kuran Pihhuniya'yı cezalandırmıştır

³⁷ Šuppiluliuma I'nın saltanatının son yıllarında ortaya çıkan Anniya'nın önceki Hayaşa kralı olan Hukkana ile herhangi bir kan bağı yoktur. Bu bakımdan değerlendirildiğinde Hayaşa halkı, kendisine yeni bir lider ya da kral seçmiştir.

³⁸ Hayaşalılar gibi Kaşkalar da, dağınık gruplar halinde yaşamakta ve bir takım beyler ya da liderler idaresinde toplanmaktaydılar. Kaşka, tarihindeki ilk birleştirici lider veya kral olarak Pihhuniya'nın adı geçmektedir.

(Goetze, 1967: 89 vd.). Saltanatının 7. yılında (büyük bir ihtimalle M.Ö. 1338) bu başarısını pekiştirmek için Hayaşa üzerine sefere çıkmıştır.

Murşili II'nin, Hayaşa üzerine düzenlediği ve bu yöne yapılan ilk sefer olma özelliği taşıyan bu askeri harekât, kralın 7. yıl kayıtlarında şu sözlerle ifade edilmiştir.

KUB XIV 17

RS III.

“3- Dankuva ülkesine ve oraya saldırdı ve köylülerle birlikte

4- Sığırlar ve koyunlarla birlikte bunları aldı ve aşağıya Hayaşaya getirdi.

5- Güneş olan ben, bunu duyduğumda o zaman şöyle yazdım (.....)

6- (.....) orada sana hiçbir şey (.....) tılar. İstitina ahalisinden de hiçbir

7- Sana fenalık yapmadı. Fakat sen geldin ve Dankuva ülkesine yürüdün.

8- ve oraya saldırdın ve tutsaklarla

9- ve koyunlarla ve sığırlarla burayı aldın ve aşağıya Hayaşa ülkesine gönderdin” (Goetze, 1967: 95–97.; Adı geçen ifadelerin Türkçesi için bk.,

Pehlivan, 1984: 68).

Murşili II, 7. yıl kayıtlarından, Anniya'ya gönderilen bir mektupda, Murşili II'nin Anniya'dan, Hayaşa'ya götürdüğü Hitit insanlarını ve bölgeden aldığı ganimetleri geri iade etmesini istediği anlaşılmaktadır.

Hitit Kralı Murşili II'nin, Hayaşa kralı Anniya'ya gönderdiği mektuptan, Hayaşa toplumunda yazının kullanıldığı anlaşılabılır. Yine bu mektuplardan yola çıkarak Hayaşalar'da yazının kullanılıp kullanılmadığı konusunu, Murşili II'nin adı geçen sefer kayıtlarında bulmak mümkün olmaktadır.

KUB XIV 17

RS III

“15- Senin ülkenin sınırları önünde kamp kurdum ve senin ülkeni saldırmadım.

16- ve ülkeni köylüsüyle, çiftçisiyle, koyunuyla, sığırıyla almadım.

17- ve sen Güneş'le kavgaya başladın ve geldin Dankuva ülkesine

18- Saldırdın ve orayı ahalisiz bıraktın ve tanrılar benim tarafımda oldular.

19- Fakat o bana kötü sözler söylemeye başlayınca

20- *Ona karşı düşmanlık ilan ettim ve ona karşı sefere çıktım;* (Goetze, 1967: 99.; Pehlivan, 1991_b: 61)

7. yıl sefer mevsiminin sonları olmasına rağmen Murşili II, Hayaşa üzerine saldırarak sınırda, sarp bir mevkiye kurulu olan Ura kentini muhasara etmiştir. Muhtemelen Ura ve çevresinin kontrolünü ele geçirdikten sonra tekrar geri dönmüştür (Goetze, 1967: 99., Hitit-Hayaşa sınırında yer alan Ura, Erbaa/Horoztepe, Amasya'ya yerleştirilir. Garstang-Gurney, 1959: 37-39.; Cornelius, 1964: 13.; Hitit annallerinde iki Ura şehrinden bahsedilir. İkincisi için bk., Ünal, 2003: 13-40).

Saltanatının 8. yılında Murşili II, dört yıl boyunca Anniya'yı mağlup etmek için Yukarı Memleket'e yani, Hitit-Hayaşa sınır bölgesine çeşitli seferler düzenlemiştir. Bu seferlerin temel gayesi, Hititler'in asıl amacı, Mısır doğrultusundaki Güney'de bulunan Hayaşa tehlikesini tamamen ortadan kaldırmaya yönelikti.

M.Ö. 1336 da kuzey Suriye'deki karışıklıklar çok tehlikeli bir noktaya gelmiş, bu duruma önlem almak gereği hisseden kral, güneye kendi giderken Hayaşa ve Yukarı Memleket üzerine generallerinden birini sevk etmiştir. Murşili II'nin generali güçlü Hayaşa ordusunu yenmeye muvaffak olmuş, fakat Hititleri devamlı uğraştıran bu güçlere ne yazık ki son darbe vurulamamıştı. Haberi alan ve seferi tamamlamak isteyen Murşili II, Kizzuvatna'dan Kargamış yoluyla Tegarama/Gürün'e Sivas) gelerek ordusu ile birleşmiştir (Bk., Garstang-Gurney, 1959: 41 vd.; Cornelius, 1967: 74.; von Schuler, 1965: 23- 68.; Pehlivan, 1991_b: 64)³⁹ (Goetze, 1967: 125). Fakat yaklaşan kış mevsiminden dolayı, komutanlarının önerilerini dikkate alan kral, Hayaşa seferini bahara ertelemeyi uygun görmüştür.

Murşili II, 10. saltanat yılında (muhtemelen M.Ö. 1335) kışı Ankuva'da geçirdikten sonra ilkbaharla birlikte Hayaşa seferine çıkmaya karar vermiştir. Sınır bölgesinde yer alan ve adı ilk kez kayıtlarda geçen Ingalava şehrinden yola çıkarak Hayaşa üzerine yürüdü. Aripşa/Giresun ve Dukkamma/Şebinkarahisar dışındaki şehirler savaştan çekindiklerinden dolayı, Aripşa, Murşili II ile yaptığı savaşta mağlup olmuş ve şehirleri de çok ağır yağma ve talana maruz kalmıştır. Bu durum karşısında Dukkammalılar teslim olacaklarını ve Hitit ordusuna gönüllü olarak katılacaklarını

³⁹ Tegarama, Sivas'ın Gürün İlçesine yerleştirildiği gibi, bazı kaynaklarda Malatya Ovası ve yakın çevresine de bu ismin verildiği bilinmektedir.

duyurmuşlardır. Bunun karşılığında ise şehirlerinin yağma ve talan edilmemesini talep etmişlerdir (Forrer, 1931: 13 vdd.; Garstang-Gurney, 1959: 37 vd.; Cornelius, 1973, 193)⁴⁰. Savaş esirlerini de aralarında bulunduğu 3000 kişiyi Hattuşas'a götürmek için ayıran Murşili II, şehrin tahrip edilmesini ve yağmalanmasını önlemiştir (Bk., Goetze, 1967: 133 vdd.; Forrer, 1931: 15 vd.)⁴¹.

Hitit kralı bu başarılı seferlerine rağmen Hayaşalıları Hititler için artık sorun olmaktan kesinlikle çıkarmayı amaçladığından, saltanatının 11. yılında (M.Ö. 1334) Hayaşa üzerine son bir sefer düzenlemiş ve istediği sonuca ulaştığını ise şu şekilde beyan eder:

K B_O IV₄ = 2 B_O TU₅₈

Rs_{IV}

42- “Fakat ilkbahar olduğunda Azzi (=Hayaşa) ülkesini düzene koymaya gidecektim.

43- Ancak, Güneş geliyor diye duyduklarından

44- Azzi (=Hayaşa) ahalisi bana Halimana'lı Muttiş'i gönderdiler.

45- Efendimiz sen bizi daha önce de

46- mahvettiğin için, Efendimiz şimdi üzerimize gelme, Efendimiz

47- Bizi tebalığa kabul et ve biz şu andan itibaren birlikler ve savaş arabaları vereceğiz

48- ve bizdeki Hatti köylülerini de teslim edeceğiz.

49- O zaman bana 1000 Hatti köylüsünü iade ettiler.

50- ve Halimanalı'yı Muttiş'i böyle bir durumda

51- Bana gönderdikleri için bana Hatti köylülerini de geri verdikleri için

52- bunun üzerine ben Güneş, Azzi (=Hayaşa) ülkesine sefer yapmadım ve onları

53- Tebalığa kabul ettim ve onları tebam yaptım. Bunun üzerine ben güneş bu yıl

54- başka hiçbir yere sefer yapmadan Ankuva'ya gittim

⁴⁰ Söz konusu askeri harekâtlar neticesinde, Aripşa ve Dukkamma gibi şehirler ilk defa Hitit orduları tarafından işgal edilmiştir. Bu askeri seferlerden Murşili II'nin Hayaşa'ya son vermek gayesinde olduğunu anlıyoruz.

⁴¹ Sözü geçen olayların seyri Murşili II'nin annallerinde anlatılmaktadır.

55- ve kışı Ankuva'da geçirdim." (Goetze, 1967: 139-141.; Murşili II'nin bu seferi ayrıca bk., Forrer, 1930: 21 vd.; Kayıtların Türkçesi için bk., Pehlivan, 1984: 71-72.; Pehlivan, 1991_b: 66-67)

Hititler için, devamlı bir tehlike olan Hayaşalılar, bu planlı ve başarılı seferlerden sonra Hayaşa ülkesi, Hititler için bir sorun olmaktan çıkmıştır (Murşili II'nin Hayaşa'yı tamamen Hititlere bağımlı duruma getirdiği ve Hayaşa tehlikesine son verdiği bu sefer hakkında bk., Goetze 1928, 34.; Goetze 1975_b, 124).

Fakat bütün bu başarılı seferlere rağmen Hayaşalılar tamamen ortadan kaldırılamamıştır. Biz bunu, Hitit kralı Tuthaliya IV. (M.Ö. 1250-1220) zamanına ait bu kayıttan anlamaktayız;

"Azzi (=Hayaşa), Kaşka ve Lukka ülkelerinden hiç kimsenin giriş-çıkış yapmaması"

konusunda kesin emir vermiş olduğu cümlesinden anlamaktayız (Bk., Forrer, 1931: 22.; Ayrıca bk., Garstang-Gurney, 1959: 37.)⁴².

Daha sonraki dönemlerde gerek Hitit gerekse çağdaş diğer Önasya devletlerinin kayıtlarında Azzi-Hayaşa adına pek rastlanmaz (Goetze 1928, 34.; Cornelius 1973, 193).

Fakat onlardan günümüze kadar geldiğini düşündüğümüz arkeolojik ve tarihi kalıntıların, Erzurum'un kuzeyi ile Doğu Karadeniz arasında, yani Çoruh-Kelkit vadisinde kalan çekirdek Hayaşa topraklarında aranması gerektiği kanaatindeyiz⁴³.

Hayaşa'nın toplum yapısı ve devlet teşkilatından kısaca bahsedecek olursak, devlet idare sistemi bakımından yarı cumhuriyet özelliğine sahiptirler. Eskiçağ dünyasında ve Hitit'lerden oldukça farklı bir medeni hukuk sistemini benimsemişlerdir. Savaşçı bir toplum olmaları hasebiyle, devrin Anadolu'sunun en büyük devletini sürekli uğraştırmışlardır. Akılcı bir topluma sahip oldukları için Hititler'in bütün savaş taktiklerini öğrenmişler ve onları savaşlarında başarıyla uygulamışlardır.

⁴² Tuthaliya IV., kayıtlarında adı geçen ülkelerle olan karşılıklı sınır kapılarını kapattığından bahseder. Metinlerin tam tercümesi Forrer tarafından yapılmıştır.

⁴³Yukarı Aras Vadisi boyunca gerçekleştirdiğimiz alan çalışmalarında Karaz Kültürü ve Urartu çağı arasındaki döneme tarihlendirilebilecek pek çok mimari kalıntı, keramik parçaları ve yazılı belgelere rastladık. Konumuzun ilerleyen kısımlarında bulduğumuz bu verilerin ışığında çalışmasını yaptığımız yerleşmelerin detaylı çalışmalarını aktaracağız.Buraya kadar Hayaşa Ülkesi olarak tanımladığımız toprakların büyük bölümünde, yaklaşık yarım yüzyıl önce başlayan kazılar giderek artmaya başlamıştır. Başkanlığını A.Ceylan'ın yaptığı ve benim de bilim kurulu üyesi olarak katıldığım Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesi kapsamında çeşitli yıllarda kazı ve saha araştırmaları yapılmış olup araştırmalar halen devam etmektedir.

Sonuç olarak M.Ö. III. binde doğu ve kuzeydoğu Anadolu’da egemen olan Hurrilerin toplum yapısı ve yaşam tarzının Hayaşa’da da devam ettiğini söylemek ihtimal dâhilindedir. Hayaşalılar, yüzyıllar boyu bu topraklarda varlığını sürdüren, her türlü mirası ve kültürel geleneği kendilerinden sonrakilere aktarmayı başaran bir topluluktur.

Zira M.Ö.13.yy başları ile 9.yy ilk yarısı arasında Doğu Anadolu’da bulunan “Feodal Beylikler”, “Urartu Nairi Konfederasyonu” şeklinde Asur tehlikesine karşı korunmayı ve birleşmeyi, kendilerinden önce bölgede var olan siyasi ve kültürel mirasa borçludurlar.

3.2.3. Daya(e)ni/Diau(e)hi

3.2.3.1. M.Ö. XIII-IX Yüzyıllarda Daya(e)ni/Diauehi

Hitit Devleti, Muşşili II (M.Ö.1344-1306) döneminde gücünün doruk noktasına ulaşmıştı. Hitit Devleti için hayati bir öneme sahip olan Kuzey Suriye toprakları, Hattuşili III.(M.Ö.1285-1260) zamanında Mısır ile yapılan Kadeş Anlaşması ile garanti altına alınmış ve bölge, Hititler için sorun teşkil eden bir konu olmaktan çıkmıştır. Önasya’nın iki süper devletinin aralarında gerçekleştirmiş oldukları bu barış anlaşmasıyla beraber bölgede yeni güç dengeleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Buna paralel olarak, Mezopotamya-Anadolu-Mısır arasındaki topraklarda bir tampon vazifesi gören Hurri-Mitanni krallığı, eski önemini ve gücünü kaybetmiştir.

Kuzey Mezopotamya’da tekrar ve eskisinden daha güçlü bir şekilde ortaya çıkan Assur kralları, geçmişte olduğu gibi hem Anadolu’nun zengin madenlerini⁴⁴ sömürmeyi amaç edinmişler hem de iç karışıklıklar ve taht kavgalarıyla iyice zayıflayan Hurri-

⁴⁴ Doğu Anadolu Bölgesi, günümüzde olduğu gibi geçmişte de yer altı kaynakları bakımından oldukça zengindi. Demir, gümüş, altın ve bakır madenleri, bu madenler arasında en çok yaygın olanlarıydı. Şüphesiz demir, Assur krallığı için hayati derecede önem arz ediyordu. Çünkü ancak demirden yapılan güçlü silahlar sayesinde güçlü bir devlet meydana gelebilirdi. Yine Önasya’da güçlü kuvvetli bir siyasi yapı kurmak için demirden yapılmış silahlara ihtiyaç vardı. Von Schuler, Asur krallarından Asur Ubalit I.’in Mitanni ülkesini işgal etmek istemesinin bu ülkede kısa süreli de olsa bir gerginliğe neden olduğunu, ancak Asur kralının, Hurri-Mitanni krallığının Hititlerin himayesi altında ve güçlü silahlara sahip olmasını göz önünde bulundurarak bu saldırıdan vazgeçtiğini söylemektedir. Von Schuler, 1965: 52.; Maxwell-Hyslop, Salmanassar I.’den itibaren, Hurri kökenli Uruatri-Nairi halkının ikâmet ettiği bölgeye Asur saldırılarının tertiplenmesinin nedenini bölgedeki zengin demir yatakları olduğuna bağlamaktadır. Maxwell-Hyslop, 1974: 140 vd.; Madencilik sanatının Anadolu ve Kafkaslar’da köklü bir kültürel geçmişe sahip olduğu hemen hemen bütün bilim adamlarınca kabul edilmektedir. Pehlivan, 1991: 25.

Mitanni devletini tamamen ortadan kaldırmayı hedeflemişlerdir. Nitekim Assur-Ubalit I.(M.Ö.1365-1330) zamanından beri yapılan ciddi ve düzenli seferler neticesinde Salmanassar I. (M.Ö.1274-1245), Hurri-Mitanni devletinin varlığına son noktayı koymuştur.

Eskiçağ tarihi kaynaklarında Uriatri adına ilk kez Assur kayıtlarında yer verilmiştir. Assur kralı Salmanassar I, saltanatının birinci yılında, Uriatri'nin Assur'a karşı olan isyankâr tavırları ve onları hiçe saymaları yüzünden Uriatri ülkesine karşı bir sefer tertip ettiğinden bahsetmiştir (Luckenbill,1968: 114; Pehlivan, 1991_b: 23). Böylece ilk kez bu sefer ile, Uriatri ülkesinin adı⁴⁵ kayıtlara geçmiştir. Asur kayıtları, Uruatri ülkesine yapılan seferlerden ve sonrasında meydana gelen olaylardan şu şekilde bahseder:

“...Rahipliğimin başlangıcında Uruatri ülkesi ayaklandı. Ordumu harekete geçirdim. Müstahkem dağ kalelerinin üzerinden yürüdüm. Himme, Utkun, Bargun, Salva, Halila, Lula, Nilipahri ve Zingun’u zapt ettim. (Sekiz) Ülkeve 51 şehri zapt ettim, yaktım-yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri ülkesini üç gün içinde efendim Assur’un ayağına getirdim...” (Grayson, 1972: 81 vd.; Luckenbill, 1968: 144.; Adı geçen Sekiz ülkenin lokalizasyonu hususunda bkz.Ceylan 1994, 176.;Çilingiroglu, 1994_a,: 5.; Pehlivan, 1984: 77.; Pehlivan, 1991c: 23 vd)

Bu yazıt, Urartular’ dan bahseden ilk yazılı belgedir. Aynı zamanda metnin ilerleyen bölümlerinde bahsedilen *“Benden yabancılaştı ve düşmanlık yarattı”*, ifadeleriyle de Assur’un Uriatri ülkesini daha önceden de tanıdığını anlıyoruz. Ancak bu tanışmanın ne kadar eskiye dayandığı hakkında henüz yeterli bilgiye sahip değiliz (Çilingiroğlu, 1984: 3-4.; Çilingiroğlu, 1988: 229 vd.; Ceylan, 1994: 168).

Salmanassar I’in kaydından da anlaşılacağı üzere bu sefer sonrasında Uriatri ülkesi kontrol altına alınmıştır. Anadolu’nun Assur devletinin kontrolüne geçmesine

⁴⁵ Uruatri adının kayıtlarda ilk kez yer alması hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Munn-Rankin,1973, 279.; Piotrovskii, bu ada, dağlık bölge anlamını yüklemiştir. Piotrovskii, 1969: 43.; Belli ise, Assurca bir kelime olan bu kelimenin etnik bir anlam taşımadığını sadece coğrafi bir mana taşıdığını belirtmektedir. Belli, 1982: 149.; Ayrıca söz konusu mevzu hakkında geniş bilgi için bk.,Çilingiroglu, 1984: 39.; Çilingiroglu, 1994: 9 vdd.; Salvini, 1967: 11.;Tarhan, 1982, 70 vd.; Tarhan, 1983: 295.; Tarhan, 1986: 285.; Pehlivan, 1991_b: 23 vd.

karşı direnen ve Doğu Anadolu'nun büyük bir bölümünde federatif yapıda bulunan bu “Uriatri ve Nairi Konfederasyonları” daha sonra Urartu devletini oluşturmuşlardır. M.Ö. XIII. yy.'ın ilk çeyreği ile M. Ö. IX. yy'ın ilk yarısı arasındaki bu dönem, “Urartu'nun Arkaik Çağı” ya da “Urartu'nun Proto Tarihi” olarak adlandırılmaktadır (Bu dönem hakkında geniş bilgi için bk., Erzen, 1992: 24 vd.; Salvini, 1967: 32.; Tarhan, 1983, 295.; Tarhan, 1986, 285 vd.; van Loon 1966,6.; Ceylan, 1994: 166. Tarhan, 1978, 1 vd.)⁴⁶. Bu zaman diliminde Doğu Anadolu'da gözüken yerel krallıkların, daha önce bölgede var olan ve Karaz kültürünün sahibi olan Hurriler ile yakından ilişkili olduğunu ve hatta etnisite bakımından aralarında inkâr edilemez bir bağ bulunduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bir önceki kısımda bahsettiğimiz ve Doğu Anadolu ile Doğu Karadeniz arasında önemli roller üstlenen Hayaşa-Azzi krallığının da, Uriatri-Nairi Konfederasyonları içerisinde bulunduğunu ifade etmek gerekir. Zira M.Ö.13.yüzyıldan M.Ö.9.yüzyıla kadar devam eden süreçte Zap suyundan Karadeniz'e kadar devam eden bir alanda ve özellikle Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında, bu feodal beylikler hüküm sürmekteydiler. Salmanassar I döneminden sonra geçen otuz yıl hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamak mümkün değildir.

Tukilti-Ninurta I.'den sonra Assur önemli sıkıntılar geçirmiş ve büyük bir gerileme devrine doğru adım adım yaklaşmıştır. Bu gerilemeye bağlı olarak kuzeye doğru yürüttükleri yayılma seferlerinde gözle görülür bir azalma meydana gelmiştir. Bu duraksama devri Tiglath-Plaser I. (M. Ö. 1115-1077)'in tahta çıkışına kadar devam etmiştir. Tahta yeni çıkan kral, Assur' daki Anu-Abad tapınağının köşesine yerleştirilmiş ve dört kil prizmadan oluşan, aynı zamanda saltanatının, ilk beş yılına ait bilgi veren meşhur “Prizma Yazıtı'nda”, Nairi ülkesinin bağımsız yirmi üç kralına karşı yapmış olduğu seferden şu şekilde bahsetmektedir⁴⁷:

“.....Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan -geçtim-. Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarım ile aştım. Oradaki

⁴⁶ Bu döneme, “Urartu'nun Arkaik Çağı” gibi bir terim de verilir.

⁴⁷ (Tiglath Pleser I. (M.Ö. 1115–1077)'in Nairi ülkesine yapmış olduğu seferlerin içeriği ve bunlarla ilgili metinler için bk., Ceylan, 1994: 180 vd.; Çilingiroglu, 1994: 7 vd.; Pehlivan, 1984,:78 vd.; Pehlivan, 1991_a: 24 vdd.; Pehlivan, 1994: 332)

ülkeye ulaşmak için- iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlüklerle açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli köprüler yaptım. Tumme'den.....Daiaeni'ye kadar Nairi'nin 23 kralı,savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını -alarak- savaşakattıldılar. Korkunç silahlarımın bütün şiddetiyle üzerilerine hücum ettim ve Adad'ın -verdigi-coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim....Silahladonatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardımagelen Nairi'nin 60 kralının -savaş arabalarını ele geçirdim- ve mızragımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim.... Ellerim Nairi ülkesinin bütün krallarını yakaladı... (Luckenbill, 1968: 236.; Yukarı Deniz ile Van Gölü'nün lokalize edilmesi hususunda bk., Belli 1982a, 150; Çilingiroglu, 1994: 11.; Erzen, 1992,25.; Piotrovskii, 1969: 44 vd.)⁴⁸.

Yazıttan anlaşıldığına göre savaşın meydana geldiği yer, bugünkü Muş Ovası'nın Bulanık kısmındaki Yoncalı mevkisidir. Assur kralının zaferini anlatan başka bir yazıtta da, Tumme'den Daiaeni'ye kadar olan toprakların tamamının zaptedildiği ve Büyük Deniz'e kadar gidildiği ifade edilerek Nairi ülkelerinin sınırları çizilmeye çalışılmıştır (Luckenbill, 1968:270.; Pehlivan, 1991_a: 25-26.; Ceylan, 1994: 173). Bununla birlikte Tiglath-Plaser I'nin saltanatının üçüncü yılında (1112) kuzeye yani Daiaeni'ye karşı yapmış olduğu bir seferden ve onun kralı Sieni'yi nasıl esir aldığından şöyle bahseder (Luckenbill, 1968: 237.;Pehlivan, 1991_a: 25 vd.;Ceylan, 1994: 173 vdd):

“Daiaeni topraklarının kralı Sieni, Assur'a saygı göstermedi.Onu esir ettim ve Assur'a götürdüm..... ”

Assur kralının bu seferleri anlatırken, Daiaeni kralı Sieni'nin adını özellikle anması, muhtemelen Doğu Anadolu'daki feodal krallıkların içinde Daiaeni krallığının daha güçlü ve zaptedilmesi güç ordulara sahip olmasıyla izah edilebilir.

Assur kralı Tiglath Plaser, Doğu Anadolu'ya karşı düzenlemiş olduğu seferlerden bahseden kayıtların hemen hemen hepsinde Daiaeni'ye çok yer verir. Assur

⁴⁸ Yukarıda pasajlar aktardığımız yazıtta ve diğer yazıtlarda olduğu gibi *Yukarı Deniz*,in tarihçiler tarafından genel olarak Van Gölü olduğu kabul edilmektedir.

kralı, kendisinden bahsederken kendisini yücelten ifadelerle yer vererek, çok geniş toprakların hâkimi olduğunu vurgular. Ülkesinin sınırlarını çizirken de Tumme'den... Daiaeni'ye kadar olan....vb. hakimiyet anlamı taşıyan ifadeler kullanır. Bu hâkimiyet ve güç göstergesi sayılan ifadelerde, Daiaeni adını zikretmesi bile bu feodal beyliğin, Assur için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Assur kaynakları, M. Ö. XII. yy'dan başlayıp 9.yy. ortalarına kadar umumiyetle Nairi'den bahsederken, Daiaeni'ye pek yer vermezler. Bu dönemde Assur Devleti'nde iç karışıklıklar meydana gelmiş ve bu yüzden Assur'un genişleme politikası yavaşlamış ve kuzeye karşı yaptıkları seferler eskiye nazaran azalmıştır.

Assur Devleti, Salmanassar III. ile beraber tekrar yükseliş ve yayılma dönemine girmiştir. Krallığının üçüncü ve onbeşinci yıllarında Salmanassar III. (M. Ö. 856-844), Dayaeni/Daiaeni'ye kadar uzanan coğrafyaya sistemli seferlerde bulunmuştur. Bunlardan ilk seferinde yani (M. Ö. 856) yılında sefer yolundaki sarp dağları ve yolları nasıl aştığını anlatan kaydın bir bölümünde: “.....*Suhme topraklarından hareket ettim Daiaeni topraklarına karşı yürüdüm. Daiaeni'yi herşeyi ile zapt ettim. Şehirlerini yakıp yıktım, ateşe verdim. Çok miktardaki mallarını ele geçirdim. Daiaeni'den hareket ettim ve Urartu'lu Aramu'nun kral şehri Arzaşku'ya yaklaştım.....* (Luckenbill, 1968: 604)” sözlerine ilaveten, M. Ö. 844' teki siyasi gelişmelerle ilişkili olarak kısaca: Nairi'ye yaptığı sefer sırasında, Fırat'ın kaynağına doğru ilerleyerek Urartulu Aramu'nun ülkesini yağmaladığını ifade etmektedir (Luckenbill, 1968: 660.;Pehlivan, 1991_a: 27 vdd). Ayrıca kaydın başka bir bölümünde de, Fırat'ın kaynağına ilerlemiş olduğunu, Dayaeni/Daiaeni kralı Asia'nın vergi ve haraç vermek zorunda kaldığını anlatmaktadır.

Salmanassar III'ün adı geçen seferinden yaklaşık olarak kırk yıl kadar sonra, Urartu krallarından Menua (M. Ö. 810-786) ve Argışti I (M. Ö. 786-764)'nin genelde Karasu Havzası'nın kaynak bölgesine doğru yapmış oldukları sefer yazıtlarından (Ayrıntılı bilgi için bk. Pehlivan, 1984: 79.; Pehlivan, 1991_a: 27.; 333. Yine Diauehi'den bahseden Urartu yazıtları hakkında bk.,Melikishvili,1960: 36, 37, 68, 69, 127, 128.; König, 1955: 23.; Payne, 2006: 89 vd.)⁴⁹ Diauehi/Diauhi adlı ülke ya da krallıktan söz edilmesi bilim adamlarının dikkatini çekmiştir. Bu şekilde, Daya(e)ni ve

⁴⁹ Menua ve Argışti I.'e ait yerel yazıtlara; Araştırma sahamızın çekirdek bölgesini teşkil eden Yukarı Aras Vadisi'nde diğer bir deyişle Yukarı Pasin ve Aşağı Pasin kısmında rastlanmıştır. Çalışmamızın ilerleyen kısımlarında bu yazıtlardan ayrıntılı olarak bahsedilecektir.

Diau(e)hi isminin kaynaklarda ilk kez geçmesi arasında hemen hemen üç yüz yıl gibi bir zaman dilimi bulunmaktadır.

Böylece bilim adamları arasında Daya(e) ni ve Diau(e) hi konusunda cevaplanması gereken çeşitli sorular ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi, Daya(e)ni ve Diau(e)hi'nin aynı adı ve aynı siyasi yapıyı mı meydana getirip getirmediğidir. Bir diğer soru ise, Bu devletlerin tek tek ele alındığında, Assur ve Urartu Devletleri arasındaki lokalizasyonunun neresi olduğu sorusudur. Mevcut arkeolojik kaynaklar ışığında bu konu hakkında kesin hüküm vermek ve değerlendirme yapmak maalesef çok zor olduğu için biz burada, konu hakkında birçok öneri sunan bilim adamlarının görüşlerini belirtmekle yetineceğiz.

Bu bilim adamları arasında önemli çalışmaları bulunan Melikisvili, M. Ö. II. Bin sonlarından, Urartu'nun kurulduğu zamana kadar, Assur saldırılarına rağmen varlığını koruyan ve bağımsızlığını sürdüren tek gücün “Diauehi Krallığı” olduğunu söylemektedir. Ayrıca Melikisvili, bu krallığın, Assur kaynaklarında Daiaeni/Daiani ve Urartu kaynaklarında da Diauehi(ni) veya Diauhi(ni) şeklinde geçtiğini ve dolayısıyla bu iki ismin ve iki krallığın aynı ad ve aynı siyasi oluşumu ifade ettiğini belirtmektedir. Bu bilim adamı bu görüşünü belirttiikten sonra, Dayaeni krallığının yerini Karasu Havzası'nın kaynak bölgesi, Erzurum ve çevresi ile Güney Gürcistan ile sınırlandırmaktadır. (Pehlivan,1991_a: 28, dpn. 14. Melikishivili, 1960: 26).

Tiglath Plaser I. ve Salmanassar III. kayıtlarında bahsi geçen Daiaeni ile Urartu kayıtlarında geçen Diauehi aynı olduğunu savunan Diakonof ise, lokalizasyon konusunda Çoru Havzası ile Fırat'ın kaynak kesiminde kalan toprakları önerir (Diakonof, 1951: 277,dpn: 45; Pehlivan, 1991_a: 29). Yine Diakonof, Diauehi ülkesi için klasik yazarların ve Ksenophon'un metinlerinde geçen Taik-Tayk-Tay-k yani günümüzdeki Oltu ve havalisini teklif eder (Salvini, 1995: 22 vd.; Pehlivan, 1991_a: 30 vd.).

Russel ise, Urartu'nun Dayeeni ile yan yana olduğunu belirterek ve Tiglath Plaser'in Yoncalı Yazıtı'ndaki coğrafi bilgilere dayanarak Dayaeni ve Diauehi krallığını Fırat'ın kaynak bölgesine lokalize eder (Russel, 1984: 186-187).

Bu konu hakkındaki farklı görüşleriyle dikkat çeken Burney de Dayaeni'yi Yoncalı Yazıtı'na dayanarak Malazgirt-Bulanık Ovası'na yerleştirir. O' na göre Diauehi ülkesinin çekirdek kısmı Aşkale-Tercan arası bölgedir. Yine Burney, Yukarı Pasin

Ovası' nın da bu çekirdek bölgeye dâhil edilmesi gerektiği görüşünü savunur (Burney, 1966: 50 vd.; Burney-Lang, 1971: 137 vd.)⁵⁰.

Salvini Diauehi'nin coğrafi konumu için, Erzurum'un kuzeyini ve Çoruh Vadisi'nin kaynak teşkil ettiğini savunur (Salvini, 1995: 22-23 vd.) E. Herzfeld ise Dayaeni ve Diauehi'nin Tiglath Plaser I.'den beri aynı ülke ve aynı krallığa verilen adlar olduğunu ve bu krallığın merkezi yerinin de Çoruh'un kaynak bölgesindeki Oltu ve civarı olması gerektiğini ifade etmektedir (Pehlivan, 1991_a: 30, dpn:21.). Meyer' de Dayaeni'nin sınırlarının çok geniş olduğunu Uriatri-Nairi Konfederasyonları döneminde bile bu sınırların Karadeniz'e kadar ulaştığını bildirmektedir (Meyer, 1953: 379.; Pehlivan, 1991_a: 30, dpn:22.). Türk bilim adamlarından Çilingiroğlu da Dayaeni'nin yerinin Erzurum merkezli bir bölge olması gerektiğini savunarak, çekirdek kısmın Aşkale-Tercan arasındaki toprakların olduğunu vurgulamaktadır (Çilingiroğlu, 1980: 194).

Bölgede kapsamlı araştırmalarda bulunmuş olan Pehlivan ise, adı geçen bölgenin doğal yollarını, stratejik durumunu ve verimli toprak yapısını dikkate alarak Dayaeni/Diauehi krallığının yayılma alanını, Aşağı Pasin adını verdiğimiz Horasan ve Sarıkamış bölgesi ile Aşkale Havzası arasına yerleştirmektedir (Pehlivan, 1991_a: 30 vdd.).

Fakat Pehlivan bu görüşünü ilerleyen zamanlarda genişletmiş, Dayaeni'nin M. Ö. XIII. yy'dan, M. Ö. VIII. yy ortalarına kadar kesin olarak Urartu Devletine bağlandığı zamanı temel alıp kuzeyde Çoruh Vadisi'nin, güneyde ise Erzincan Varto arasında kalan toprakların Dayaeni'nin yayılım alanı içinde olduğunu söylemiştir. Pehlivan bu görüşlerinin gerekçelerini de şu şekilde ifade etmiştir:

a)Asur kayıtlarındaki Yukarı Deniz'den kastedilen Karadeniz'dir. Çünkü Tiglath-Pleser I. Dayaeni üzerine gerçekleştirdiği seferinde 16 önemli dağ ve dağ geçitlerini aşmıştı. Assurla Van Gölü arasında bu kadar sayıda önemli geçit bulunmamaktadır. Tiglath-Pleser I.'in Akdeniz'e ulaştığını düşünmeye imkân olmadığına göre geriye tek alternatif kalmaktadır: Karadeniz. Fırat'ı kaynaklarını

⁵⁰ Urartu ve Asur dönemleri için iki ayrı konum tespiti yapan Burney, bu görüşüne destek olarak M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında meydana gelen "Bölge içi göçler"i gösterir. Bu ifadesiyle Burney, farklı önerilerin dayandırıldığı mevzulardan birini tespit etmiş oluyor.

oluşturan nehirlerden Karadeniz'e en yakın bulunanı Karasu olduğuna göre Salmanassar III.'in yazıtlarında tanımlanan Murat değil Karasu'dur.

b)Kuzey-Doğu Anadolu'nun doğal yolları, askeri ve ticari amaçlarla çağlar boyunca kullanılmıştır. Karadeniz limanlarına ulaşabilmek için başka güzergâhların düşünülmesi, tarihi gelişmelere ve modern coğrafya araştırmalarına da ters *düşmektedir*. Arğişti I.'nin Diauehi seferleriyle ilgili olarak kullanılmış bulunan KUR KA-S_E (Geçit Ülkeleri) (König 1955-1957: 23.; Melikishvili, 1960: 36) tanımına bu bölgede uyan alan Sarıkamış'la Aşkale arası bölgedir.

c)Diauehi'yi, Urartu Krallığı ile mücadele edecek kadar güçlü kılan konulardan biri, sahip bulunduğu maden yataklarıdır (Belli, 1991: 16 vdd.; Belli-Kayaoglu, 1995: 52.; Pehlivan, 1991_a: 31)⁵¹. Diauehi'nin ödediğı haraç ve yıllık vergi miktarları göz önüne alınınca altın, gümüş ve bakır gibi madenleri sıradan etkinliklerle kazanamayacakları, elde edemeyecekleri rahatlıkla anlaşılır. Bu özelliğı, Assur saldırılarının Çoruh vadisine kadar ulaşmasına sebep olmuştur.”

Diauehi ülkesinin, ana yerleşim alanının Erzurum ve çevresi olduğu konusunda, Pehlivan gibi düşünen birçok Türk bilim adamları da mevcuttur. Degerli Türk bilim adamlarımızın Diauehi ülkesinin lokalizasyonu hakkındaki görüşlerine baktığımızda; Çilingiroğlu, Koşay ve Tarhan Diauehi'nin yeri konusundaki en uygun lokalizasyonun Erzurum ve çevresine yapılması gerektiğini savunmaktadırlar.

Kaynaklar ve incelemeler ışığında baktığımızda, Araştırma sahamızın merkezini oluşturan Aras Vadisi, özellikle de Yukarı ve Aşağı Pasin Ovaları'nın stratejik özellikleri, yol durumları ve jeomorfolojik yapısıyla Dayaeni'nin merkezi konumundaki Erzurum için ayrı bir önem teşkil etmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi ve çevresinde uzun yıllar boyunca çeşitli araştırmalarda bulunan Ceylan ve benim de bilim kurulu üyesi olduğum ekiple beraber sürdürdüğümüz yüzey araştırmalar ve kazılar, Diauehi'nin konumu için en uygun yerin Erzurum ve çevresi olduğunu ortaya koymaktadır.

⁵¹Urartu zamanında kuzey bölgesi maden açısından gayet zengindir. Gümüş yataklarına, Gümüşhane, Bayburt ve İspir'de rastlanırken, Erzincan, Erzurum, Kağızman, Bayburt ve Çoruh Vadisi'nde bakır yataklarının işletildiğı malumdur.

3.2.3.2.Urartu Krallığı döneminde Daya (e)ni/Diauehi (M.Ö. IX.- VIII. YY)

Urartu Krallığı, (M.Ö.860-840) tarihlerinde, Salmanassar III.'ün sefer kayıtlarında adına rastlanan Aramu-Arame'nin liderliğinde Arzaşkun bölgesinde kuruluş sürecini tamamladığı görülür (Çilingiroğlu, 1984: 13 vd .; Erzen, 1992: 27.; Çilingiroğlu, 1994_a: 29 vd. Sevin, 1979: 5.;Tarhan 1978, 61.; Tarhan 1982, 86)⁵².

Assur'un Urartu üzerindeki baskılarının azaldığı M. Ö. 844 tarihinden sonra, Aramu'dan farklı bir sülaleden geldiği bilinen Lutipri/Lapturi(yaklaşık olarak M. Ö. 880-860) (Kral Lutipri hakkında geniş bilgi için bk.; Tarhan, 1982: 92 vd.) ve oğlu Sarduri I.(M. Ö. 840-830/825) döneminde krallık sağlam bir siyasi ve sosyal bünyeye kavuşmuştur. Nitekim Assur saldırıları karşısında zayıflayan Urartular başkent Arzaşkun'u terk edip Tuşpa' ya taşınmışlardır.

(M.Ö. 830-825/810) Kral İşpuini zamanında mimari, askeri ve kültürel alanlarda çok büyük gelişmeler kaydeden Urartu Krallığı, Kral Menua ve Argiştı I'in saltanatları boyunca(M. Ö. 810-764) giderek güçlenmiş ve Doğu Anadolu'nun en büyük siyasi gücü haline gelmişlerdir. Buna paralel olarak artan kaynak sıkıntısını ve insan gücünü karşılayabilmek için ve ülke bütünlüğünü korumak amacıyla başta Tuşpa olmak üzere krallığın değişik yerlerinde bir takım askeri tedbirler almışlardır. İlk önce başkente yani Tuşpa'ya ulaşan doğal yol güzergâhları kontrol altına alındı, arkasından güney-doğu ve kuzey istikametlerine düzenli seferler yapabilmek için çeşitli kale ve garnizonlar inşa ettirildi.

Urartular'ın yayılım hedeflerini saptamadaki en büyük stratejileri hiç şüphesiz ki, hedef bölgenin sahip olduğu askeri ve ekonomik yapısı idi. Bu konudaki belirleyici ekonomik unsurlar ise bölgenin sahip olduğu madenler ve doğal kaynakların zenginliği olmuştur. M. Ö. I. binde coğrafyanın onlara sunduğu imkânları en iyi şekilde değerlendiren Urartular, iklim ve coğrafyanın çok zor olduğu bir bölgede, yani Doğu Anadolu'da büyük bir uygarlık meydana getirmişlerdir.

Bu yayılma ve hedef doğrultusunda hareket eden Urartular, M. Ö. 9.yy. sonlarında, Erzincan, Pasin Ovası ve Aşkale üzerine iki önemli sefer düzenlemişlerdir. Çünkü bu bölgeye hakim olan Diauehi krallığı, Urartular'ın Kafkaslar, Çoruh Vadisi ve

⁵²Sarduri I'in başkenti Tuşpa'ya taşınması ve farklı bir sülaleden gelmesi, O'nun krallığı zorla ele geçirdiğinin en büyük delili olarak kabul edilmektedir.

Karadeniz’e ulaşmalarındaki en büyük engeldi. Bu seferlerden ilki Kral Menua ya da oğlu Argiştı I. İle orta krallık döneminde gerçekleştirilmiştir.

Araştırma konumuzun Aşağı Pasin kısmında Horasan-Yazılıtaş ve Zivin (Süngütaş) yazıtlarından bu kralların seferleri hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz. Özellikle Yazılıtaş Yazıtı’nda Aras Vadisi’ni takip eden kuzey bölgelerine yapılan seferler hakkında şu çarpıcı bilgiler verilmektedir:

“Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi’ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi’nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi’nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Şaşili’yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şeşetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kentini. Menua der ki, Diauehi’nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki; Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin” (Sayce, 1888:10; Alişan, 1890:539; Lehmann-Haupt, 1928-35: 27; König, 1955-57: no. 23; Melikişvili, 1960:36; König, 1967: 23; Pehlivan, 1984: 86-87; Pehlivan, 1991_a: 34; Payne, 1995:40; Ceylan, 2002b: 14-15; Ceylan, 2005_a: 26; Kozbe-Ceylan, diğer., 2008)

Bu yazıtı göre kral Menua, Diauehi ülkesinin başkentini (Şaşılı) ele geçirmiş ve Diauehi kralı Utupurşini’yi esir almıştır. Urartu kralı Menua, ayrıca Tuşpa’ya bol miktarda ganimet ve tribut/haraç ile dönmüştür (Melikişvili, 1950: 34/4: 31.; Pehlivan, 1991_a: 34 vd.). Menua, yapmış olduğu bu seferini pekiştirmek için yine Diauehi’ye bağlı olan Şeşeti Ülkesi’ (Diakonoff-Kashkai 1981, 81. KUR KA Si-e Pehlivan, 1991_a:

34.dpn.6.)⁵³ ne bir sefer daha düzenlemiştir. Bu seferini de “Geçit Ülkeleri” sınırındaki Zua (Bu bölgenin Coğrafi konum ve lokalizasyonu hakkında detaylı bilgi için bk., Diakonoff-Kashkai, 1981: 118 vd.,165 vdd; Kayıtlarda geçtiği yerler konusunda bk.,Melikishvili, 1960.; 36.; König, 1955) kentinde noktalamıştır.

Zivin yazıtındaki bilgilerin oldukça sınırlı olmasına rağmen, yazıtın okunan kısımlarından da Menua’nın Şaşılı kentini ele geçirdiğini anlayabilmekteyiz. Maalesef Yazılıtaş stelinindeki bilgileri tamamlar maiyetindeki bu yazıt, Rus işgali sırasında yerinden sökülerek Gürcistan’ daki Tiflis Müzesi’ ne götürülmüştür.

Ayrıntılı bilgiden yoksun olmasına rağmen bu yazıtlardan bir takım sonuçlar çıkarılabilmektedir. Konu üzerinde çalışmalarda bulunan Pehlivan, Yazılıtaş’ ta adı geçen Şeşeti, Baltuhi ve Haldiriulhi gibi ülkelerin Diauehi krallığını meydana getiren küçük beylikler olduğunu düşünür. Diauehi’nin Assur ve Urartu kaynaklarındaki tanımı, yeri ve önemini dikkate alan Pehlivan, bölgenin coğrafi ve jeostratejik özelliklerini de göz önünde bulundurarak, Yazılıtaş’ta bu krallığa ait pek çok kale ve şehrin olduğunu savunur (Pehlivan, 1991_a: 35 vdd.; Geniş bilgi için bk.Pehlivan, 1991_a: 35 dpn:9)⁵⁴. Konu hakkındaki görüşlerini daha da genişleten bilim adamı, Diauehi’nin Hititler’den itibaren yoğun bir nüfus potansiyeline sahip bir bölge olduğunu söylemektedir. Buna paralel olarak Bölgenin Aşağı ve Yukarı Pasin ile birlikte Karasu Havzası gibi bereketli ve düz ovalara sahip olmasının yanı sıra, zengin maden yataklarına yakınlığı ve doğal yol güzergâhları üzerinde yer almasının bu iskânda etkili olan faktörler olduğunu düşünür (Pehlivan, 1991_a: 36 vd.).

Argiştı I. (M. Ö. 786-764) saltanatının ilk yıllarında, Diauehi üzerinde kesin bir hâkimiyet tesis etmek için iki kez üst üste sefer düzenlemiştir (König, 1955-1957: 82.; Melikishvili,1960: 130). Kral’ın seferler esnasında, Urartular’ın kuzeye açılmak için kullandıkları yolları takip ettiği anlaşılmaktadır. Kral Argiştı I, tıpkı babası gibi önce Şaşılı ülkesini ele geçirmiş sonra ise Zua kentine yönelmiştir. Bu şekilde Diauehi’yi kesin olarak Urartu topraklarına katmış ve daha sonra da EN-NAM (Melikishvili, 1960:

⁵³Diakonoff-Kashkai’ye göre bu yer, günümüzdeki Sarıkamış ve Yukarı Pasin yani Hasankale arasındaki topraklardır.

⁵⁴ Bölgede Pehlivan’ın ve akabinde Ceylan başkanlığında yürütülen kazı ve yüzey araştırmaları, Diauehi’ye atfedilen topraklardaki bu nüfus kesafetini doğrular niteliktedir. Nitekim Urartu ile çağdaş olan birçok Diauehi yerleşmesi bu bağlamda düşünülebilir. Örneğin Pasinler Erzurum arasındaki Küçük Tuy yerleşmesi vb.

128.; König, 1955-1957: 82.; Tarhan, 1983: 302 vd.; Pehlivan, 1991_a: 36 vd.) adı verilen valileri bu bölgelere atamak suretiyle Urartu idaresini bölgeye hâkim kılmıştır.

Argiştî I'den sonra ki dönemlerde yazılı kaynaklarda Diauehi adına rastlanmadığı bilinmektedir (Pehlivan, 1984: 89 dñn.122)⁵⁵. Diauehi'nin M. Ö. 585 civarında eski gücünü kaybeden Urartular karşısında feodal bir beylik olarak varlık gösterdiği kabul edilse bile M. Ö. 401-400(Aralık-Ocak) ayında Doğu Anadolu'dan geçen antik yazar Ksenophon, bu çevrede ne Urartu ne de Diauehi gibi bir krallığa veya güçlü bir siyasi yapıya rastlamadığını bildirmektedir (Ksenophon'un Doğu Anadolu gözlemleri için bk., Ksenophon, IV. IV. 1 vdd.; IV.V. 2 vdd.; IV.VI.4 vdd.).

Buna mukabil Pehlivan, Ksenophon'un anlattıklarına dayanarak; Hellen ordularının Doğu Anadolu'dan geçerken, kendilerine karşı sürekli ve dağınık halde saldıran grupların, Urartular'ın yıkılışından sonra bölgeye hâkim olan Pers ve Medler'in soyundan gelmediklerini iddia etmekte ve aksine bu grupların, Urartular'ın ardılları olabileceğini ifade etmektedir. (Pehlivan, 1984: 89)

⁵⁵ Meyer, Asur Kralı Sanherib'in, Nippur'da bulunan 9. sefer kayıtlarında geçen "Daye", adının Tiglath-Pleser'in söz ettiği "Dayaeni"y le ilgisi olabileceğini iddia etse de, bu iddiayı destekleyen başka bir çağdaş kayıt ortaya konulamamıştır.

3.2.4. Urartu Devleti

3.2.4.1 Urartu Siyasi Tarihi

3.2.4.1.1. Kuruluş Dönemi

M. Ö. II. Binyıl başlarından itibaren Doğu Anadolu’da bulunan Hurri kökenli boylar ve onlara akraba olan etnik topluluklar, coğrafyanın etkisine bağlı olarak yüksek yayla ve platolarda konargöçer bir hayat tarzını sürdürmeye devam etmekteydiler. Bu hayat tarzı ve Hurri-Mitanni Devleti’nin yıkılışı, onların küçük küçük beylikler etrafında toplanmasına imkân tanımıştır. Böylece dağınık halde yaşayan bu gruplar, M. Ö. XIII-IX. yy.lar arasında bir araya gelerek “Uruatri ve Nairi Konfederasyonu” nu oluşturmuşlardır. Bu Konfederasyon dönemi daha sonra, “Urartu’nun Proto Tarihi” ya da “Urartu’nun Arkaik Çağı” olarak adlandırılmıştır (Salvini, 1967: 32.; Erzen, 1979: 16-22.; Tarhan, 1982: 70.; Belli, 2004_b: 45-73.; Erzen, 1979: 16-22).

Hurri-Mitanni Devleti’nin yıkılmasından sonra Anadolu’ da Assur’ karşı koyacak hiçbir güç kalmamıştı. Zira Anadolu’nun verimli toprak yapısı, madenlerinin zenginliği ve Kuzey Suriye’ ye ulaşan önemli göç yollarını elinde bulundurması, Assur’un kuzey bölgelere karşı olan seferlerini arttırmasına sebep olmuştur. Şüphesiz bu yayılma hedefleri karşısında düzenlenen seferlere karşı Doğu Anadolu’nun bu dağınık grupları, Assur’a karşı birleşerek “Uriatri-Nairi Konfederasyonları’nı” meydana getirmişlerdir (Salvini, 1995: 32 vd.).

Uriatri adına ilk kez Assur kralı Salmanassar I’in (M. Ö. 1274-1245) Assur tapınağını yeniden inşası sırasında yazdırmış olduğu bir kitabede rastlanmıştır. Urartu tarihi açısından son derece önem taşıyan yazıtın bir kısmı şöyledir:

“...O zamanda saltanatımın ilk günlerinde , Uriatri ülkesi bana karşı geldi ve bende ordularımı onlara karşı harekete geçirdim, onların güçlü dağ kalelerine karşı yürüdüm...” (Luckenbill, 1968 No: 114.; Pehlivan, 1984: 77; Pehlivan, 1991_a, 23-24; Ceylan, 1994: 168). *Himme, Uatgun, Masgun, Salva, Halia, Luha, Nilipahri ve Zingun ülkelerini, 8 ülkeyi ve 51 şehri güçlü orduları ile birlikte fethettim. Yaktım, yıktım bütün mallarını ganimet olarak aldım ve 3 gün içinde bütün Uriatri ülkesini efendim Assur’un ayağına getirdim..”* (Tarhan, 1978: 91 vdd.; Çilingiroğlu, 1994_a:5.; Pehlivan, 1984: 77).

Salmanassar I' den sonra Uruatri adı yerine I. Tikulti Ninurta (M.Ö.1244-1208) (Belli, 1982: 149) tarafından bölge "Nairi" (Piotrovskii,1966: 58-62; Salvini, 1967: 14-17; Diakonoff-Kaskhai, 1981: 26,60.; Çilingiroğlu, 1984: 39-40) olarak adlandırılmakta ve yazıta göre bölgenin 43 kralı olduğu görülmektedir. Fakat değişik kaynaklarda bu kral sayısı 40 olarak gösterilmiştir (Belli, 1982: 150; Pehlivan, 1984: 77-78; Pehlivan, 1991_a: 23-24; Çilingiroğlu, 1994_a: 6).

“Nairi Ülkelerinin 43 kralı (savaşmak için) yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanlarını, dağların vadilerinde ve dere yataklarında sel gibi akıttım. Onların ülkelerini, tümüyle hâkimiyet altına aldım. Her zaman için, Tribut ve haraç ödemekle yükümlü kıldım...” (Ceylan, 1994: 169).

Yazıtlardan anlaşılacağı üzere, “Uriatri” kelimesi dağlık bölge anlamında coğrafi bir isim olarak kullanılırken, “Nairi” halkı ise Assur için düşman bir halk olarak gösterilmiştir. Assur için Doğu Anadolu Bölgesi, zengin maden yatakları ile iştah kabartan bir yerdi. Bu sayede bölgeye sık sık sefer düzenleyen Assur orduları hem istediklerini elde ediyor hem de bu beylikleri bozguna uğratarak esir aldıkları Nairi Konfederasyon liderlerini Assur’a götürüyorlardı. Nitekim bütün bu baskı ve seferler, bu beyliklerin zaman içinde Assur’a karşı birleşmeleri için yeterli bir sebep olmuştu (Erzen, 1978: 24 vd.).

Assur Devleti’nin bu düşmanca saldırıları sonucu birleşen bu beylikler daha sonraları güçlü Urartu Devleti’nin temellerini atmışlardır. Bu konu hakkında Tarhan şu ifadeleri kullanmaktadır:

“Doğu Anadolu’da, aşılmaz doğal engebelerin-bir anlamda-izole ettiği, adeta kendi kabuğuna çekilmiş olan Urartular, M. Ö. XIII. yy’dan itibaren, Assur’un düşmanlığı ve baskısı neticesinde, silkinerek toparlanmaya başlamışlar ve güney sınırlarının ötesindeki uygar dünyanın gerçek varlığından haberdar olmuşlardır. Ancak, kendilerine çok pahalıya mal olan ve tüm tarihleri boyunca süregelen bu kanlı ilişkiler, gelecekteki Urartu’yu yeni yapısıyla ortaya çıkarmıştır. Bize göre, düşman Assur, gerçekte Urartu’nun dış dünyaya kapalı olan pencerelerini –dolaylı olarak-yavaş yavaş aralamış ve açmıştır” (Tarhan, 1982: 80.; Ceylan, 1994: 176).

Merkezi bir otoriteye tabi olmaksızın kendi seçtikleri bir bey etrafında birleşen bu topluluklar, Van Gölü Havzası'nda örgütlenmiş bir siyasi yapıyla beraber (M. Ö. 1274-858) yılları arasında Assur'a karşı varlıklarını koruyarak, Urartu tarihinin "Urartu Beylikler Dönemi" adı altında ilk dönemini meydana getirmişlerdir (Çilingiroğlu, 1994_a: 24).

Doğu Anadolu'nun bu yerel beylikleri olan Uriatri ve Nairi yerlerinin lokalizasyonu hakkında değişik görüşler mevcuttur. Ancak bilim adamları arasında yaygın kanı olarak günümüzde; Tatvan, Muş, Bingöl Dağları, Malazgirt, Bulanık gibi kent ve ilçeleri kapsayan bölgeye Uruatri, Van Gölü'nün güney ve güney batısında yer alan Kırhi, Hubuşkia ve Diyarbakır civarındaki Tumme'den kuzeydeki Dayaeni / Diauehi topraklarına kadar olan alana ise Nairi ülkesi adı verilmektedir (Çilingiroğlu, 1994_a: 5-20).

Assur'un güçlü dönemlerinden birini teşkil eden Tiglath Plaser I ve Assurnasirpal II. zamanında yaklaşık olarak X.yy.'ın ortalarında yavaş yavaş bu beylikler merkeziyetçi bir siyasi yapıya kavuşmuştur (Urartu Devletinin Kuruluş aşaması hakkında detaylı bilgi için bkz.; Tarhan 1982: 69-114; Bilgiç, 1984: 39; Erzen, 1992: 24-27; Tarhan, 1986b: 285-301; Çilingiroğlu, 1994a; Çilingiroğlu, 1997a; 1vdd.). Urartu'nun kuruluş aşamasıyla ilgili ilk bilgiler Assur kaynaklarında bulunduğundan dolayı bu kaynaklarda, ilk başkent "Sagunia" ve ilk kral da "Aramu" diye geçmektedir. Salmanassar I, M. Ö. 858' de Sagunia'yı yok etmiş ve başkent Arzaşkun'a taşınmak zorunda kalmıştır. Arzaşkun' da 855' te yıkıldıktan⁵⁶ yaklaşık olarak 15 yıl sonra, Aramu'nun soyundan gelmediği anlaşılan Lutipri oğlu Sarduri(840-830) tahta geçmiştir (Belli, 2004_b: 50, 51). Assur ve Urartu arasındaki ilişkilerin ve tahta geçen kralların daha iyi anlaşılabilmesi için karşılıklı Assur-Urartu kral listesini vermek sanırım uygun olacaktır. (Belli, 1982: 207; Farklı görüşler için bk. Çilingiroğlu, 1994_a; Belli, 1982).⁵⁷

⁵⁶ Arzaşkun ve Sugunia'nın tahrip edilişi, Asur Kralının yazdırdığı Balawat Kapısı levhalarından anlaşılabilir.

⁵⁷ Urartu krallarının tahta çıkış tarihleri konusunda bilim adamları arasında farklı görüşler mevcuttur.

Urartu Kralları	Assur Kralları
Aramu (M.Ö.850 -840)	-
I. Sarduri (M.Ö. 840- 830)	III. Salmaneser (M.Ö. 858-824)
İşpuini (M.Ö.825/824-815)	V. Şamsi-Adad (M.Ö. 823-811)
Menua (M.Ö. 810-786/80)	III. Adad-Nerari (M.Ö. 810-783)
I.Argiştı (M.Ö. 786/80-764)	IV. Salmaneser (M.Ö. 782-773) III. Assur-dan (M.Ö. 772-755) V. Assur-nerari (M.Ö. 754-745)
II. Sarduri (M.Ö. 764-735)	III. Tiglat-Pileser (M.Ö. 744-727) V. Salmaneser (M.Ö. 726-722)
I. Rusa (M.Ö. 735-714/3)	II. Sargon (M.Ö. 721-705)
II. Argiştı (M.Ö. 714/3-685)	-
-	Sanhêrib (M.Ö. 704-681)
II. Rusa (M.Ö. 685-645)	Esar-Haddôn (M.Ö. 680-669)
Erimena	-
III. Rusa	Assurbanipal (M.Ö. 668-627)
III. Sarduri	Assur-Etelli-ilani (M.Ö. 626-624)
IV. Sarduri	Sîn-sarra-işkun (M.Ö. 623-612)
-	II. Assur-uballit (M.Ö. 611-609)

Kendilerinden bahsederken “Biani”⁵⁸ adını kullanan bu devlet, Assur tarafından Uriatri-Urartu diye adlandırılmıştır. Sarduri I (M. Ö. 840-830-825) ile Urartular, Van Gölü Havzası’ndaki başkent Tuşpa olmak üzere yeni ve kuvvetli bir döneme girmiştir. Bunun en güzel kanıtını Tuşpa’ daki Madır Burcu (Sardur Burcu)Yazıtı’ ndan anlamak mümkündür. Yazıttan aynı zamanda, Sarduri ile Arame’nin kan bağıının bulunmadığı da anlaşılmaktadır.

“...Büyük kral Lutipri’nin oğlu, kudretli kral, dünyanın kralı, Nairi ülkelerinin kralı, eşi olmayan kral, savaştan korkmayan dehşet verici çoban, kendine boyun eğmeyenleri mahveden kral Sarduri’nin yazıtı; Ben Lutipri’nin oğlu, krallar kralı, bütün krallardan vergi kabul eden Sarduri’yim. Ben bu taş blokları Alniunu⁵⁹ şehrinden getirdim; ben bu suru inşa ettim”... (Tarhan, 1978:;78.; Ceylan, 1994: 181).

⁵⁸Günümüzdeki Van şehrinin isminin de “V” ile “B” harflerinin zaman içerisinde değişime uğrayarak Bian’dan Van haline dönüştüğü bilim dünyasında ağırlık kazanan bir görüştür.

⁵⁹ Yazıtta “Alniuni” adıyla belirtilen yer bugünkü Van Kalesi’nin 17 km. güneyinde, Edremit’in hemen doğusunda yer alan ve döneminin en önemli taşocağı atölyesi olduğu kabul edilmektedir.

Sarduri I'den sonra Urartu tahtına, salatanat tarihi kesin olarak açıklanamayan reformcu İşpuini (M.Ö.825/824-815) geçmiştir (Çilingiroğlu, 1994_a: 42.; Erzen, 1992: 28 vd.). İşpuini'ye ait yazıtların birçoğu yapım kitabeleridir. Bu yazıtlarda, Patnos (Melikishvili, 1960: 14-16), Zivistan (Melikishvili, 1960: 4-10,11-12), Aşağı Anzaf (Hulin, 1960: 205-207.; Çilingiroğlu, 1994_a: 42-43.; Payne, 2006: 281) gibi yerlerde inşa edilen kalelerden bahsedilmektedir. Urartu kralı İşpuini, bu kaleleri inşa ederek Tuşpa'nın güvenliğini kontrol altına almaya gayret göstermiş, ileri harekâtlar için kendi güvenliğini sağlam tutmaya çalışmıştır. Nitekim daha sonra kuzeye doğru Ağrı, Eleşkirt ve Patnos bölgelerine sefer düzenleyerek buraları Urartu egemenliğine sokmuştur.

Urartu kralı İşpuini'ye ait en önemli yazıtlardan bir tanesi de, Kel-i-Şin (Kelişin) stelidir (Benedict, 1961: 28 vd.; Erzen, 1992: 29.; Çilingiroğlu, 1994_a: 42 vd.; Ceylan, 1994: 186). Bu stelden, M.Ö. 9.yy.da Yakın Doğu'nun en önemli kutsal kentlerinden birisi olan Musasir (Tapınak hakkında ayrıntılı bilgi için bk.; Çilingiroğlu,1994_a: 43,dp.;62) kentinin İşpuini tarafından ele geçirildiğini öğrenebilmekteyiz.

Assur Krallığı'nın hegemonyasında yaşamakta olan Musasir (Ardini) şehrinin M. Ö. 9. yy'ın ortalarında Urartu'nun koruyuculuğunu kabul etmesi son derece önemlidir. Zira Urartu'nun güneye doğru ilerlemesi sonucunda, Assur baskısından iyice rahatsız olan halk, Urartu egemenliğini severek istemiş olmalıdır. Nitekim Musasir halkı, Urartu kralına karşı koymaktansa O'nu bu kutsal kentin koruyucusu olarak davet etmeyi yeğlemişlerdir.

Görüldüğü gibi İşpuini döneminde Urartu Devleti kuruluş aşamasını tamamlayarak yükselme ve genişleme aşamasına geçmiş, böylece Tuşpa merkezli büyük bir uygarlığın sosyo-ekonomik ve kültürel temelleri atılmaya başlanmıştır.

3.2.4.1.2. Gelişme Dönemi

Babası İşpuini ile olan ortak yönetimden sonra idareyi ele alan Kral Menua (M. Ö. 810-786/780) döneminde Urartular, siyasi, sosyal ve ekonomik yönden büyük bir gelişme ve yayılma dönemine girmiştir. Urartu Devleti'nin kuzeye ve doğuya doğru olan yayılımının bu dönemde, güneye ve kuzeybatıya doğru olduğu anlaşılr. 110'dan fazla yazıtlarla tanınan Menua zamanında Urartular, iyi teşkilatlanmış, geniş ve güçlü bir devlet haline dönüşmüştür. Patnos, Sarıkamış, Iğdır Ovası, Pasinler Ovası ve Urmiye Gölü'nün güneyine yapmış olduğu seferler, yaptırmış olduğu kaleler ve diktirmiş

olduğu yazıtlar bunun en güzel örneklerini teşkil ederler (Erzen, 1992: 29.; Çilingiroğlu, 1994_a: 55.; Ceylan, 1994: 189 vd.).

Menua döneminin ana politikası, Assur'un gerilemeye girdiği bu dönemde olabildiğince bu durumdan istifade etmek ve kendileri için iktisadi ve siyasi anlamda önemli olan bölgeleri ele geçirmekle birlikte Assur için hayati derecede önemli olan ve hammadde ihtiyacını karşılayan ticari yolların kontrolünü ele geçirmektir. Kral Menua bu politikasını yürürlüğe koymak için Urmiye Gölü'nün güney kıyılarında bulunan Mennea Ülkesine karşı bir sefer düzenlemiştir⁶⁰. Seferden sonra Parşua ve Mennea kentleri ele geçirilmiş Kuzeybatı İran'dan Karadeniz'e giden önemli ticaret yolunun üzerinde Uşnu Ovası'na hâkim bir tepeye "Kalatkah Kalesi" ni inşa ederek bölge de uzun süren Urartu hâkimiyetini tesis etmiştir. (Çilingiroğlu, 1994_a: 58; Ceylan, 1994: 190 vd.; Belli, 1982: 153 vd.; Salvini, 1995: 71 vd.; Levine, 1974: 106 vd.)

Menua, Tuşpa'dan kuzeye ve kuzeydoğuya doğru yapmayı planladığı seferler için kaleler inşa ettirmiş, bu kaleleri bölgeye sefer düzenlerken lojistik amaçlı kullanmıştır. Bu kalelere verilecek en önemli iki örnek; Körzüt ve Aznavurtepe kaleleridir. Körzüt (Melikishvili, 1960: 36.; Dinçol-Kavaklı, 1976: 19-20.; Çilingiroğlu, 1994_a: 59.; Belli, 1982: 154 vd.) kalesi çevresindeki yazıtlarla birlikte Menua dönemine tarihlenir. Menua'nın şüphesiz kuzeye doğru yaptığı seferler içerisinde Erzurum'a ve Aras Nehri'nin kuzeyine düzenlemiş olduğu seferler, Urartular'ın kuzey yayılımı açısından çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Menua'nın düzenlemiş olduğu bu iki sefer hakkında mevcut yazıtlar vardır. Bu yazıtlardan, Yazılıtaş'ta (Ceylan, 1994: 192.;)⁶¹ Menua'nın Diauehi Ülkesi'ni ve bu ülkenin krali kenti Şaşilu' ve diğer kalelerini fethettiği ve akabinde Şeşeti Ülkesi ya da Geçit Ülkeleri'nin Zua kentini ele geçirdiği yazılıdır. Bu yazıtlardan Zivin⁶² yazıtında ise, Şaşilu kentinin nasıl ele geçirildiği anlatılır. Daha sonra Menua'nın hem Pasin Ovası'nın bereketli topraklarından faydalanmak için hem de madenlerinden yararlanmak için bir kale inşa ettirdiği anlaşılmaktadır.

Menua'nın kuzeye yani Aras Vadisi'ne düzenlemiş olduğu sefer ya da seferler hakkındaki bilgileri, Körzüt yazıtından takip etmek mümkündür:

⁶⁰ Assur yazıtlarında "Mennea" olarak geçmektedir. Urartu yazıtlarında ise "Mana" olarak geçmektedir.

⁶¹ Horasan ilçesine yakın bir yerde bulunur. Çalışmamızın yazıtlar bölümünde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

⁶² Horasan ilçesinin 20 km kuzeyinde, Sarıkamış ilçesinin güneybatısındaki Süngütaş'tadır.

1. *Tanrı Haldi'nin gücü ile İşpuini oğlu Menua konuşuyor;*
Tanrı Haldi'nin kapıları ahubiu olmasın. Haldi kapılarını inşa ettim.
Haldi'ye adadım, Haldi'ye yalvardım(dua ettim)
2. *Irekua kavminin ülkesine yöneldim.Luhiuni şehrini, Irekua kabilesinin*
Ülkesini ele geçirdim.Etiuni şehrini yerle bir ettim.İşpuini oğlu Menua
konusuyor: Luhiuni şehrini , İrekua kabilesinin,,
3. *O zamana kadar kimsenin ele geçiremediği krali şehrini, Haldi*
İşpuini'nin oğlu Menua'ya verdi, O Luiuhi şehrini ele geçirdi. Etiuni
ülkesini(haraç ödenmesi şartıyla) affetti. 50.000(.....100.....)insanı
4. *(yılının) bunların bir kısmını öldürdüm, bir kısmını canlı olarak yanıma*
aldım. 1733 at, 7616 koyun, 15320 keçi. Bu yukarıda sayılan ganimet kralın
payına düştü, ancak biraz savaşçılara (.....) .Tanrı Haldi'nin
sayesinde İşpuini'nin oğlu.
5. *Menua(.....) Sa-a-i Tuşpa şehrine? Her zaman izana kral kudretli*
kadın(=kraliçe-) paralani guni İşpuini'nin oğlu Menua(.....)Luhiuni
şehri ile, Tuşpa şehri ile.
6. *Kadınlar gurdari(.....) Lu-i'dir. Şayet erkeklerin diruni uni kamni'nisi*
Aelia şehrini gurdari(.....) Lu-i Siad Ülkesi'ni Altugia şehri gurdaridir.
Tanrı Haldi sayesinde İşpuini oğlu Menua, büyük kral, kudretli kral, büyük
kral Biai ülkelerinin kralı, Tuşpa şehrinin efendisidir...(Dinçol, 1976: 19-
30.; Melikishvili, 1960: 30-31.; Melikishvili,1960: 70.; Ceylan, 1994: 192
vd.: Salvini, 1995: 64)

Yukarıda zikredilen İrekua bölgesi Transkafkasya'nın batı bölgelerinde bulunan Alexandropol(Leninakan) ve Iğdır Ovası'dır. (Belli, 1982: 157 vd.; Ceylan, 1994: 193.; Salvini, 1995: 67 vdd.). Bu bahsi geçen kabilenin krali kentini ele geçiren Kral Menua, buraya bir kale inşa ederek "Menuahinili" adını vermiştir. Menua'nın Aras Vadisi boyunca yaptığı seferler neticesinde Urartu sınırı kuzeye doğru daha da yayılmış, imar ve bayındırlık faaliyetleriyle beraber, Urartu Devleti bir dünya devleti olma niteliği kazanmıştır.

Menua saltanatı boyunca yapmış olduğu seferleri yağma ve ganimet amaçlı yapmamış aksine, sefer yaptığı bölgelere askeri garnizonlar ve kaleler kurarak ticari ve ekonomik hayatı kontrol eden unsurları beraber yönetmeyi amaçlamıştır. Menua'nın uygulamış olduğu tutarlı dış politika sayesinde, Assur Devleti dağlık bölgelerden uzaklaştırılmış ve Assur Devleti için hayati önem taşıyan bölgelerle bağlantısı koparılmıştır. Bu sayede Menua, batıda önemli bir merkez olan Meliteia'yı vassal duruma sokarak yıllık vergiye bağlamış, Diauehi'yi de aynı şekilde pasifize etmiştir. Böylece Menua kendisinden sonra gelecek olan Urartu kralları için bir devlet politikası oluşturmayı becerebilmiş başarılı bir kraldır.

Menua'dan sonra yayılma siyasetini daha da hızlandıran Arğişti I. döneminde, imar faaliyetleri sürdürölmüş ve merkezi sistem güçlendirilmiştir.

Menua'dan sonra Urartu tahtına oğlu ve halefi Arğişti I (M. Ö. 786-765) geçmiştir. Babası gibi yayılma ve güçlenme politikalarına önem veren Arğişti I zamanında Urartu'nun kudreti daha da artmıştır. Arğişti I, saltanatının ilk yıllarında batıda Malatya ve diğer Hatti ölkeleri ile savaşmış, kuzeyde ise tekrar tekrar Aras Nehri üzerinde bulunan bugünkü Leninakan, Erivan ile Gökçeöl arasındaki topraklarda bulunan kabilelere karşı seferler düzenlemiştir (Belli, 1982: 158 vd.; Erzen, 1992. 30.; Çilingiroğlu, 1994_a: 66.; Salvini, 1995: 58 vd.).

Arğişti I'ın Van Kalesi'nin güney kayalıkları üzerinde yer alan anıtsal bir kaya mezarının cephesine yazılan yıllıklarında, kuzey ölkelerine ve Aras boylarına yapmış olduğu seferlerden sıkça bahsedilmektedir. "Horhor Yazıtları" olarak anılan bu yıllıklar, Arğişti I'ın ikinci ve üçüncü sefer yıllarına işaret eder (" *Oyillarda savaşçılarımı topladım ve Diauehi ölkesine karşı sefere çıktım.*"...Melikishvili, 1960: 127; Çilingiroğlu, 1994_a: 66, dp: 156.; Salvini, 1995: 67 vd.). Bu seferle Diauehi ölkesi vergi ve haraç vermek şartıyla affedilmiştir. Zengin doğal kaynaklara ve medenlere sahip olan Diauehi'nin vergi ve haraç karşılığı affedilmesi, Urartu topraklarına katılmaması Arğişti I'ın uygulaması olduğu idari sistem politikasıyla ilgilidir.

Arğişti I, Diauehi ölkesine düzenlemiş olduğu başarılı seferlerden, bol miktarda ganimet elde etmiştir. Diauehi'nin Urartu'ya vermek zorunda olduğu haraç ve ganimet listesinde; altından gümüşe, bakırdan diğer madenlere ve ayrıca binek atı, sığır, koyun gibi büyükbaş ve küçükbaş hayvanların sayısına geniş bir şekilde yer verilir. Arğişti I 'ın M.Ö. 785 yılındaki kuzeydoğu seferleriyle beraber Erzurum ve Gökçeöl arasındaki

topraklar büyük ölçüde ele geçirilir. Bol ganimetin yanında, 19.255 erkek çocuk, 10.140 savaşı, 23.280 kadın olmak üzere toplam 52.675 kişi Urartu ülkesine götürülmüştür (Çilingiroğlu, 1983_b: 312-313.; Erzen, 1992: 31.; Çilingiroğlu, 1994_a: 68.; Ceylan, 1994: 195.; Zamansky, 1985: 58.; Salvini, 1995: 68 vd.).

Bu şekilde Urartular'ın yendiği ülkelerden belirli bir nüfusu alarak götürüp başka yerlere iskân ettirmesi ve toplu nüfus aktarımı Kral Menua'dan beri Urartu'da uygulanan bir yöntemdi. Bu yöntem İlk çağlardan beri Anadolu uygarlıklarında uygulanan bir politikaydı ve muhtemelen Urartular bu nüfus uygulamasını Assur'dan öğrenmişlerdi. (Diakonof-Kashkai, 1981: 97.; Belli, 1982: 159.; Erzen, 1992: 30.; Çilingiroğlu, 1994_a: 69 vd.).

Argişti I (M. Ö. 784-783) yılları arasında, Gökçeöl civarındaki Kuarzani, Ultuza, Uriani, Muruzu ve İrkuni vb. topluluklar üzerine birkaç sefer düzenlemiştir (Çilingiroğlu, 1983_b: 315-316.; Ceylan, 1994: 194). Bu seferler neticesinde de, Uiteruki ve Etiu gibi ülkeler Urartu topraklarına katılmış ve toplu nüfus aktarımlarıyla da 20.279 kişi bu topraklardan alınıp başka topraklara gönderilmiştir.

Argişti I 'saltanatının dördüncü yılında, kuzeydeki sıkıntıları giderdikten sonra batıya yönelmiştir. Melitealhe(Malatya) ve Hate ülkesine seferler düzenleyen Argişti I, buraları ele geçirerek yaklaşık 29.284 kişiyi başka yörelere göndermiştir. Bunlardan 6600 kişiyi de muhtemelen M. Ö. 782 'de inşa ettirdiği Erepuni kentine yerleştirmiş ve kendi adıyla anılan "Argiştihinili" kentini kurmuştur. (Melikishvili, 1960: 136.; Belli, 1982: 159-160.; Çilingiroğlu, 1994_a: 70.) Getirilen bu insanlar için Gökçeöl civarında kentler ve sulama kanallarının imar edilmesiyle bölge iskâna uygun hale getirilmiş olup, M. Ö. 714 yılındaki Kimmer saldırısına kadar bu civarda önemli bir sıkıntı yaşanmamıştır (Burney, 1972: 182.).

Yukarıda bahsettiğimiz toplu nüfus aktarımlarında Urartular, üç temel unsuru göz önünde bulundurmuşlardır (Çilingiroğlu, 1983_b: 311 vd.; Salvini, 1995: 68 vd.). Bunlar;

- a) Merkezi otoriteye karşı isyan eden toplulukları cezalandırmak ve önlem almak.
- b) Askeri gaye açısından orduyu yapılandırmak ve büyütme.
- c) İmar faaliyetlerinin büyümesine bağlı olarak artan işçi ve sanatçı ihtiyacını karşılamak.

d) Diğer ülkelerden getirilen insanları Urartu şehirlerine yerleştirmek.

Argiştı I'nın saltanatının altıncı yılında, Batı İran' da bulunan Mana ve Barşua ülkeleri Assur ve Medler'in yardımlarını alarak Urartu'ya karşı ayaklanmalarda bulunmuşlardır. Şüphesiz Argiştı I zamanında gücünün zirvesinde bulunan Urartular, bu olayları bastırmak için M. Ö. 781 yılında Buştı, Şatara, Babilu, Barşua ülkelerine karşı seferler düzenlemiştir (Levine, 1974: 106 vd.; Çilingiroğlu, 1994_a: 71.Salvini, 1995: 71 vd.). Bu sefer hakkında ve Urartu'nun Batı İran' daki faaliyetleri hakkındaki bilgiler ilk kez Karagündüz yazıtında yer almıştır. Bu yazıttaki ifadelerden birinde Urartu kralı; *“Assur ülkesi dağlarına kadar ilerledim”* cümlesinden hareketle Urartu'nun İran içlerine kadar gittiği anlaşılır. Ancak bu ilerleme de Assur'un içinde bulunduğu çöküş dönemi dikkate alınmalıdır.

Assur'un bu çöküş döneminde ne Adad-Nirari ne de ondan sonra tahta geçen Salmanassar IV. Urartu'yu durdurabilmek için seferler yapmışlarsa da başarı elde edememişlerdir. Assur için bu çöküş dönemi M. Ö. 745 yılına kadar sürmüştür (Olmstead, 1975: 172.; Çilingiroğlu, 1994_a: 77 vd.).Urartu kralı Argiştı I döneminde bir diğer önemli olay da göçebe İskitler'in ilk kez Urartu kaynaklarında ortaya çıkması olmuştur. Adından ilk defa Urartu yazıtlarında bahsedilen İskitler, daha sonra Anadolu'nun siyasi ve etnik tarihinde önemli roller üstlenecektir İskitler' den bahseden bir yazıtında Argiştı şöyle demektedir;

“....O yılda ordularımı yeniden hazırladım ve Tanrı Haldi'ye yalvardım....Eriahi ve Kazarza ülkelerini ele geçirdim. İşkiguli ülkesine kadar ilerledim...”(Melikishvili, 1960: 127).

Argiştı I zamanında Urartular, yayılmacı politikalarını sürdürerek hem sınırlarını genişletmişler hem de zamanın güçlü imparatorluğu Assur' kafa tutacak noktaya gelmişleridir. Nitekim Urartu'nun hammadde ve insan gücü ihtiyacını karşılamada önemli bir yeri olan Malatya(Melitea) ve Erzurum(Diauehi)'u vassal bir duruma sokarak bu ekonomik yapısını daha da kuvvetlendirmiştir.

Argiştı I, ülkenin bu kuvvetli durumunu iyi değerlendirmiş imar faaliyetlerine hız vererek, sulama kanalları inşa ettirmiştir. Bu su kanallarının yapımını da ele geçirdiği ülkelerden mecburi nüfus aktarımı yaparak başarmıştır (Belli, 1982: 159.;Çilingiroğlu, 1983_b: 312-313.; Ceylan, 1994: 198. vd.: Salvini, 1995: 70 vd.).

Argişti I'den sonra Urartu tahtına oğlu, Sarduri II. (M. Ö. 764-735) geçmiştir. Urartu'nun her yönden gücünün doruğuna çıktığı dönem Sarduri II dönemi olmuştur. Sarduri II seferlerinin çoğunu batıya karşı düzenlemiştir. Dolayısıyla yayılma politikasını özellikle bu ekseninde düşünmüştür. Çünkü babasının zengin maden yataklarından ve ticari yollardan elde etmiş olduğu malları satmak için pazarlara ihtiyaç vardı. Bu pazarlar da batıya doğru Frig Vadisi'ne doğru açılmaktaydı. Bu sebepten olsa gerek Sarduri II, bu gayesine ulaşmak için batıya karşı birçok sefer düzenlemiştir. Sarduri'nin batıya karşı düzenlemiş olduğu seferleri en iyi anlatan yazıt, Malatya'ya 30 km.uzaklıkta Fırat'ın doğu yakasında bulunan Kömürhan Yazıtı ya da İzole yazıtıdır. Bu yazıtta Kral, Fırat'ın karşısına geçtiğini, bir günde 14 kral ve 70 kenti ele geçirdiğini ve Musani kenti üzerine yürüdüğünü anlatmaktadır (Melikishvili, 1960: 158.; Belli, 1982: 163.;Erzen, 1992: 32.;ilingiroğlu, 1994_a: 80 vd.; Ceylan, 1994: 199 vd.; Salvini, 1995: 75 vdd.).

Urartu kralının Fırat kavsi civarında elde ettiği bu başarılı seferler, Yakındoğu'nun bu iki kuvvetli devletinin yeniden çarpışmasına sebep olmuştur. (M. Ö. 753/2) Daha çok bir meydan savaşı şeklinde geçen çarpışmayı bu sefer Assur değil de gücünün zirvesinde olan Urartu kazanmıştır. Bu zafer hakkında Assur kayıtları susmayı tercih ederken, Urartu yazıtlarında savaşın galibinin kendileri olduğu yazılıdır. Yazıtta; Sarduri II' nin Adad-Nirari'yi mağlup ettiği büyük bir övünle anlatılır (Melikishvili, 1960: 156.; Erzen, 1992: 32.; Ceylan, 1994: 201.; ilingiroğlu, 1994_a: 82.; Salvini, 1995: 78 vdd.). Bu savaş sonunda Kuzey Suriye Urartu topraklarına katılmış ve Urartu'nun Akdeniz ile bağlantısı kurulmuştur.

Sarduri II, batıda yaptığı başarılı işlerden sonra doğu ve kuzey bölgelerinde ayaklanan topluluklar için bir takım seferler tertip etmiştir. Bu seferler sonucunda, Mennea, Babilu ve Baruatı ölkelerinin yanı sıra, Urmiye ve Gökçe Göl arasında bulunan Abia(ni) veirda, İrkua, İrua, Puinialhi vb. bölge kabileleri yenilgiye uğratılarak haraç ve vergi uygulamasıyla seferleri noktalamıştır. (Melikishvili, 1960: 155.;Erzen, 1992: 33.; ilingiroğlu, 1994_a: 83.; Salvini, 1995: 80 vd.) Urartu kralı bu seferlere paralel olarak kuzeyde bulunan Kulha-Kolhis üzerine bir sefer daha düzenlemiştir

(Geniş bilgi için bk. Ksenophon, 1984, IV,VIII; Diakonoff-Kashkai, 1981:68-69. Ceylan, 1994: dp: 672.)⁶³.

Urartu kralı, M. Ö. 746 ve 744 yılları arasında Kuzey Suriye üzerindeki gücünü arttırmak için Kumahalhi ve Kuştaşpili ülkelerine karşı seferler düzenlemiş ve bu ülkeleri yenilgiye uğratmıştır (Diakonof-Kashkai, 1981: 70.; Çilingiroğlu, 1994_a: 84.; Salvini, 1995: 83 vd.).

Assur krallarının iç meseleleriyle uğraşması ve Urartu'ya karşı başarısız olunması yüzünden Suriye ve Anadolu'daki son vassal devletler Assur'dan ayrılarak Urartu'ya bağlanmışlardır. Arami prensi Bit-Agusi, Malatya kralı Sulumili, Maraş kralı Tarhulara, Que(Kilikya) kralı Urikki ve Kommagene(Adıyaman-Gaziantep) kralı Kuşaşpi vb. krallar Assur'a karşı Urartu ile ittifak yapan krallardan bazılarıdır. (Maxwell-Hyslop, 1959: 65.;Erzen, 1982: 32.Çilingiroğlu, 1994_a: 86 vd.)

Fakat (M. Ö. 745/744-727) tarihinde Assur'da önemli değişiklikler meydana gelmiş, büyük reformist kral olan Tiglath Plaser III. tahta geçmiştir. Asur Devleti'nde birçok değişiklik ortaya koyan kral, ilk iş olarak merkezi idareyi güçlendirmiş ve Kuzey Suriye'deki kaybettiği toprakları geri almak isteyerek, bölgede Assur otoritesini yeniden tesis etmeyi amaçlamıştır. (Belli, 1982: 166.; Çilingiroğlu, 1994_a: 84 vd.; Salvini, 1995: 72 vd.) Bu karşılıklı yayılma politikaları sonunda, Sarduri II. ve müttefikleriyle, Tiglath-Plaser III. ordusu bugünkü Urfa yakınlarındaki Halfeti'nin kuzeyinde yer alan Arpad adlı mevkiye savaştılar. Bu savaşta Assur ordusu Urartu'yu mağlup etmiş ve Assurlar hızlarını alamayarak başkent Tuşpa'ya kadar ilerlemişlerdir. Assur ordusu Tuşpa kalesini uzun süre muhasara etmesine rağmen kaleyi almaya muvaffak olamamıştır. (Lehmann-Haupt, 1910: 483,; 1926: 334.; Belli, 1982: 165.; Erzen, 1992: 34.; Çilingiroğlu, 1994_a: 86-87.; Salvini, 1995: 84 vd.)⁶⁴. Tiglath-Plaser sefer yıllıklarının bir bölümünde Tuşpa' ya kadar ilerleyişini şu sözlerle ifade etmektedir:

“....Sarduri'yi Turuspha şehrine hapsettim. Adamlarından çoğunu şehrin kapısının önünde öldürdüm. Krali heykelimi yaptım ve Turuspha önlerine yerleştirdim. 60 beruluk kuzeyden güneye geniş Urartu topraklarının içine

⁶³ Bu yerin, Doğu Karadeniz Dağları'na yakınlığı ön plana çıkan Klasik Çağ'ın Kolhis ile ilişkili olduğu kuvvetle muhtemeldir.

⁶⁴ Assur yıllıklarında Sarduri II'nin Tuşpa Kalesi'nin kuşatılması sırasında gece karanlığında bir kısrağa binerek kaçtığı yazılıdır.

muzafferce ilerledim ve hiçbir mukavemetle karşılaşmadım....”(Erzen, 1992: 34 vd.; Salvini, 1995: 84 vd.)

Bu sefer sonunda Assur, artık Urartu’nun müdahalesinden kaygılanmadan Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye’deki faaliyetlerini sürdürmeye yeniden başlamışlar ve Orta Anadolu ile Akdeniz arasındaki bağlantıyı yeniden kurmuşlardır.

Urartu krallığı Assur’dan almış olduğu bu sarsıcı darbelerle büyük bir güç kaybına uğramış neredeyse başkent Tuşpa dışındaki bütün Urartu ülkeleri Assur’un eline geçmiştir. Sarduri II’nin saltanatının son yıllarına ait pek bilgi bulunmamaktadır. Urartu kralı Sarduri II. Askeri başarılarının yanı sıra imar, kültür-sanat ve sulama alanlarındaki başarılarıyla Urartu’nun zirveye taşınmasında çok önemli bir rol oynamıştır (Belli, 1982: 166.; Erzen, 1992: 34-35.; Salvini, 1995: 88 vd.).

Sarduri’den sonra tahta çıkan Urartu kralı Rusa I. zamanında yer yer ilerlemeler ve askeri başarılar kazanılmış olsa da Assur’un vurmuş olduğu öldürücü darbe uzun süre Urartu krallığını etkilemeye devam edecektir.

3.2.4.1.3. Gerileme ve Çöküş Dönemi

Urartu Devleti çok geçmeden Rusa I (M. Ö. 735-714/3) döneminde yeniden teşkilatlanma ve toparlanma sürecine girmiştir. Bugünkü Irak ülkesi içinde yer alan, Topzala’da ele geçen (Bilingue) çift dilli kitabe; Prens Urzana tarafından yönetilen, stratejik bakımdan ve dini açıdan önemli sayılan Muşasir kentinin Urartu’nun kontrolüne geçtiği yazılıdır. (Melikishvili, 1960: 264.; Çilingiroğlu, 1994_a: 93.; Ceylan, 1994: 206. Salvini, 1995: 89 vd.) Rusa I, babası gibi tekrar Transkafkasya ve Gökçe Göl etrafındaki birçok yeri krallığına katmayı başarmıştır. Ancak bu tarihlerde Assur’da tekrar saltanat değişikliği ortaya çıkmıştır. Assurk kralı Tiglath-Plaser III.’ün yerine Salmanassar V. geçmişse de Sargon II. tahtı zorla ele geçirmiştir.

Sargon II, M. Ö. 721 yılında, Suriye bölgesinde isyan etmiş olan Arpad, Damascus, Samaria ve Hamath bölgelerine sefer düzenlemiş ve onları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Kurduğu casusluk ağı ile istihbarata önem veren Sargon II, Urartu ülkesindeki Assur casusluk şebekesinin başında bulunan Sanherib’ten almış olduğu bir mektupta; Urartular’ın Kimmerler’e karşı düzenlemiş oldukları seferde başarısız olduklarını bildirmesi üzerine Sargon durumdan istifadeyle hemen harekete geçer. M.

Ö. 714' te Sargon II., Urartu ve müttefikleri üzerine saldırıya geçer. Assur, Urartu, Kuzey Suriye ve Batı İran açısından çok önemli olan bu sefer, aynı zamanda “Sargon’un Sekizinci Seferi” olarak bilinir (Çilingiroğlu, 1984: 25.; Salvini, 1995: 90 vd.).

Sargon II, Kalah’tan yola çıkmış Yukarı Zap ve Aşağı Zap nehirlerini geçtikten sonra, İran’ın batısında bulunan Zamua ülkesi üzerinden seferine devam etmiştir. Urartu kralı ile Uuaş Dağı eteklerinde karşılaşan Sargon II, savaştan su sözlerle bahsetmektedir;

“...Onun birliklerinden korkmadım, atlarını küçümsedim, zırhlı savaşçıların çokluğunu önemsemedim. Çevresindeki krallarla birlikte Zikurtulu Metatti’nin ordusunu kesip yere devirdim. Assur’un yüceliğini Urartu’nun üzerine tesisi ettim....” (Luckenbill, 1968: 154-155.; Çilingiroğlu, 1984: 1 vd; Metnin tamamı içi bkz. Çilingiroğlu, 1994_a: 97.)

Yazıttan da anlaşılacağı gibi Urartu karşısında büyük bir galibiyet alan Sargon II, seferini takiben Urartular için kutsal sayılan Muşaşir kentini de ele geçirmiştir. Muşaşir’in düşmesi Urartu’da büyük bir infial yaratmıştır. Sargon II, seferler neticesinde bol ganimet ve birçok savaş esirini Assur’a götürmüştür. Urartular ise bu yenilgi sonrasında kralları Rusa’yı keybetmişlerdir (Luckenbill, 1926-27: 22..; Erzen, 1992: 37..; Çilingiroğlu, 1994_a: 96.; Ceylan, 1994: 210.)⁶⁵.

Rusa I’ölmesinden sonra Uratu tahtına Arğışti II. (M.Ö. 714/3-685) geçmiştir. Bu kral zamanında Urartu Devleti hem doğuda hem batıda bağımsızlığını koruyarak varlığını sürdürmüştür. Arğışti II. yoğunlaşan Kimmer saldırılarından ülkesini korumak için uzak yerlerdeki kalelerini sağlamlaştırmış ve yeni bir yapılanmaya gitmiştir. Arğışti II.’ den sonra tahta çıkan Rusa II.(M. Ö. 685-645) ile beraber Urartular yeni bir rönesans dönemine girmiştir. (Belli, 1982: 171.; Erzen, 1992: 38.Salvini, 1995: 95 vd.).

II. Rusa bu toparlanmayı öncelikle maden kaynaklarının zenginliğiyle bilinen, kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde, yeni ekonomik ve yönetim merkezleri, kaleler ve sulama tesisleri kurma yolunu tercih etmiştir. Bu amaçla, Kuzeybatı İran’da Rusahinili (Bastam),Transkafkasya’da Aza Ülkesi’nde kurulan Teişebahinili (Karmir-Blur), Van

⁶⁵ Rusa’n I.’in bu yıkımdan sonra çok üzüldüğünü ve hastalanarak öldüğü tahmin edilmektedir. Fakat Asur kaynakları, Muşaşir/Ardini Tapınağı’nın yağmalanmasını ve Tanrı Haldi heykelinin Asur’a götürülmesini duyan I. Rusa’nın, üzüntüsünden kendisini yerlere attığını, saçlarını yolduğunu ve bu acıya daha fazla dayanamayarak demir hançerini kalbine saplayıp intihar ettiğini bildirmektedirler.

Ovası içinde Rusahinili (Toprakkale), Rusahinili (Ayanis), Van Gölü'nün batısında Ziquini Bölgesi'nde, Adilcevaz Kef Kalesi II. Rusa döneminde kurulan önemli merkezler arasında sayılabilir. (Piotrovskii, 1950: 1 vd.;Piotrovskii, 1969: 130 vd. Çilingiroğlu, 1994_a: 105; Salvini, 1995: 114 vd.).

Yapılan bu imar ve kalkınma faaliyetlerinin Urartu halkının hayat standartlarını arttırmış olmasına rağmen II. Rusa'dan sonra Urartu'nun gerilemesi durdurulamamıştır.

Buna rağmen, Rusa II. babalarının uygulamış oldukları dış politikayı değiştirmiş, göçebe bozkır kavimleriyle savaşmak yerine, onlarla dostane ilişkiler kurmayı tercih etmiştir. Rusa II. artan Kimmer saldırılarından ülkesini korumak için onlara yurt vererek savaş ihtimalini ortadan kaldırmıştır (Tarhan, 1972: 113.; Durmuş, 2008: 34 vd.).

Rusa II.'nin Kimmerler'le kurmuş olduğu dostluk Assur'u endişelendirmiş ancak, Urartu ve Assur Devletlerinin birbirleriye uğraştığı bir sırada Batı İran'da gelişimini tamamlayan Medler ön plana çıkmaya başlamışlardır. Rusa II.'nin ölümü üzerine tahta çıkan Sarduri III. babasının ılımlı politikalarını sürdürmüş ve Assur kralı Assurbanipal'e (M. Ö. 640 ve sonrası) elçiler göndererek Assur'un yüksek hâkimiyetini tanımak istemiştir (Tarhan, 1972: 183.). Bu istek karşısında Assur'un tavrını tam olarak bilmemekle birlikte Rusa II.'nin ölümünden sonra, Ön Asya'da Urartu'nun eski politik ve askeri gücünün kalmadığını anlamak mümkündür. Sarduri IV. ve Erimeña çağındaki siyasi olaylar hakkında fazla bilgi bulunmamakla beraber, Rusa III.'ün Toprakkale'de bulunan kalkanlarda adının geçmesi inşa faaliyetleri yapabilecek kadar Urartu'nun ayakta kaldığının göstergesidir. (Çilingiroğlu, 1994_a: 11 vd.; Salvini, 1995: 120 vd.)

Anladığımız kadarıyla Rusa II.'nin ölümünden sonra Urartu krallığı bir süre daha varlığını korumakla beraber eski gücünü ve önemini kaybetmiştir. M.Ö. 7. yy.'ın ortalarından itibaren Ön Asya'nın kuvvetli devleti Assur'un da zayıfladığı görülmektedir. Bu sırada Assur kaynaklarında Aşguzai/ Asgusai olarak geçen İskitler, Assur ile mücadeleye tutuşmuşlar ve başlarında kralları Bartatu ile beraber Assur'u tehdit etmeye başlamışlardı. İskitler'in bölgede varlıklarını iyice hissettirmeleri Assur'u kaygılandırmış ancak bu durum İskit kralı Bartatua'nın Assur kralı Assarhaddon'un kızını istemesi ve onunla evlenmesi Assur'un bir müddet rahatlamasına sebep olmuştur (Durmuş, 2008: 35 vd.: Memiş, 2005: 43 vd.).

Bu siyasi evliliğin ne kadar sürdüğü hakkında fazla bir bilgi yoktur. Fakat İskitler'in Assur'un yıkılışında Babil ve Medler'in yanında yer alması bu evliliğin çok uzun sürmediğini göstermektedir. Nitekim Assur'un başkenti Ninive'nin düşmesinde İskitler büyük bir rol oynamışlardır. Assur kralı, Assurubalit, Ninive'nin düşmesinden sonra Harran'a çekilmiş ve M. Ö. 609 tarihine kadar burada kalmış sonunda M. Ö. 605'te Kargamış/Karkemeş'in düşmesiyle de kesin olarak Assur tarih sahnesinden silinmiştir (Çilingiroğlu, 1994_a: 102.; Durmuş, 2008: 35 vd.; Memiş, 2005: 45 vd.).

Urartular'dan baseden en son kaynak Babil Kroniği'dir. (M. Ö. 609) Bu kaynakta; *“Urartu topraklarına kadar ilerlenmiş”* olduğu ifade edilmektedir. Tarihi belgeler incelenecek olursa, M. Ö. 7.yy.'ın sonlarına kadar Medler'in Doğu Anadolu'da askeri bir teşebbüste bulunduklarına dair en küçük bir delil bile yoktur. Bu açıdan M. Ö. 609 tarihinden hemen sonra İskitler'in Urartu ülkesini ele geçirdikleri şeklindeki Babil Kroniği'ndeki bilgileri doğru kabul etmek yerinde olacaktır. (Salvini, 1995: 128-129.; Erzen, 1992. 40 vd.; Ceylan, 1994: 214.). Bunun en büyük canlı kanıtlarından bazıları ise Çavuştepe kazıları sırasında ele geçirilen arkeolojik kalıntılardır. Burada ele geçen İskit tarzı ok uçları ve yangın tabakalarındaki deliller bize Çavuştepe'nin bir İskit saldırısı sonucunda yıkıldığını göstermektedir (Erzen, 1978: 1 vd.). Nitekim Herodot verdiği bilgilerde; İskitler'in bölgede çok güçlü olduklarını ve 28 yıl Anadolu'ya hükmettiklerini bildirmektedir (Herodotos, I,104-I,106.).

3.2.4.1.4. Urartu-Kimmer / İskit İlişkileri

Kafkas ötesinden Anadolu'ya gelen Kimmer ve İskitler, aynı doğal yol ve geçitleri kullanmışlardır. M.Ö. 8 yy. ortalarında Urartular, sınırlarını genişletip gücünün doruğuna ulaşmışlardı. Assur kralı Sargon ve sonraki Assur krallarının durumu, Kafkaslara açılan geçitlerde gittikçe güçlenen Kimmer tehlikesi yüzünden gittikçe zayıflamış ve bu geçit bölgelerindeki Assur etkisi kırılmıştı. Bu şekilde Kimmerler, sarp Kafkas geçitlerini aştıktan sonra doğrudan Urartulularla karşı karşıya gelmişlerdir. II. Argişti (M.Ö.714–685) kuzeye bir sefer düzenlemek için Erzincan Altıntepe gibi birçok yere kale yaptırmıştır. (Özgüç, 1961:253-267: Özgüç, 1969: 43-57.; Belli, 1982: 172; Durmuş, 1997: 273-286) Ancak Kimmer akınlarını önlemek amacıyla yapılan bütün bu hazırlıklara rağmen, Urartu'lar bu savaşçı bozkır

topluluklarının saldırılarından kurtulamamışlar ve M.Ö. 707'de ağır bir yenilgiye uğramışlardır (Durmuş, 2008: 34 vd.).

Argiştı II.'nin halefi Rusa II. (M.Ö. 685–645) ülkesini bu bozkır göçebelerinden kurtarmak için daha akılcı bir yol seçmiştir. Aynı zamanda Assur tehdidini de bertaraf etmeyi amaçlayan kral, Kimmerlerle anlaşma yolunu tercih etmiştir. Bu anlaşma ve arkadan gelen İskit baskısı, Kimmerlerin batıya doğru yönelmelerine sebep olmuştur (Tarhan, 1984: 111; Durmuş, 2008: 65-66). Kimmerlerle II. Argiştı'den sonra oluşan barış dönemine rağmen ele geçen arkeolojik buluntular, Kimmerlerin bazı Urartu yerleşim merkezlerine saldırdıklarını ve onları yağma ettiklerini ortaya koymaktadır (Tarhan, 1972; Tarhan, 1979: 44-55.).

Urartular'ın Kafkaslar'dan gelen göçebe kavimler ilişkisi içinde olduğu bir diğer topluluk da İskitler'dir. Urartu kralı Rusa II. (M. Ö. 685-645) kendilerinden daha üstün ve göçebe olan bu savaşçı toplulukla savaşmak yerine anlaşmayı daha uygun görmüştür. Fakat bu anlaşma politikası çok fazla uzun sürmemiş, M. Ö. 7. sonları ile ve 6. yy. başlarında İskitler, birçok Urartu mekezine saldırıda bulunmuşlar ve pek çok kenti yağma etmişlerdir (Erzen, 1992: 41 vd.; Çilingiroğlu, 1994_a: 112 vd.).

II. Rusa tarafından yaptırılan ve Erivan yakınlarında bulunan Karmir-Blur yani Teişebahinili (Teişebai kenti) M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru İskitler tarafından yıkılmıştır. 1930 yılında Piotrovskii'nin yapmış olduğu Karmir-Blur Kazısı'nda pek çok çeltikli İskit tipi ok uçları ile Karmir-Blur'u savunmaya çalıştıkları anlaşılan Urartu askerlerinin iskeletleri bulunmuştur (Çilingiroğlu, 1994_a: 113. Piotrovskii, 1955: 59.; Salvini, 1995: 123 vd.).

II. Rusa tarafından yaptırılan ve Urartu'nun Tuşpa'dan sonra Van Ovasındaki ikinci ve en önemli başkenti olan Rusahinili ya da diğer ismiyle Toprakkale kenti de yine aynı tarihlerde İskitler tarafından benzer bir şekilde tahrip edilmiştir. Toprakkale'deki yapıların çatı ve ahşap malzemesinin yanarak çöktüğü, kerpiç duvarların büyük bir yangın sonucu tuğlalaştığı dikkate alınırsa kentin, ne kadar büyük bir saldırıya maruz kaldığı daha iyi anlaşılır. Karmir-Blur'da ki gibi Urartu kalelerinin büyük bir kısmında görülen İskitlerin çeltikli ok uçları yoğun olarak Toprakkale'de de ortaya çıkarılmıştır. (Melikishvili, 1960: 289-296.; Çilingiroğlu, 1994_a: 112., Piotrovskii, 1966: 250 vd.; Salvini, 1995: 173-184)

1879-1880 yıllarında İngiliz arkeologlar Rassam, Clayton ve Reynolds'un yapmış olduğu Toprakkale kazıları ışığında Urartu'nun ikinci başkentinde İskit saldırısıyla oluşan yangın ve yıkımdan sonra, Toprakkale'de herhangi bir yeni yerleşme olmadığı tespit edilmiştir. (Belli, 1982: 175; Erzen, 1992: 38 vd. Durmuş, 2008: 34 vd.) Bir diğer Krali Urartu kenti olan Çavuştepe'de İskit saldırılarından payını almıştır (Erzen, 1978:1 vd.; Çilingiroğlu, 1994a: 112-113).

Urartuların tarih sahnesine çıktıktan sonra, bulunmuş olduğu coğrafyanın stratejik yapısı ve göç yolları üzerinde bulunmasından dolayı üç büyük düşmanı olan Asur, İskit ve Kimmer ile zaman zaman anlaşmalar yapmasına rağmen bu büyük güçlere karşı çok çetin ve uzun süren bir mücadele sergilemiştir.

Bilhassa M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında ve 6. yüzyılın başlarında gerçekleşen bu ani ve şiddetli saldırılara karşı daha fazla karşı koyamadığı bilinen Urartular'ın M.Ö. 585 yıllarında yıkılmasında İskit ve Kimmer saldırıları önemli bir etken olmuştur. Böylece Doğu Anadolu'da güç coğrafi şartlara rağmen büyük bir uygarlık meydana koyan Urartu'lar İskitler sayesinde tarih sahnesinden çekilmişlerdir (Memiş, 2005; 46 vd.; Durmuş, 2008: 65-66).

İskitler'in ise Urartular'ı yıldıktan sonra bölgede kalmayı düşünmedikleri ve güneye, Suriye'ye doğru dalgalar halinde aktıkları görülmüştür (Erzen, 1992: 31-41; Memiş, 2005; 48 vd.; Memiş, 2002: 162-163).

3.2.4.2. Urartu Kültür ve Medeniyeti

3.2.4.2.1. Mimari

Urartular'ın kurulduğu bölgenin coğrafi şartları göz önünde bulundurulduğunda, Urartu öncesi dönemde herhangi bir planlı yapılaşma ve örgütlü bir ekonominin olmadığı gerçeği ortaya çıkar. Urartu'nun bölgenin sert iklim şartlarını ve kayalık, dağlık yapısını dikkate alarak ele geçirdiği ülkeleri ancak başlarına birer vali (EN-NAM) atamak suretiyle bir idare mekanizması kurduğu görülür (Sevin, 1999: 166-168.; Salvini, 2006: 134). Urartu Devleti, birçok valiliklere ayrılmış bir çeşit memur devleti gibidir. Vilayetlerde her çeşit erzak ve malzeme krallığın hizmetine hazır halde bulundurulurdu. Urartu'nun sınır bölgelerinde, kralla bağlı beylikler yer alırdı. Bunlar kralla vergi verirler ama kendi içlerinde de bağımsız idiler. Böyle karmaşık bir idari ve

sosyal sisteme tabi olan Urartular'ın mimari ve estetik anlayışları da hiç şüphesiz ki kendine özgüdür.

Urartular, bilinçli bir şekilde bölge planlamacılığı yapmışlardır. Fethettikleri yerleri tarım ve hayvancılık açısından mamur edip, sulama kanalları, savunma amaçlı kale ve dini yapılarla ele geçirdikleri bölgeleri imara ve bayındırlık faaliyetlerine açık hale getirmişlerdir. Araştırma sahamızı oluşturan Aras Vadisi bile bu bağlamda Argıştı I tarafından kolonileştirilmiş, bölge daha sonra yapılan kale ve garnizonlar sayesinde imar ve bayındırlık bakımından son derece kullanıma hazır bir duruma getirilmiştir (Salvini, 2006: 135.Tarhan, 2000: 191-200).

Urartular'ın yapmış oldukları kalelerin belirli bir ölçüsü ve standardı yoktur. Urartu kalelerinin planlarını ve biçimlerini belirleyen unsurlar genellikle bölgenin arazi şartları ve toprak yapısıdır. Urartu kaleleri için daima kolay savunulabilen kayalık tepeler tercih edilmiştir. Özellikle uzunlamasına kayalara oturtulmuş Çavuştepe ve Bastam gibi merkezlerin yanı sıra, Van Kalesi ve Toprakkale gibi kayalık ve dağ sıralarının üstüne oturtulmuş merkezler de Urartu'da mevcuttur. Daha çok kare ve dikdörtgen şeklindeki üst üste dizilmiş taşlardan inşa edilen kaleler, genelde kiklopik⁶⁶, poligonal⁶⁷, trapezoidal⁶⁸ teknikte yapılmışlardır. Kiklopik teknik, Urartular'ın M. Ö. 9. yy.'dan başlayarak, 7.yy.'a kadar kullanmış oldukları en yaygın yöntemdir.

Savunma amaçlı kaleler genellikle ulaşım yollarını kontrol edenler, su kanallarının güvenliğini sağlayanlar, gözetleme amaçlı kaleler ve haberleşme vazifesi gören kaleler diye dörde ayrılır. Garnizon amaçlı kaleler ise tamamen askeri amaçlara hizmet için kullanılmış olup bazen tek sur tipi bazen de çift sur tekniği ile yapılmışlardır (Çilingiroğlu, 1983_a: 28-36).

Urartu kale mimarisinin temel yapı taşı bazalt-andezit ve kalkerden oluşan yapı malzemesidir. Yaygın olarak kullanılan bir diğer yapı malzemesi de ahşaptır. Ahşap malzemeler sadece hatılarda kullanılmamış, aynı zamanda yatay olarak duvar örgüleri

⁶⁶ Kiklopik: Kaba belirli bir biçimi olmayan büyük taşların arada herhangi bir birleştirici unsur olmadan (harçsız) yapılan bir örgü duvar sistemidir.

⁶⁷ Poligonal: Belirli bir şekli olmayan çeşitli boyutlardaki taşların birbirlerine uydurulması sonucu oluşturulan bir duvar sistemidir. Urartular'ın büyük bir ustalikle kullanmış oldukları bu sistem, genellikle teras ve su yapılarının duvarlarında kullanılmıştır.

⁶⁸ Trapezoidal: üst veya alt köşeleri düz, diğer köşeleri içe doğru olan taşlardan ters-düz şekilde meydana getirilmiş duvarlardır.

içinde de yer almıştır. Urartu kaleleri genellikle, 2-3 m.lik taş temeller üzerine 120 kerpiç sırası inşa edilerek yapılmışlardır (Çilingiroğlu, 1983_a: 37).

Urartular, genellikle su ihtiyaçlarını gidermek için su kaynağına inen kaya basamaklı su tünellerini kalelerinde inşa ederek kaledeki su problemini uygun bir tarzda çözmeyi başarmışlardır. Kaleler bazen tek bazen çift sıra surla çevrili olabilir. Bu surların bazen bir tepenin üstüne yakın bir yere yapıldığı bazen de kalenin bulunduğu tepenin eteğine yakın bir yere yapıldığı görülmüştür. Urartu kalelerinin, genellikle yüksek tepelere yapıldığı anlaşılrken, Aşağı Anzaf Kalesi'nde olduğu gibi yolları veya maden yataklarını kontrol edebilmek için de inşa edildiği görülür (Sevin, 1999: 168.; Belli-Ceylan, 2005: 175-178).

Urartu halkının evlerini basit moloz taşlardan yaptığı ve döşemede ise bölgede bolca yer alan kili kullandıkları görülür. Temeldeki taş duvarın üzerine küçük taşlarla karışık bir çamur tabakası serilir. Daha sonra üzeri önce ahşapla örölüp ardından çamurla sıvanmış dam örtüsü ile kaplanır. Güvenliği sağlamak ve ısı tasarrufu elde etmek için olsa gerek birbirine bitişik olarak yapılan bu evler ortak bir avluya açılırdı. Genellikle iki odalı olan bu evlerin içinde tandırlar, ocaklar, depolama çukuru ve dini inanın gereği küçük bir ev sunağı yer alırdı. Zamanla Urartu'nun genişlemesine bağlı olarak kentleşme ile birlikte kerpiç tuğlalardan inşa edilen evler ortaya çıkmaya başlamıştır (Tarhan,-Sevin, 1976: 295: Salvini, 1995: 140 vd.).

Sivil mimari, Urartu'da genellikle bölgenin fiziksel yapısından dolayı belli bir şekle ve üsluba sahip olmadan ortaya çıkmıştır. Düzensiz ve biçim kaygısı taşımadan yapılan evlerin bolca yer aldığı Urartu mimarisinde, Karmir-Bulur ve Zernaki tepe örneklerinde olduğu gibi düzgün planlı, birbiriyle kesişen caddeler ve sokakları kapsayan bir sivil mimari de gelişmiştir (Tarhan,-Sevin, 1976: 296: Salvini, 1995: 134 vd.).

3.2.4.2.2. Keramik

Urartu keramiğini klasik biçimlerle şekil ve form bakımından açıklamak çok kolay değildir. Çünkü M. Ö. I. Binde Demir Çağı'nda bölgede çok zengin bir kültürel miras bulunmaktaydı. Bu kültürel mirasın seramikleri, elde yapılan ya da yavaş dönen bir çömlekçi çarkında yapılan pembemsi, açık kahve açık ve kiremit renkli keramikler

idi. Bezemeler ise genellikle yaş hamur üzerine kazıma çizgiler ve yivlerle elde ediliyordu.

Erken Demir Çağı'nın ilerleyen aşamalarında (EDÇ-II), Van Gölü bölgesinde keramikte farklı gelişmeler ortaya çıkmıştır. Eski geleneğe paralel olarak gelişen ve M.Ö.1000'li yıllarda başladığı anlaşılan bu üslupta parlak, kırmızı, cilalı ve maden kaplara benzetilmeye çalışılan omurgalı kaplar ortaya çıkmaya başlamıştır. Urartular sosyo-ekonomik hayatta belirli bir standardizasyon ortaya koymuşlardır. Bu standartlar keramikte de kendini göstermiştir. Daha önce küçük çaplı bölgesel atölyelerde yapılan keramikler, Urartu'nun merkezileşmesi ve güçlenmesiyle beraber kalelerde ve kentlerde belirli bir kurala göre yapılmaya başlanmıştır. Üretilen bu keramiklerin hızlı dönen Turnetlerde yapıldığı ve Urartu sosyal sınıflarını da yansıttığı bilinmektedir (Konyar, 2004: 120 vd.).

Sosyal sınıf ayrılığına dayanılarak yapılan saray keramikleri, parlak, kırmızı ve cilalı olup "Bianili" olarak adlandırılırlar. Bianili olarak yapılan bu keramiklerde, yuvarlak veya yonca ağızlı, halka tipli küçük testiler, dar boyunlu ve şişkin karınlı vazolar ve yüksek ayaklı kadehler yoğun olarak görülen formlardır. Halk için olarak yapılan keramikler ise aynı teknikte yapılmasına rağmen daha sade ve daha basit tarzda olup devetüyü ya da pempe renkte üretilmişlerdir. Urartu halkının günlük hayatta kullandıkları keramikler, genelde sıradan bir eşya maiyetinde oldukları için herhangi bir sanatsal endişe taşımadan imal edilmişlerdir (Salvini, 1995:140 vdd.).

Saray efradı ve halk için üretilen keramiklerden başka, bir de ürünleri depolama vazifesi için yapılan büyük çaplı pitoslar yapılmıştır. Kalın ağızlı ve oldukça büyük olan bu pitosların üzerine aldığı miktar ve ölçüleri hiyeroglif veya çivi yazısıyla yazılmıştır. Hayvan motifli tutamaklar, ritonlar dini amaçlı düşünülmüş olan diğer sanatsal eserlerdir (Sevin, 2005: 104 -105).

Urartu keramiği merkezden uzaklaştıkça az da olsa farklılıklar gösterir. Şüphesiz bunda, keramik yapılan yerin toprak özellikleri ve atölyelerin teknik durumu önemli bir rol oynamaktadır. M. Ö. I. Bin'in ilk yarısında bölgede keramik renklerinin, Başkent Tuşpa ve civarında kırmızı ve cilalı, Van Gölü'nün doğusu ve Urmiye Gölü etrafında gri renkli olduğu görülür. Bununla birlikte Urartu'nun kuzey bölgelerinde ve bizim de araştırma sahamızı oluşturan Aras Vadisi'ndeki Urartu halk keramiğinin genellikle gri renkli devetüyü rengine ve pembemsi olduğu görülmektedir. (Urartu keramiği

hakkında geniş bilgi için bk.; Kutlu, 1969: 279-298; Tarhan,-Sevin, 1976-77; Sevin, 1977: 227-233; Taşyürek, 1977: 175-180.)

3.2.4.2.3. Madencilik

Urartu Devleti, eskiçağ kavimleri içerisinde madeni kullanıp işleyen ve bu şekilde komşularına üstünlük sağlayan en önemli devletlerden birisidir. Başken Tuşpa ve çevresinden başlamak üzere Urartu'nun bölgedeki maden yataklarını tespit edip üretim yapması şüphesiz onları çok güçlü noktalara taşımıştır. Altın, gümüş, bakır, demir ve tunç bakımından oldukça zengin olan Doğu Anadolu Bölgesi maden yatakları, Urartular tarafından ciddi bir şekilde işletilmiştir. Urartular'ın bu maden yataklarına olan yakınlığı bu üretim kolunun Urartu'da hızlıca yayılmasına sebep olmuştur (Sevin, 2003: 230. Urartu maden işlemeciliği konusunda daha geniş bilgi için bk. Merhav, 1991.).

Yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan at koşum takımları, metal objeler, silahlar, iş araçları Urartu madenciliği hakkında bize bilgi veren arkeolojik bulgulardır. Van Gölü havzasındaki Karagündüz ve Ernis'te Erken Demir Çağ'a ait olduğu anlaşılan mezarlarda, çok sayıda demir ziynet eşyası ve tören amaçlı yapıldığı bilinen silahlar ele geçirilmiştir. Dövme ve dökme tekniğinin hünerli bir şekilde kullanıldığı maden eserler arasında, altın ve gümüş ziynet eşyaları, fibulalar, tunçtan yapılmış kemerler, hayvan ve insan heykelcikleri, boğa başlı kazanlar, tahtlar, miğferler, şamdanlar, kılıç ve ok uçları vb. Urartu'nun maden işçiliğini göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadırlar. (Belli, 1985: 378.; Belli, 1993: 255-256.; Sevin, 2003: 229 vd.)

Urartular bölgedeki madenleri genellikle üç bölgeden tedarik ediyorlardı. Birinci bölge olan Adıyaman-Malatya- Elazığ ve Tunceli'den genellikle, altın, gümüş, bakır ve demir elde ediyorlardı. İkinci bölge olan Erzurum-Erzincan-Bayburt-Gümüşhane ve Kağızman bölgesinden ise gümüş, kurşun ve bakır çıkarıyorlardı. Urartular'ın üçüncü maden bölgesini de, Siirt-Bitlis-Van ve Hakkâri bölgesi oluşturuyordu (Belli, 2000c: 372 vd.). Buradan da yine altın, gümüş, bakır, gümüşlü kurşun vb. madenler çıkartılarak üretime hazır hale getiriliyordu. (Belli, 1985: 372; Slattey, 1987; Belli, 1991: 44-49; Belli, 2000c: 379; Sevin, 2003: 230.; Ceylan, 2008a: 33-47.; König, 1955: 57.no: 103)

Asur kralı Sargon II.'nin sekizinci seferi (M.Ö 714) sonucunda Muşaşır/Ardini tapınağını yağmalaktan sonra Assur'a götürdüğü madeni eşyaları ve silahları anlatması,

Urartu'nun madencilik konusunda gelmiş olduğu noktayı göstermesi açısından oldukça önemlidir. (Piotrovskii, 1969: 115.; Götürülen eserlerin tam listesi için bk. Mansel, 1945: 129-132. Ayrıca daha geniş bilgi için bk. Piotrovskii, 1969: 115)⁶⁹.

Urartular, dağlık ve iklim şartları çok zor olan bir coğrafyada hem idari amaçlı hemde dini içerikli birçok anıtsal kale, saray ve kaya mezarları inşa etmişlerdir. Şüphesiz bu binaların yapımı için uzak bölgelerden taşların getirilmesi ve kesilmesi gerekiyordu. Bunun için de Urartular kurdukları taş ocakları ve atölyeler sayesinde bu durumu çözmüşler, böylece mimari ve sanatsal açıdan değer taşıyan birçok eser meydana getirmişlerdir (Naumann, 1985: 36). İleri maden teknolojisi sayesinde Urartular, kalelerde kaya basabaklı su sarnıçları, anıtsal kaya mezarları, pitoslar, anıtsal kaya kapıları vb. birçok yapı inşa etmeyi başarmışlardır. Nitekim yapılan kazılarda ele geçirilen demirden yapılmış murç, keski ve kaldıraçlar da bu teknolojinin ne kadar ileri olduğunu göstermektedir (Belli, 2000_d:415.; Sevin, 2003: 236).

3.2.4.2.4. Sulama Sistemi

Doğu Anadolu ve Van bölgesindeki ilk düzenli tarımsal ve sulama faaliyetlerinin, arkeolojik bulguların ışığında Urartu ile başlamış olduğu görülür. Urartular'ın kurmuş oldukları geniş sulama sistemi ile yoğun tarımsal üretime geçilmiş ve yerleşik hayat daha sağlam temeller üzerine inşa edilmeye başlanmıştır. Dağlık bir bölge olan Doğu Anadolu'nun su ihtiyacı büyük oranda bahar aylarında karların erimesiyle doğal barajların doldurulmasından elde ediliyordu. Oldukça az olan bu suyun düzenli kanallarla dağıtılması ve artan nüfusun tarımsal ihtiyacının karşılanması gerekiyordu (Burney, 1972: 183). Bu sebeple Urartu kralları birçok su kanalı, gölet ve baraj inşa ederek bu sorunu akılcı bir şekilde çözmeyi başarmışlardır. Nitekim Urartu yazıtlarının büyük bir kısmı yapılan bu kanalların inşasıyla ilgilidir.

Urartular'ın yukarıda da bahsettiğimiz gibi metal işçiliğindeki başarısı, su endüstrisini de tetiklemiş böylece adına “su uygarlığı” diyebileceğimiz bir kavramın doğmasını sağlamıştır.

⁶⁹ Kral Sargon II, bu seferinde Urartular'dan 1 ton altın, 10 ton gümüş ve 109 ton bronzdan başka 9 altın kalkan, 96 gümüş mızrak, 12 kalkan, 33 araba, 9 altın işlemeli elbise vb. yapılmış çeşitli eşya, heykel ve silahı Assur Ülkesine götürdüğünden bahseder.

Urartu'nun erken dönemlerinde yapılan su kanallarının Menua tarafından yapıldığı ve daha sonraki krallar döneminde bu kanal ve baraj yapma işinin kurumsallaşarak bir devlet politikası şekline dönüştüğü bilinmektedir. Menua'nın Van Ovası'nın güneyindeki su kanallarının ihtiyacı karşılayamadığından dolayı kendi adıyla anılan ve yaklaşık 5000 hektarlık bir araziye sulayan 51km uzunluğundaki Menua (Semiramis/Şamram) kanalını yaptırdığı bölgedeki yazıtlardan anlaşılmaktadır. (Melikishvili, 1960: 43-44, 46-50, 52-54. Urartu su kanalları hakkında ayrıntılı bilgi için bk Belli, 1997)⁷⁰

Su kanalları ve göletler yapmak suretiyle sulu tarımı geliştirmişlerdir. Urartular bugün dahi bölgede kullanılan Gökçeöl ve Keşiş Gölü gibi gölleri de suni olarak meydana getirmişlerdir (Akurgal, 2002: 247 vd.). Bölgede yapılan en eski barajlar, Bakraçlı ve Harabe barajlarıdır. Doğal çevre ve zamanın tahribatına rağmen Harabe barajı büyük ölçüde ayakta kalmıştır.

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi daha önce iskâna açılmamış ve tarımsal üretim yapılmamış bölgelere, Urartu krallığı tarafından baraj, sulama kanalı ve alt yapı hizmeti götürülerek yerleşime uygun hale getirilmiştir. Hatta Urartu'nun sık sık yaptığı toplu nüfus aktarımı ekseninde dışarıdan getirilen insanlar da bu yerleşim alanlarında iskân ettirilmiştir (Çilingiroğlu, 1983b: 319 vd.).

Çalışma bölgemizde Urartu kralı Menua(810-786)'nın, Hasankale'ye yaptığı seferler sonucunda bir kale inşa ettirmiş olduğunu ve Pasin Ovası'nın sulanması için kuzeyden güney yönüne doğru akan Vakıf Çayı üzerinde, üç tane önemli sulama kanalı yaptırdığını Pasinler yazıtından öğrenmekteyiz. (Saulcy 1853; Alişan 1890: 26, Belck 1901: 452, Lehmann-Haupt 1928-35: 60-61; Melikishvili 1960: 69, König 1967: 44 ; Kozbe-Ceylan,, 2008)

3.2.4.2.5. Ulaşım ve Yollar

Urartular'ın bu güç ve engebeli Doğu Anadolu coğrafyasında geliştirdikleri alt yapı sistemlerinden birisi de yapmış oldukları karayollarıdır. Urartu Devleti'nin oldukça

⁷⁰ Kanal boyunca Menua dönemine ait olduğu bilinen 15 ten fazla yazıt vardır. Bu yazıtların içerikleri hemen hemen aynıdır. Menua kanalı ve yazıtlarında şu ifadeler kullanılmıştır; “İşpiuni'nin oğlu Menua, Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde bu kanalı açtı. Adı Menua kanalıdır. Tanrı Haldi'nin büyüklüğü sayesinde, Menua büyük kral, güçlü kral, Bianili ülkelerinin kralı, Tuşpa kentinin efendisidir. Menua der ki: Kim bu yazıtı silerse, kim onu tahrip ederse, kim bunu görürse, kim başkasına: “Bu kanalı ben açtım” derse o, Tanrı Haldi, Tabrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün bunlar tarafından mahvedilsin, güneş ışığından yok edilsin..”

geniş bir alana yayılmış coğrafya üzerinde düzen ve denetimin sağlanabilmesi için eyaletler arasında hızlı, güvenli ve kesintisiz bir yol şebekesine ihtiyaç vardı. Bu amaçla Urartular günümüze kadar gelen birçok yol ağının temellerini oluşturmuşlardır. Doğu Anadolu Bölgesinde bugün kullanılan karayollarının önemli bir kısmı Urartu kralları tarafından yapılmıştır (Belli, 2000b: 409 vd.).

Van gölü ve kendi yapmış oldukları suni göller sayesinde deniz ulaşımına da önem veren Urartular belki de Doğu Anadolu'da ilk liman yolu yapan kavim olmuşlardır (Belli, 1977: 36). Urartu'nun yapmış olduğu yol şebekesiyle Doğu Anadolu sosyo-ekonomik ve kültürel yönden büyük bir gelişme göstermiştir. Böylece komşu bölgeler ve devletlerarasındaki ticari, kültürel faaliyetler büyük bir ivme kazanmıştır.

Urartu karayollarından günümüze kadar kalan en güzel ve etkileyici örnek, Bingöl Dağları üzerindeki yoldur. Van'dan başlayarak, Elazığ-Palu, Harput ve Malatya'ya doğru uzanan bu karayolu ortalama 5.40 m. genişliğinde yapılmıştır. Yer yer taş kaplamalı olan bu yol üzerinde neredeyse 25-30 km. de bir konaklama tesisi yer almaktaydı. Bu yol sistemi hemen hemen bütün Urartu ülkesinde bulunmaktaydı (Sevin, 2003: 229). Urartu kralları bu yolların güvenliğini sağlar, bakımını yapar ve ihtiyaç halinde yeni yol ağları kurarlardı.

Bütün yol şebekelerinin buluştuğu ana merkez şüphesiz krallığın başkenti Tuşpa idi. Doğu Anadolu'yu diğer bölgelere bağlayan ve ticaretin ana merkezi konumunda bulunan başkent Tuşpa özellikle Kafkaslar, Orta Anadolu ve Suriye'den gelen ana yol güzergâhlarının kesişme noktasıydı

Bu yollar sayesinde Urartu, merkezi yapıyı daha da kuvvetlendirmiş, ordularını daha süratli yürütebilmiş ve savaşlarda ele geçirdiği ganimetleri başkente daha güvenli bir şekilde getirebilmiştir.

Kaynakların vermiş olduğu bilgiye göre ilk Urartu yolları İşpuini ve oğlu Menua döneminde yapılmıştır. Bu dönemde yapılan "Ordu Yolu"nun uzunluğu yaklaşık 300 km.yi bulmaktadır. Menua'nın başarılı seferlerinin altında yaptırmış olduğu bu yollar yatmaktadır. Urartu dönemine ait yol şebekesini üç ana gruba ayırmak mümkündür.

Başkent Van'dan başlayarak devam eden bu üç ayrı yoldan ilki Erciş-Patnos-Tahir Geçidi-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan'a ulaşan yoldur. Bu yol aynı zamanda, Urartu krallığının Orta Anadolu'ya açılan ticaret yoluydu. İkinci yol ağı, Muradiye Çaldıran-Doğubayazıt-Iğdır ve Gökçe Gölü'ne değin uzanan yoldur. Bu yol

da Urartu ekonomisi için oldukça önemliydi. Bölgeye yapılan sayısız askeri seferler sonucunda sayıları onbinlerle anılan büyükbaş ve küçükbaş hayvan ganimet olarak ele geçirilerek krallığın merkezi bölgesi haline getirilmiştir. Üçüncü yol ağı ise Erçek-Özalp-Saray-Kontur Vadisi üzerinden, Kuzeybatı İran içlerine açılan yoldur. Bu yol da Urartu krallığının doğuda Afganistan, Hindistan ve İran'dan gelen ticaret kervanlarının, taşıdığı değerli taşların merkeze ulaşmasını sağlayan önemli bir yoldu (Belli, 1977: 413).

Araştırma sahamızda bulunan, Menua dönemine ait Yazılıtaş Yazıtı'ndan da anlaşılacağı üzere Urartu Ordusu, kuzeydoğuya sefer yaparken Aras Vadisi'ni takiben Erzurum-Pasinler-Horasan-Sarıkamış-Kars yolunu takip etmişlerdir (Belli, 1977: 409 vd.; Ceylan, 2001: 68-69).

Sonuç olarak Urartular'ın kurmuş oldukları geniş yol şebekesi sayesinde ülke daha merkeziyetçi bir konuma kavuşmuş, ticari, haberleşme ve ekonomi alanlarında Doğu Anadolu Bölgesi büyük bir gelişme göstermiştir.

3.2.4.2.6. Dil ve Yazı

Hurriler'in halefleri olan Urartular, birbirleriyle çok benzeşen bir dil kullanmışlardır. Gramer ve temel ilkeler bakımından bu iki dil aynı filolojik temele dayanmaktadır. Bütün fiiler ya geçişsizdir ya da edilgendir. Her iki dilde de kullanılan kelimelerin büyük bir bölümü aynıdır. Mesela:

<u>Hurrice</u>	<u>Urartuca</u>
İbri/ewri: kral	Evri: efendi, kral
Ar: vermek	Ar(u) : vermek
Hurati: savaşçı	Haradi: savaşçı
Umini: ülke	Ebani: ülke
Taze: armağan	Tase: armağan

Yukarıdaki örneklerde de dayanarak Urartuca'nın Hurri dilinin bir lehçesini oluşturduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. (Belli, 1982: 196.; Urartu yazısı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Melikishvili, 1960; König, 1955; Diakonoff, 1971; Melikishvili, 1971; Klein, 1974; Barnett, 1974; Dinçol-Kavaklı, 1978; Belli, 1982: 196-197; Kuşçu, 2005; Varol 2005.; Payne, 2006) Son araştırmalara göre, Hurri-Urartu dil grubunun

Ural-Altay Dil Ailesi'nin bir üyesi olduğu, dolayısıyla Asyatik bir dil yapısına sahip olduğu kabul edilmektedir (Erzen, 1992: 26 vd.).

Urartular, amansız düşmanları olan Assur'dan etkilenmişler, bu etkilenme en çok dil üzerinde kendini göstermiştir. Urartu dilinin çözüme kavuşması, Assur-Urartu dilinde yazılmış çift dilli kitabelerin okunmasıyla mümkün olmuştur (Akurgal, 2003: 68.; Salvini, 2006: 206 vd.). Van Kalesi'nin kuzeybatı eteğinde anıtsal Madırburcu yapısının taş blokları üzerine 6 kez tekrarlanarak yazılan yazıt Assur dilinde yazılmıştır. Yazıtı, Urartu krallığının kurucusu Lutipri oğlu Sarduri I. (M. Ö. 840-830) yazdırtmıştır. Bu yazıt aynı zamanda başkent Tuşpa'nın ve Urartu'nun ilk yazılı belgesini oluşturmaktadır.

Ayrıca Urartu kralı İşpuini döneminde yazılmış olan Kelişin Steli, Rusa I. döneminde Urmiye Gölü ile Muşşir kenti arasında bölgede dikilen Topzala Steli de Urartuca ve Assurca yazılmış olan kitabelerdir.

Urartular'da resmi veya ticari muhabereleler, pişmiş topraktan levhalar üzerine metin halinde işleniyordu. En önemli kitabelerini taş levhalar üzerindeki bina bloklarına veya kayalar üzerine yazmışlardır. Bunlardan günümüze kadar ulaşanların sayısı 300'ü geçmiştir. Bu kitabelerde, düşmanlarla yapılan savaşlardan, inşa edilen saraylardan, kutsal mabet ve tapınaklardan, su kanallarından ve dini konulardan sıkça bahsedilmektedir (Belli, 1982: 197.; Akurgal, 2003: 69.; Salvini, 2006: 209).

Urartular, çivi yazısının yanında hiyeroglif yazısını da kullanmışlardır. Hiyeroglif yazısını daha çok erzak depolarındaki büyük pitosların ağzına ya da kilden yapılmış eşyaların üzerlerine resmederek uygulamışlardır. Mesela yonca ağızlı testilerin kulp bölümlerinde bulunan nokta ve dairelerin "bir", "on" ve "yüz" gibi sayıları ifade ettiği anlaşılmaktadır (Payne, 2006: 5 vd.; Salvini, 2006: 206 vd.; Bu konuda daha kapsamlı bilgi için bk. Diakonoff, 1963).

Urartular'ın kuruluş ve yükseliş dönemlerinde kullanmış oldukları çivi yazısı yerini, kuruluştan önceki dönemlerde kullanmış oldukları resim yazısına bırakmıştır. Şüphesiz bunda Urartu'nun gerileme ve çöküş döneminin etkisi büyüktür. Sonuç olarak araştırmacılar için, Urartu kültürünün kronolojik ve coğrafi tanımlamalarının yapılmasında yazı en etkili ve emin bir yol olmuştur.

3.2.4.2.7. Din ve Ölü Gömme Adetleri

Urartu dininin özelliklerinin açıklanmasında; kaya yapılarının inşasıyla ortaya çıkan mimari, ölü gömme geleneklerinin yansıttığı dini düşünceler ve sanatta yer alan tema, öge, motif ve sembollerin ayrı bir önemi vardır. Şüphesiz bu unsurlar Urartu dini hayatı hakkında bilgi veren önemli bilgilerdir.

Urartu halkının dini, Anadolu ve Mezopotamya halklarının din özellikleriyle paralellik arz eder. Bunun yanında Urartu dini inanışlarında yerli unsurlardan başka, Hurri-Hitit, Assur-Babil ve İran etkisi görülür (Çevik, 2000: 93 vd.; Salvini, 2006: 197).

Urartu dini hakkındaki bilgileri nadir olan 15 kil tabletin dışında sayıları 300'ü geçen ve kayalar üzerine yazılan çivi yazılı metinlerden öğrenmek mümkündür. Çivi yazılı Urartu metinlerin ilk cümlesi, tanrılara hitapla başlamaktadır. Bu şekilde ele geçen metinlerin çok büyük bir bölümü tanrı Haldi'ye ithaf edilmiştir. Buradan biz, tanrı Haldi'nin Urartular'ın en büyük tanrısı olduğunu anlıyoruz. Urartu metinlerinde tanrı Haldi'nin, sefere çıkan Urartu krallarını kutsayan bir tanrı olduğu ve savaşların onun sayesinde kazanıldığı görülür (Melikishvili, 1960: 448).

Urartu yazıtlarında " *Haldi önden gitti*", " *Haldi kendi silahıyla sefere çıktı*", " *Tanrı Haldi güçlüdür*" gibi sıfatlarla anılan tanrı, askeri başarı ile özdeşir. Tanrı Haldi'den sonra ikinci sırayı Hurri kökenli, fırtına ve gök gürültüsü tanrısı olan Teişeba almaktaydı. Tanrı Teişeba Hurri-Hitit panteonundaki Teşup ile aynı adı taşımakta olup, Anadolu'da yaygın bir biçimde kutsanmaktaydı. Urartu tanrıları içinde üçüncü sırayı da sembolü güneş kursu olan Şivini almaktaydı. Urartu kralları ve halkı, baştanrı Haldi adına tapınak, kapı, kült merkezi ve sulama kanalları inşa ederlerdi. Urartu krallığının resmi devlet dini ve tanrılar listesinin tamamıyla ilgili bilgi veren yazıt, başkent Tuşpa'nın 5 km. kuzeydoğusunda, Rusahinili'nin (Toprakkale) batısında yer alan Zımsım Dağı'nın güneybatı kesiminde bulunan Meher Kapı kaya yazıtıdır. (Akurgal, 2003: 67 vd. Ayrıca Urartu tanrı listesinin tamamı için bk. Belli, 1982)

Ekonominin tarım, hayvancılık ve hayvan besiciliğine dayandığı Urartular'da tanrılara ve güç sahiplerine verimliliğin artması ve bolluğun oluşması için adaklar ve kurbanlar sunulurdu. Meher Kapı Yazıtı'nda 79 tanrıya sunulan kurban sayısı 6 manda, 104 sığır, 6 süt kuzusu ve 302 koyun olarak ifade edilmiştir. (König, 1954: 59-68. ; Çilingiroğlu, 1994_a: 44 vd.)

Bütün Ön Asya kültürlerinde olduğu gibi, Urartular'da da hemen hemen her yazıtta beddua kalıpları yer alır. Bu beddua kalıplarında “bunu ben yaptım”, ya da yazıtın tahrip ve yok edilmesini önlemek için “bunu yapacak olanların yok edilmesi, soylarının kurutulması” gibi kısımlar yer alırdı (Salvini, 1984: 85-93).

Eskiçağda Doğu toplumlarının tamamında olduğu gibi, Urartu'da da ölümden sonra hayatın devam edeceği düşüncesi egemendi. Bu sebeple mezarlar oda ve ev biçiminde inşa edilir, ölen insan eşyalarıyla beraber bu mezarlara gömülürdü. Urartular'ın ölü gömme adetleri ile bilgiler yazılı belgelerde sınırlı ya da hiç olmadığından, bu bilgileri yalnızca arkeolojik bulgulardan elde edebiliyoruz. Yapılan arkeolojik kazı ve çalışmalardan elde edilen buluntulara göre, Urartular'ın ölümlerini yakarak ve yakmayarak gömdükleri görülür (Barnett, 1963: 163-178; Sevin-Özfırat, 2000: 217 vd.).

Yakarak ölü gömme geleneği Urartu'da en yaygın olan gelenektir. Bu gelenek hem yönetici sınıfı hem de halkı kapsamaktadır. Ceset yakıldıktan sonra kül ve kemikler bir çömleğin içine konulur ve ağzı yassı bir taş ile kapatılırdı. Daha sonra bu tür çömlekler için (urne) dediğimiz çukurlar açılır ve ölen insan değerli eşyalarıyla beraber bu çukurlara gömülürdü. (Salvini, 2006: 169.; Çevik, 2000: 17 vd.) Bir diğer ölü gömme geleneği ise ceset gömüsü şeklindeydi. Bunda da ölen kişinin değerli armağanları ve eşyaları cesedin yanına koyulur ve mezar odasında yanmış ceset gömüleriyle beraber aynı mekânda kalırdı.(Çevik 2000: 23 vd.)

Urartu mezarları anıtsaldır. Örneğin Van Kalesi'ndeki kayalar üzerine oyulmuş çok sayıda kral mezar odası bulunmaktadır. Bu kral ya da soylu mezarlarına, çok basamaklı merdivenlerden inilerek gidilmektedir. Halka ait mezarlara ise bir veya birkaç basamaklı merdivenlerden sonra ulaşılmaktadır. Halk mezarlarının giriş kapısı bazen tek odalı bazen de çok odalı olup, içlerinde kral mezarlarında olduğu gibi birden fazla iskelet yer almaktadır (Belli, 1982: 195-196.; Çevik, 2000: 6-20).

Urartu krallarının ve soyluların mezarlarında oldukça zengin ve değerli eşyalar yer alırken, halk mezarlarında ise günlük hayatta kullanılan basit eşyalar bulunmaktadır. Kazılarda ele geçen bu buluntular, Urartular'daki sosyal tabakalaşmayı göstermesi açısından son derece önemlidir (Çevik, 2000: 93 vd.).

4.ARAŞTIRILAN ARKEOLOJİK MERKEZLER ve SONUÇLARI

Aras Vadisi'nde 2007-2010 yılları arasında yaptığımız yüzey araştırmalarında Horasan, Pasinler ve Köprüköy ilçelerinde incelemelerde bulunduk. Horasan ilçesinde 12 arkeolojik merkez, Köprüköy'de 9 merkez ve Pasinler'de de 35 merkezde araştırmalar yaptık. Bunlardan bazıları bizim bulduğumuz ilk arkeolojik merkez olma özelliği taşıırken, bazıları da daha önce gün yüzüne çıkarılmış olan merkez ve yerleşmelerdir. Yaptığımız yüzey araştırmalarında temel aldığımız nokta ise, bölgenin Eskiçağının şekillenmesinde Aras Vadisi'nin stratejik önemini vurgulamaya çalışmaktır. Buna bağlı olarak nehrin, insan yerleşmeleri üzerindeki etkisini ve coğrafi yansımalarını ortaya koymak büyük bir önem taşımaktadır. Bu yüzden arkeolojik araştırma ve merkez sıralamasını yaparken Aras Nehri'nin akış istikametini tercih etmeyi daha uygun bulduk.

4.1. Pasinler

4.1.1. Altınbaşak Höyük

Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin 7 km. doğusunda bulunan Altınbaşak Köyü'nün içinde yer alır. Güney-kuzey doğrultusunda uzanan höyük 46 x 65 m. boyutlarındadır. Üzerine evler yapılmış olan höyükte, tahribat halen devam etmektedir. Höyükte yaptığımız incelemede İlk Tunç Çağı (Karaz), Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri çıkarılmıştır. (Pehlivan, 1984: 45 vd.; Ceylan, 2003: 314, Kozbe-Ceylan, vd. 2008: Altınbaşak.; Topaloğlu, 2009: 136). (Fig. 1-2-3)

4.1.2. Altınbaşak II Höyük

Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin 7 km. doğusundaki Altınbaşak Köyü'nde bulunmaktadır. Tarla olarak kullanılan höyükte İlk Tunç ve Orta Çağ Keramikleri elde edilmiştir. (Ceylan, 2004: 266, Kozbe-Ceylan, Vd. 2008: Altınbaşak.; Topaloğlu, 2009: 136) (Fig. 4-5)

4. 1.3. Saksı Höyük

Erzurum-Pasinler karayolunun 23. km.sinden ayrılan yolun 4 km. kuzeyindeki Saksı Köyü'nün içinde bulunur. Etrafı köy evleri ile çevrili olan höyükte, Geç

Kalkolitik, İlk Tunç Çağı (Karaz) ve Demir Çağı keramikleri bulunmuştur. (Ceylan, 2003: 314, Kozbe-Ceylan, vd. 2008: Saksı.; Topaloğlu, 2009: 136).(Fig.6-7-8)

4. 1.4.Pasinler Kalesi

Kale, Erzurum'un 39 km. doğusunda, deniz seviyesinden 1740 m. yükseklikte bulunan Pasinler İlçe merkezinin hemen kuzeyinde yer alan Hasanbaba Dağ kütlesinin ovaya doğru sokulan kısmındaki bir kayalıkta kurulmuştur. Ovaya ve doğal yollara egemen bu kayalık kütle üzerine kurulan Pasinler Kalesi ile ilgili bilgiler, Eskiçağ'da yapıldığı ve tarih boyunca yerleşim gördüğü yönündedir. Ancak kale hakkında bilgi veren kaynaklar kalenin Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan (1453-1478) veya İlhanlı Emir Togay'ın oğlu Hasan Bey tarafından 1336-1339 yıllarında yaptırıldığını ifade etmektedir. (Konyalı, 1960: 459 vd., Beygu, 1936: 206, Sevgen 1959: 109., Çelebi 1970: 216 vdd.; Topaloğlu, 2009: 92) Bütün bu bilgiler kalenin pek çok defa yıkılıp yeniden yapıldığını göstermektedir.

Kalede 2001 yılında Erzurum Müzesi müdürlüğünce ve Ceylan'ın bilimsel başkanlığında bir kazı yapılmıştır. İç kalede C9, C10, C11, B14, B15, B16, D8, E8, F8 açmalarında, kale dışında da C19 ve D19 açmalarında kazı çalışmaları yürütülmüştür. Özellikle kalenin dışında ve güney sur duvarlarının hemen dibinde açılmış C19-D19 açmalarında, Urartu Kralı Menua (M.Ö.810-786) dönemine ait yazıttan sonra bu döneme ait kalenin sur kalıntılarını tamamen ortaya çıkarmak amaçlanmıştır. Elde edilecek buluntularla kalenin tarihi hakkında bilgi elde edilmesini sağlayacak çalışmalar yürütülmüştür. C19 ve D19 açmalarının birleşme noktasında, Urartu dönemine ait olduğu belirlenen doğu-kenarında ana kaya ile bağlantılı doğu-batı doğrultulu, 5.30 m. kuzey kenarı, 6.40 m. güney kenarı olan ve 4 m. genişliğinde kuzey-güney doğrultulu kiklopik teknikte yapılmış kademeli bir duvar yapısı tespit edilmiştir. (Lehmann-Haupt, 1931: 730 vd., König, 1955-57: 44, Melikişvili, 1960: 69, Çevik, 2000: 124, Erkmen-Ceylan 2003: 314, Kozbe-Ceylan, vd. 2008: Pasinler).(Fig. 9-19)

4. 1.5.Hasankale (Pasinler) Yazıtı

Erzurum İli, Pasinler İlçe Merkezi'nde ki Pasinler Kalesi'nin (Hasankale) yapım kitabesidir. Yazıt günümüzde bulunduğu yerden çıkarılarak İstanbul Arkeoloji

Müzesine götürülmüştür. Kopyasına dayanılarak okunan yazıtta şu ifadeler yer almaktadır.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuinioğlu Menua bu kaleyi eksiksiz (?) yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İşpuinioğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, Bianili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrinin hükümdarı (dır)
(Saulcy, 1853; Alişan, 1890: 26, Belck, 1901: 452, Lehmann-Haupt, 1928-35: 60-61; Melikişvili, 1960: 69, König, 1967: 44; Kozbe-Ceylan, diğer, 2008). (Fig. 20)

4. 1.6.Pasinler Kaya Mezarı

Erzurum İli, Pasinler İlçesi'nin hemen ortasında yükselen Pasinler Kalesi'nin bulunduğu kayalığın güney yamacındadır. 4.30 x 6.35 x 2.80 m. ölçülerindeki ana salon ve 3.34 x 4.35 x 2.30 m. ölçülerindeki yan odadan oluşan kaya mezarı iyi bir işçiliğe sahiptir. Mezarın üç odalı olarak planlandığı ancak daha sonra vazgeçildiği diğer duvara açılmak istenen kapı izlerinden anlaşılmaktadır. Kaya mezarının girişi kapısı önünde küçük bir sunak bulunmaktadır. Kaledaki kitabe ve mimari yapılar dikkate alındığında, kaya mezarının tipik bir Urartu kaya mezarı olduğu ortaya çıkmaktadır. (Lehmann-Haupt, 1931: 730; Çevik, 2000: 123; Erkmen-Ceylan, 2003: 17 vd.; Ceylan, 2005_b: 25; Kozbe-Ceylan, diğer., 2008.; Topaloğlu, 2009: 159).(Fig. 21-25)

4. 1. 7.Pasinler Kaya Nişi

Erzurum İli, Pasinler İlçesi'nin hemen ortasında yükselen ve Pasinler Kalesi'nin bulunduğu kayalığın güney yamacındaki kaya mezarının yaklaşık 50 m. batısındadır. İşlevi tam olarak anlaşılamayan yapının kaya mezarı ile aynı döneme ait bir kaya nişi olduğu düşünülmektedir. Ustaca yapılmış taş işçiliğine dayanarak, Urartu taş işçiliğiyle benzerlik taşıdığını kolaylıkla söyleyebiliriz. (Ceylan, 2003: 314; Erkmen-Ceylan, 2003: 17vd.; Kozbe-Ceylan, diğer., 2008.; Topaloğlu, 2009: 159).(Fig. 26-28)

4. 1. 8. Demirdöven Kalesi

Erzurum ili, Pasinler Kalesi'nin hemen kuzeyinde yükselen Hasandede Dağı'nın doğu ucunda, Pasinler İlçesi'nin 3 km. doğusunda yer alır. Demirdöven Köyü'nün

batısında bulunan kale, gözetleme amaçlı yapılmıştır. (Çevik, 2000: 123). Keramik verileri Orta Çağ'a aittir. (Ceylan, 2003: 314, Kozbe-Ceylan, vd. 2008: Demirdöven). (Fig. 29-31)

4. 1. 9.Hamamderesi Kaya Odaları

Erzurum-Pasinler karayolunun 12. km.sinde ve hemen kuzeyde yükselen kayalıklarda bulunmaktadır. Ön tarafları kopmuş olan kaya odaları Orta Çağ'a ait olduğu izlenimini vermektedir. (Çevik, 2000: 27). Paleolitik Çağ buluntuları da veren bölge, arkeolojik veriler açısından oldukça zengindir. (Şenyürek, 1944: 349, Kökten 1953: 189, Goetze 1957: 15, Harmankaya-Tanıdı 1996: Hasankale, Ceylan 2003: 314 Hamamderesi).(Fig. 32-35)

4. 1.10.Tepecik Höyük

Erzurum İli, Pasinler İlçesi'nin 10 km. doğusunda bulunan höyük, Tepecik Köyü'nün içerisinde bulunmaktadır. Höyüğün üzerine günümüzde evler kurulmuştur. Çok sayıda kaçak kazı izlerine rastlanılmıştır. Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı (Karaz), Demir Çağı ve Orta Çağ keramiklerinin tespit edildiği höyük, bölgedeki önemli Karaz kültürü merkezlerindendir. (Pehlivan, 1984: 46.; Ceylan, 2003: 314, Kozbe-Ceylan, vd. 2008: Tepecik.; Topaloğlu, 2009: 135).(Fig. 36-39)

4. 1.11.Tepecik Höyük II

Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin 10 km. doğusundaki Tepecik Köyü'nde bulunur. Tepecik Höyük-II' de yaptığımız incelemede yoğun bir tahribatın yapıldığı anlaşılmıştır. Höyükte, Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri elde edilmiştir. (Pehlivan, 1984: 46.; Ceylan, 2004b: 266, Kozbe-Ceylan, Vd. 2008: Tepecik.; Topaloğlu, 2009: 135).

4. 1.12.Tımar Obsidiyen Yatakları

Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin Tımar Köyü'nde bulunan obsidiyen yatakları bölgedeki yerleşmelerde rastladığımız obsidiyenlerin kaynağını oluşturmaktadır. Genel

anlamda baktığımız zaman, Pasinler Bölgesi'nin obsidiyen bakımından zengin olduğu görülür. (Ceylan, 2004_b: 266, Kozbe-Ceylan, Vd. 2008: Tımar).(Fig. 40)

4. 1.13.Beşiktepe Höyüğü

Erzurum'un Pasinler İlçesi'nin 9 km. doğusunda yer alan höyük, 50 x 20 m. boyutlarındadır. Höyükte, İlk Tunç Çağı (Karaz), Demir Çağı ve Orta Çağ keramik verileri tespit edilmiştir.(Pehlivan, 1984: 46 vd.; Ceylan, 2003: 314, Kozbe-Ceylan, vd. 2008: Beşiktepe.; Topaloğlu, 2009: 135). (Fig. 41-42)

4. 1.14.Bulamaç Höyük

Erzurum-Pasinler karayolunun 30. km.sinde, yolun 500 m. kadar güneyinde bulunur. Höyüğün, sel suları ve kaçak kazılar sonucunda tahrip edildiği tespit edilmiştir. Höyükte, İlk Tunç Çağı (Karaz) keramiklerine sıkça rastlanır. Ayrıca höyükte, Demir Çağı ve Orta Çağ keramiği de bulunmuştur. (Pehlivan, 1984: 46.; Ceylan, 2003: 314, Kozbe-Ceylan, vd. 2008: Bulamaç, Güneri 2002: 249-258.; Topaloğlu, 2009: 135).(Fig. 43-45)

4. 1.15.Büyük Tuy Höyük

Erzurum-Pasinler karayolunun 20. km.sinde, yolun 3 km. kuzeyinde bulunan höyük, Büyük Tuy Köyü'nün içinde yer almaktadır. Höyükte Geç Kalkolitik, İlk Tunç Çağı (Karaz) ve Demir Çağı keramikleri elde edilmiştir. (Ceylan, 2003: 314, Kozbe-Ceylan, vd. 2008: Büyük Tuy).

4. 1.16.Cin Kalesi

Erzurum İli, Pasinler İlçesi'nin 11 km. kuzeydoğusunda Kurnuç Köyü'nün 1 km kuzeyinde yer almaktadır. Cin Kalesi fazla yüksek olmayan andezitten oluşan kayalık bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Daha dik olan güney kesimi oval bir plan gösterir. Andezit taşlı duvarları yıkıldığı için belirli bir plan göstermemektedir. Kalenin doğu eteklerinde ev kalıntıları bulunmaktadır. Bu kesimde bulunan keramikler, Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ özellikleri gösterir. Cin Kalesi'nin en önemli özelliği, aşağıda Büyükdere Vadisi'nde bulunan binlerce ham ve yumuşak obsidiyenin buraya getirilerek işlenmiş olmasıdır. Kale çevresinde bulunan tatlı su yatakları da kaleyi daha da önemli

kılmaktadır. Geniş bilgi bk.: Ceylan 2001_c: 73, Kozbe-Ceylan vd. 2008: Cin Kalesi: Topaloğlu, 2009: 92). (Fig. 46-49).

4. 1.17.Danatepe Höyüğü

Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin 28 km. güneybatısında bulunan Gerdekkaya Köyü'nün hemen kuzeybatısında yer alır. Höyüğün güneybatısından Büyükdere Çayı geçmektedir. Köyün yakınında bulunması nedeniyle çok az sayıda değerlendirilebilecek keramik verisi vardır. (Ceylan, 2004_b: 264, Kozbe-Ceylan, Vd. 2008: Danatepe). Keramik bulguları, Orta Çağ'a aittir. (Fig. 50)

4. 1.18.Değirmentepe Höyük

Pasinler İlçesi'nin 10 km. güneyindeki Otlukapı Köyü'nün hemen güneyinde yer alan höyük, kuzey-güney doğrultuludur. Höyükte yapılan incelemede, İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı'na ait keramik bulguları elde edilmiştir. (Ceylan, 2004_b: 265, Kozbe-Ceylan, Vd. 2008: Değirmentepe.; Topaloğlu, 2009: 94). (Fig. 51-54)

4. 1.19.Sıfırın Boğazı Kaya Basamaklı Tünel

Erzurum iline bağlı, Pasinler İlçesi Çiçekli Köyü'nün güneydoğusundaki dağların üstünde, Sıfırın Boğazı denilen yerde, Maşat Çayı'na indiği anlaşılan kaya basamaklı tünel tespit edilmiştir. Giriş kısmındaki 15-20 basamak kırıldığından dolayı, içine girmenin mümkün olmadığı tünelde kaya basamakları rahatlıkla izlenebilmektedir. Ancak kaçak kazı yapanlar, basamakların sonunda define olduğunu düşündükleri için devamlı olarak kaya basamaklı tüneli tahrip etmişlerdir. (Ceylan, 2004_b: 265, Kozbe-Ceylan, Vd. 2008: Sıfırın Boğazı.; Topaloğlu, 2009: 94). (Fig. 55-56)

4. 1.20.Kurbançayır Yerleşmesi

Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin 6 km. kuzeybatısındaki Kurbançayır Köyü'nün kuzeydoğusunda ve Yayla Dağı'nın güneyinde bulunmaktadır. Köylüler tarafından toprak almak amacıyla sürekli olarak tahrip edilmiştir. Yerleşmede çok sayıda Orta Çağ ve az sayıda Demir Çağı keramiği ele geçirilmiştir. (Ceylan, 2004_b: 265, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Kurbançayır.; Topaloğlu, 2009: 146). (Fig. 57-60)

4. 1.21.Kurbançayır Kalesi

Kale, Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin 6 km kuzeybatısındaki Kurbançayır Köyü'nün 1 km. doğusundaki bir tepe üzerinde yer almaktadır. 60 x 55 m. ebatlarında olan kalenin deniz seviyesinden yüksekliği 1850 m.dir. Yoğun şekilde kaçak kazı yapıldığı görülmüştür. Kale, Pasin Ovası'na hâkim ve Büyükdere'den gelen doğal yolları kontrol altında tutmaktadır. Kalede çok sayıda işlenmiş obsidiyen bulunmakla birlikte çok az sayıda keramik verisine rastlanmıştır. Kalede İlk Tunç ve Demir Çağı keramikleri bulunmuştur. (Ceylan 2004_b: 265, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Kurbançayır.; Topaloğlu, 2009: 95).

4. 1.22.Topdağı (Küçükdağ) Kalesi

Erzurum ili, Pasinler İlçesi'ne 8 km. uzaklıktaki Kavuşturan Köyü'nün yaklaşık 1 km güneybatısında, deniz seviyesinden 1780 m., ovadan ise 80 m. yüksekliktedir. Doğu-batı doğrultulu olan kalede bol miktarda İlk Tunç, Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri ele geçirilmiştir. Ayrıca çok sayıda obsidiyen tespit edilmiştir. Yoğun bir şekilde yapılan kaçak kazılar sonucunda mimari yapıların ortaya çıktığı görülmüştür. Kale, taşları köylüler tarafından götürüldüğü için tahribata uğratılmıştır. (Ceylan 2004_b: 265, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Topdağı.; Topaloğlu, 2009: 95).(Fig. 61-63)

4. 1.23.Top Mezar Höyük

Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin 6 km. kuzeybatısındaki Kurbançayır Köyü'nün 500 m. güneydoğusunda yer almaktadır. 75 x 70 m. ölçülerinde olan höyük, daha sonra mezarlık olarak kullanılmıştır. Üzerinde İslamî döneme ait mezar taşları bulunmaktadır. Höyük, 3-4 m. derinliğe varan kaçak kazılardan dolayı tahrip edilmiştir. Höyükten İlk Tunç Çağı, Boyalı Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı ve sırlı Orta Çağ keramikleri çıkarılmıştır. (Ceylan 2004_b: 265, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Topmezar.; Topaloğlu, 2009: 137).(Fig. 64-66)

4. 1.24.Kavuşturan Kalesi

Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin kuzeyinde bulunan Kavuşturan Köyü'nün, 2,5 km kadar güneybatısındaki Serçeboğazı Köyü'nün yaklaşık 1 km. güneydoğusunda yer alır. 1850 m. yüksekliğindeki kale, kabaca yontulmuş iri taşlardan oluşmakta ve kuru

duvar tekniği kullanılarak yapılmıştır. Kale, bulunduğu yer itibariyle ovanın en yüksek noktasında ve tüm Pasin Ovası'na hâkimdir. Kaledeki mimari kalıntılar çok belirgin bir şekilde tespit edilebilmektedir. İlk Tunç ve Orta Çağ keramiklerinin yanı sıra bol miktarda işlenmiş obsidiyen bulunmuştur. Ancak bölgede obsidiyen yatağının olmayışı sebebiyle bu obsidiyenlerin, bölgeye çevredeki obsidiyen yataklardan getirildiği düşünülmektedir. (Ceylan 2004_b: 265-266, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Kavuşturan.; Topaloğlu, 2009).(Fig. 67-69)

4. 1.25.Küçüktuy (Tetikom) Höyük

Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin 22 km. batısında bulunmaktadır. Erzurum-Pasinler karayolunun üzerinde höyük, Hamamderesi olarak adlandırılan bölgededir. Höyük Erzurum Ovası'nın bittiği Pasin Ovası'nın da başladığı kilit bir konumdur. Coğrafi durumu itibariyle stratejik bir yerleşmedir. Yaptığımız yüzey araştırmalarında elde ettiğimiz keramikler, İlk Tunç, Demir Çağı ve Orta Çağ'a tarihlendirilmektedir. (Pehlivan, 1984: 46.; Ceylan 2004_b: 266, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Küçüktuy.; Topaloğlu, 2009: 136). (Fig. 70)

4. 1.26.Kuşakkaya Kalesi

Kuşakkaya Kalesi, Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin Karavelet Köyü'nde yer alır. Ziyarettepe Yerleşmesi'nin yaklaşık 1 km. güneyinde ve Kuşakkaya Dağı'ndan gelen derenin batısında 1940 m. yükseklikte ki bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Kale 50x 45 m ölçülerindedir. Kalede yapılan kaçak kazılar sonucunda, düzensiz sayılabilecek taş sıraları ortaya çıkmıştır. (Ceylan 2004_b: 264, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Kuşakkaya.; Topaloğlu, 2009).(Fig. 71-72)

4. 1.27.Yastiktepe Höyük

Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin 15 km. güneyinde yer alan Yastiktepe Köyü'nün 1 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Doğusu ve kuzeyinde verimli Pasin Ovası bulunur. Köylüler tarafından taş ocağı olarak kullanıldığı için büyük oranda tahribata uğramıştır. Höyükte tespit edilen keramikler İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ'a aittir Höyükte bol miktarda işlenmiş obsidiyen de bulunmuştur.(Ceylan 2004_b: 264, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Yastiktepe.; Topaloğlu, 2009: 137). (Fig. 73-75).

4. 1.28.Tilkitepe (Karavelet) Höyük

Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin 18 km. güneybatısında Karavelet Köyü'nün hemen girişinde, kuzey kısmında yer alır. Höyükte bol miktarda İlk Tunç ve Demir Çağı keramiği tespit edilmiştir. Höyük, ne yazık ki, çok sayıda kaçak kazıya define avcılarının tahribatına maruz kalmıştır (Ceylan 2004_b: 264, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Tilkitepe.; Topaloğlu, 2009: 137). (Fig. 76-78)

4. 1.29.Ziyarettepe Yerleşmesi

Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin Karavelet Köyü'nde yer alan, köyün 4 km. güneyinde bulunmaktadır. Kuşakkaya Dağı'ndan gelen çay, tepenin etrafını dolaşarak kuzeye doğru devam etmektedir. Höyükte elde edilen buluntular, Orta Çağ özelliği taşımaktadır. (Ceylan 2004_b: 264, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Ziyarettepe).(Fig. 79-81)

4. 1.30.Karakale Kalesi

Erzurum İli Pasinler İlçesi'nin 29 km. kuzeybatısındaki Karakale Köyü sınırları içerisinde. Kale surları, kabaca işlenmiş blok taşlarla ve kiklopik teknikte inşa edilmiştir. Kalın bir sur duvarı olan kalenin, ancak 2 m.nin üzerindeki sur duvarları ayakta kalmayı başarabilmiştir. Dikdörtgen bir planı olan kalenin girişi, güneydoğudandır. Kalenin savunma yönünden daha zayıf olan kuzeydoğusu ise üç bastiyonla güçlendirilmiştir. Mimarisi, yapım tekniği ve keramik verisi Demir Çağı özelliği taşımaktadır (Başgelen, 1987: 16-19; Kozbe-Ceylan, diğer., 2008.; Topaloğlu, 2009: 97.

4. 1.31.Deniz Kanalı

Erzurum İli Pasinler İlçesi sınırlarında bulunmakta ve kaynağını Büyükdere'den almaktadır. Kanal, güneybatı yönüne doğru Taşkaynak (Keyvank) ve Övenler (Müceldi) Köylerinden geçip Sos Köyü'nün kuzeyinden Aras Çayı'na karışmaktadır. Tarım alanlarının sulanması için Urartu kralı Menua (810-786)döneminde yapıldığı düşünülen kanal, toprak bir yol içinde akmakta ve günümüzde halen işlerliğini muhafaza etmektedir (Belli, 2001: 208-209; Kozbe-Ceylan, ve diğer., 2008.; Topaloğlu, 2009:152).

4. 1.32.Kör Kanal

Erzurum İli, Pasinler İlçesi'nin 10 km. kuzeybatısındaki Büyükdere Köyü'nün güneyinde yer alır. Urartu kralı (810-786) döneminde yapıldığı bilinen kanalın, Pasin Ovası'nın kuzeyindeki toprakları sulamak için yapıldığı anlaşılmaktadır. Kuzey-güney yönünde uzanan kanal, Büyükdere'nin sularıyla beslenip, Serçeboğazı Köyü'nün batısından geçerek Güney Aras Çayı ile birleşir. Günümüzde halen varlığını devam ettiren kanal, Büyükdere'den beslenen Vakıf-Bendi, Deniz Kanalı gibi Urartu kanallarının en kısa olanıdır (Belli, 2001: 208; Kozbe-Ceylan, diğer., 2008.; Topaloğlu, 2009: 151).

4. 1.33.Vakıf Bendi Kanalı

Erzurum İli, Pasinler İlçesi'nin kuzeybatısında yer almaktadır. Kaynağını Büyükdere'den aldığı anlaşılan üçüncü Urartu Sulama kanalıdır. Kargapazarı Dağları'ndan Pasinler Ovası'na doğru akan ve ovanın kuzeyindeki tarım alanlarını sulama amacıyla yapıldığı anlaşılan kanal günümüzde halen işlevliğini muhafaza etmektedir (Belli, 2001: 207-208; Kozbe-Ceylan, diğer., 2008.; Topaloğlu, 2009: 152).

4. 1.34.Uzunahmet Kalesi

Erzurum İli'nin 18 km. doğusundaki Uzunahmet Köyü'nün hemen üzerindeki kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur. Kalenin kiklopik teknikte yapılan sur duvarları, belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Kaleden İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri ortaya çıkarılmıştır (Ceylan, 2003: 315, Ceylan, 2005_a: 25; Kozbe-Ceylan, diğer., 2008.; Topaloğlu, 2009: 93).(Fig. 82-83)

4. 1.35.Sos Höyük

Erzurum ili, Pasinler İlçesi'nin 14 km. batısındaki Sos (Yığittaşı) Köyü içinde yer almaktadır. Höyüğün hemen kuzeyinden, Aras Nehri'nin kollarından olan Çöğender Deresi akmaktadır. Oval biçimli höyük çevresindeki teras yapılarla 150 x 270 m boyutlarına sahiptir. Ova tabanından 20 m. yükseklikte olan höyüğün kuzey kesimi dışındaki çevresinde, modern köy evleri bulunmaktadır. Höyükte,1994 yılında Erzurum Müzesi Müdürlüğü adına Sagona tarafından kazılara başlanmış daha sonra Bakanlar

Kurulu kararı ile Sagona kazılara devam etmiştir. Bu kazı çalışmaları sonucunda Sos Höyük'teki tabakalanmayı şu şekilde sıralamak mümkündür:

Sos VA-M.Ö. 3500/3300-3000 (Geç Kalkolitik)

Sos VB-M.Ö. 3000-2800 (Erken Bronz Çağ IB)

Sos VC-M.Ö. 2800-2500 (Erken Bronz Çağ II)

Sos VD-M.Ö. 2500-2200

Sos IVA-M.Ö. 2200-2000 (Orta Bronz Çağ-I)

Sos IVB-M.Ö. 2000-1500 (Orta Bronz Çağ II)

Sos III-M.Ö. 1500-1000 (Genç Bronz Çağ)

Sos IIA-M.Ö. 1000/750/850 (Erken Demir Çağ)

Sos IIB- M.Ö. 750/850-300 (Geç Demir Çağ)

Sos IIC-M.Ö. 300-200 (Post-Akamenid). (Koşay-Vary; 1964: 7; Koşay-Vary; 1967: lev.1; Sagona, 1984: 248-249; 344; Korfmann ve diğer. 1994: 193; Sagona ve diğer. 1995: 193-218; ; Sagona ve diğer. 1996_a: 133-134; Sagona ve diğer. 1996: 27-52; Sagona ve diğer. 1997: 140-141; Sagona ve diğer. 1999: 205-206; Sagona-Sagona 2000:143-144; Sagona, 2000: 329-330; 333-335; Sagona-Sagona, 2001: 129-131; Hopkins, 2003; Ceylan, 2005_a: 25)

Sos Höyük'te Geç Kalkolitik'ten sonra Erken Bronz Çağlarının bütün evreleri yaşanmış daha sonra Erken Demir Çağı ve Demir Çağlarına geçilmiştir. Görüldüğü üzere uzun bir periyotta yerleşim gören merkez Erken ve Geç Demir Çağı'nda yerleşim görmesine karşın Orta Demir Çağı'nda yerleşim gördüğüne dair bir buluntu bulunmamaktadır. Urartu döneminde yoğun bir iskâna sahne olan Pasin Ovası'nın önemli merkezlerden biri olan Sos Höyüğün, Urartu döneminde kullanılmamış olması Urartu'nun yerleşim stratejisi bakımından önemli ve çok ilgi çekicidir. Sos Höyük bölgenin kronolojisi hakkında bilgi veren önemli bir merkezdir. (Fig. 84-85)

4. 1.36.Eskişehirtepe

Erzurum ili Pasinler ilçesi, Erzurum-Pasinler karayolunun hemen batısında kalan kısımda yer almakta ve 2033 m. yükseklikte bir tepenin üstüne kurulmuş olan bir yerleşim yeridir. Bu tepede çok az sayıda sur kalıntısı tespit edebildik. Bu tepenin güneybatısı dik bir yapıya sahipken, kuzeydoğu tarafı biraz daha yayvan bir tepe özelliği göstermektedir. Bu kayalığın güneybatısında ana kaya traşlanarak oluşturulmuş

bir kaya odasını andıran bir yerleşim de söz konusudur. Daha çok bir tepe özelliği taşıyan Eskişehirtepe üzerinde ve eteklerinde kayalar üzerine, kaya basamaklarının inşa edilmiş olması çok dikkat çekicidir. Stratejik açıdan Kafkaslar'ı Erzuruma bağlayan yolun güvenliğini sağlayan bir konumdadır. Tepe üzerinde çok sayıda kaçak kazı yapılmıştır. Bunun yanı sıra çok kayalık bir tepe olduğundan dolayı küçük küçük taşlardan oluşan kayacıklar da mevcuttur. Ancak tepenin hemen Erzurum'a doğru bakan kısmında, kaya oyularak oluşturulmuş küçük yerleşimler söz konusudur. Bu tepenin güney tarafı, tarihi Erzurum-İran yolunun bir parçasıdır. Keramik verisi çok fazladır. Keramik bulguları ilk planda bakıldığında, Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı özelliği göstermektedir. Fakat Erken ve Orta Demir Çağı keramikleri de çok az sayıda bulunmaktadır. (Fig. 86-87)

4.2. Köprüköy

4.2.1. Avnik (Güzelhisar) Kalesi

Erzurum ili, Köprüköy İlçesi'nin 18 km. güneyinde bulunan kale, Güzelhisar Köyü'nün içinde ve kayalık bir alanda yer almaktadır. Demir Çağı'ndan günümüze kadar çok yoğun bir şekilde kullanılan kalede bir de Urartu yazıtı tespit edilmiştir (Orthmann 1968-69: 77-78, Melikisvili 1960: 155, Aydın 1991: 323). Yazıtta şu ibareler yer almaktadır:

*“.. yaşam (?), (ının önemin) den dolayı (?) (onun) oradan uzaklaştırdı(?).
Argiştı oğlu Sarduri, güçlü kral (ve) Tuşpa şehrinin hükümdarı.”* (Orthmann 1968-69: 77-78, Pehlivan 1991_a: 43; Aydın 1991: 323-329; Ceylan, 2003: 311-324; Ceylan, 2005_a; Kozbe-Ceylan, ve diğer., 2008; Topaloğlu, 2009: 93)

Kalede ayrıca Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri bulunmuştur. (Ceylan 2003: 315, Kozbe-Ceylan vd. 2008: Avnik). (Fig. 88-90)

4.2.2. Harami Kalesi

Erzurum ili, Köprüköy İlçesi'nin 18 km. güneyinde yer alan Güzelhisar Köyü'nün 3 km. doğusunda bulunur. Harami Kalesi, sarp bir kayalık üzerine inşa edilmiştir. Demir Çağı özelliği gösteren kalede kaya basamaklı su tüneli bulunmaktadır.

Kalede, Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri ele geçirilmiştir. (Başgelen 1985: 17.; Ceylan, 2008: 111.; Topaloğlu, 2009: 93). (Fig. 91-94)

4.2.3.Köprüköy Kaptır Kalesi

Erzurum ili, Köprüköy İlçesi'nde, kaya basamaklı su tüneli ve kaya odaları olduğu bilinen kalenin, günümüzde herhangi bir mimari özelliği ne yazık ki kalmamıştır. Kale yapısal olarak Erken Demir Çağı ve Orta Demir Çağı özelliği göstermektedir. Kaya basamaklı su tüneline halen özelliğini koruyan kırk civarında basamak yer almaktadır. Ayrıca kalede ulaşımı tamamen tahrip olmuş iki odalı bir kaya odası da mevcuttur. (Ceylan, Bingöl, Topaloğlu 2008: 136, Kozbe-Ceylan vd. 2008: Köprüköy Kaptır Kalesi). (Fig. 95-98)

4.2.4.Marifet Kaya Mezarı

Erzurum ili, Köprüköy İlçesi'nin 21 km. güneyinde, Marifet Köyü'nün batısında yer alır. Kayalık bir tepe üzerinde olduğu anlaşılan mezarda, Demir Çağı yerleşmesi ve bir Kaya Mezarı bulunmaktadır Ayrıca mezarda Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri ele geçirilmiştir. (Başgelen 1985: 25, Çevik 2000: 123.; Ceylan, 2008: 109.;Topaloğlu, 2009: 160). (Fig. 99-101)

4.2.5.Yapağılı Höyük

Erzurum ili, Köprüköy İlçesi'nin 13 km. kuzeydoğusundaki Yapağılı Köyü'nde yer almakta ve Pasinler-Horasan karayolunun kuzeyinde bulunmaktadır. Höyük köyün içinde yer alan bir tepenin üzerindedir. Yaptığımız yüzey araştırmalarında İlk Tunç, Demir Çağ ve Orta Çağ'a ait keramik verileri elde edilmiştir. (Ceylan 2004b: 266, Kozbe-Ceylan Vd. 2008: Yapağılı) (Fig. 102)

4.2.6.Sürebahan Kaya Mezarı

Erzurum İli, Köprüköy İlçesi'nin 25 km. kuzeyindeki Örentaş (Sürebahan) Köyü'nün 3 km. batısında yer alan bir kayalık üzerindedir. Ana odası parçalanmışsa da mezarın iki odalı olduğu belirlenebilmektedir. Mezarın 7 m. batısında ikinci bir mezar girişi daha bulunmasına rağmen yüksekliğinden dolayı içeriye girilememektedir.

Mezarın içerisine ulaşılamamasına karşın, tek odalı ve kaba bir işçiliğe sahip olduğu belirlenebilmektedir (Başgelen, 1985: 36, Çevik, 2000: 123; Kozbe-Ceylan, ve diğer., 2008.; Topaloğlu, 2009: 159).

4.2.7.Akçam Yerleşmesi-I

Erzurum ili Köprüköy ilçe sınırları içerisinde yer almaktadır. Akçam yerleşmesi, Erzurum Pasinler Karayazı yol yapım çalışmaları sırasında ikiye bölünmüştür. Denizden yüksekliği yaklaşık olarak 1859 m.dir. Bir mezarlık alanı olan yerleşmede, taşlar üzerine çeşitli çukurcuklar açılmıştır. Burası muhtemelen Geç döneme ait bir yerleşmedir. Bu yerleşmenin hemen karşı tarafında da bir yerleşme bulunmakta ve erken dönem çanak çömlek bulguları göstermektedir. Ancak köylüler tarafından burası tarla olarak kullanıldığından dolayı fazla bilgi vermemektedir. Tahribata uğramış yol kenarlarından aldığımız çanak çömlek parçaları daha çok erken döneme aittir. Elde ettiğimiz arkeolojik bulgular arasında obsidiyen parçaları da mevcuttur. (Fig. 103-108)

4.2.8.Akçam Yerleşmesi-II

Akçam yerleşmesinin hemen önünde 1871 m. yüksekliğinde küçük bir tepe yer almaktadır. Tepenin yaklaşık 1 km kuzey tarafında ise Akçam Köyü (Işkın Köyü) bulunmaktadır. Tepenin etrafı muhtemelen yerleşim alanıdır. Akçam daha çok Köprüköy-Karayazı yolunu kontrol etmek için yapılmıştır. Tepenin bir tarafında yani, bugünkü Pasinler Karayazı yolunun batı tarafında, Uludere isimli bir dere akmaktadır. Bu yerleşim alanı hem mezarlık hem de geç döneme ait bulgular veren bir yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Ana kaya yontularak ve kuzey-güney doğrultulu olarak oldukça fazla traşlanmıştır.

Burada çok sayıda kaçak kazı yapılmış, bu da yerleşmenin tahrip olmasına sebep olmuştur. Yol yapım çalışmaları sırasında parçalanmış olarak bulunan keramikler, çok kalitelidir. Kaçak kazı sırasında birçok çanak çömlek parçası ortaya çıkarılmış ve bunlarının fazlasıyla tahrip edildiği anlaşılmıştır. Kaçak kazı yapılan alanda, genişliği 30 cm., derinliği 25 cm, yüksekliği ise 40 cm olan küçük bir sunak yer almaktadır. Yerleşim ve nekropol alanı tepenin hemen hemen her tarafına yayılmıştır. Oldukça ilginç bir yerleşmedir. Yol yapımı esnasında Erken dönem çanak çömlek izlerine rastlanmıştır. Buradan elde ettiğimiz keramikler Geç Kalkolitik, Erken Tunç Çağı

dönemine aittir. Tandır parçaları, cilalı renkli keramikler bulduğumuz yüzey bulguları arasındadır. Sivri tepeler olarak adlandırdığımız tepelerin hemen kuzeyindeki alanda, insan kemikleri, (kalça ve uyluk kemiklerine) de rastlanılmıştır. (Fig. 109-113)

4.2.9.Karataşlar Kaya Mezarı

Erzurum ili Köprüköy ilçesi Karataşlar köyünde yer almaktadır. Denizden yüksekliği 1944 m.dir. Avnik kalesinin yaklaşık 2 km kuzeybatısında bulunan bu kaya mezarı, Urartu yerleşmesi içerisinde bulunan bir Urartu kaya mezarıdır. Ancak daha sonradan kilise haline dönüştürülmüştür. Erzurum'da ki Umudum(Kalortepe) mağarasına benzeyen kaya mezarının yerden yüksekliği yaklaşık 142 metredir. Burada yapılan çalışmalara ilerleyen zamanlarda devam edilecektir. (Fig. 114-121)

4.3.Horasan

4.3. 1.Aras Yerleşmesi

Erzurum ili, Horasan İlçesi'nin en uç sınırında, Aras Nehri'nin kenarında bulunan yerleşme, Tavşancık ile Pirali köyleri arasındaki Taşlıgüney'in hemen güneyinde yer alır. Erzurum-Kars güzergâhının Karaorgan Deresi'nin Erzurum'a giriş kısmındaki bu yerleşme, yolun kuzeyinde yükselen kireçtaşı bir tepenin üzerindedir. Yerleşmenin güney kesiminde Aras Irmağı ve modern Erzurum-Kars karayolu geçmektedir. Yerleşmenin 2 katlı bir kaya yerleşmesi olduğunu düşünmekteyiz. Bu çok katlı yerleşmenin ayakta kalan kısımlarında derinlik yaklaşık olarak 21 m.dir. Holün sağ ve solunda çok sayıda yerleşme tespit edilmiştir. Bu yerleşmelerin güney kısmı, kireç ve kum taşından meydana gelmeleri nedeniyle yok bozulmuş durumdadır. Alt ve üst katlar arasındaki bağlantıyı sağlayan yerleşmelerle beraber, Ocak yerleri ve nişlerin bulunduğu yapılar mevcuttur. Bu yerleşmenin alt kısmında farklı yerleşmelerin de olduğu tespit edilmiştir. Giriş yaklaşık olarak 2,5 m. olan yerleşmenin genişliği 7 m.dir. Denizden yüksekliği 1580 m. olan yerleşmenin zeminden yüksekliği ise 63 m.dir (Ceylan, Bingöl, Topaloğlu 2008: 136, Kozbe-Ceylan vd. 2008: Aras Yerleşmesi). (Fig.122-124)

4.3.2.Delibaba Yazıtı

Erzurum İli, Horasan İlçe Merkezi'nin 10 km. güneydoğusunda, Erzurum-Ağrı karayolu üzerinde yer almaktadır. Yazıt günümüzde kaybolduğundan dolayı sadece kopyalarından okunabilmiştir. Menua dönemine ait olan yazıtta şu ifade yer almaktadır (Sembastians 1910: 102, Marr 1917: 125-132, Lehmann-Haupt 1928-35: 59, Melikişvili 1960: 68, ; Ceylan, 2005_a: 26, Payne 1995: 48, Kozbe-Ceylan,ve diğer., 2008). (Fig. 125)

“Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua bu kaleyi eksiksiz (?) yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle İşpuini oğlu Menua, güçlü kral, büyük kral, bianili ülkesinin kralı (ve) Tuşpa şehrinin hükümdarıdır).”

4.3.3.Yazılıtaş Yazıtı

Erzurum İli, Horasan İlçesi'nin 34 km. güneydoğusundaki Yazılıtaş Köyü'nde yer almaktadır. Yazıt köye yaklaşık 1 km uzaklıkta bir kayalığın eteğine yapılmıştır. Yerden

yüksekliği yaklaşık olarak 3 m.'dir. Yukarıdan başlayarak yazılmış olan yazıt bölgedeki en uzun ve en iyi korunmuş durumdaki yazıttır. Dikdörtgen bir kör pencere içine yazılan yazıt Menua dönemine aittir. Yazıtın bulunduğu yerin etrafında yerleşme, kale vb. herhangi bir Urartu yapısı henüz tespit edilememiştir. Yazıtta şu ifadeler yer almaktadır.

"Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Şaşili'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Şešetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha kentini. Menua der ki, Diauehi'nin kralı Utupurşini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki;. Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi kentinin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba, Tanrı Şivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin." (Sayce 1888:10; Alişan 1890:539; Lehmann-Haupt 1928-35: 27; König 1955-57: no. 23; Melikişvili 1960: no. 36; König 1967: 23; Pehlivan 1984: 86-87; Pehlivan 1991_a: 34; Payne 1995: 40; Ceylan, 2002_b: 14-15; Ceylan, 2005_a: 26; Kozbe-Ceylan, ve diğer., 2008) (Fig. 126-132)

4.3.4.Aliçeyrek Nekropolu

Erzurum İli, Horasan ilçesinin 14 km. doğusundaki Aliçeyrek Köyü'nün 1 km. güneyinde yer almaktadır. Kaya mezarının rakımı 1602 m. dir. Kaya mezarı ile ilgili ilk çalışma 1992 yılında Özkaya tarafından yapılmıştır. Özkaya bu yapıların, daha önce Urartu kaya mezarı olduğunu ve daha sonra kiliseye dönüştürüldüğünü ifade etmektedir. Örnek olarak ta Patnos yöresinde bulunan Dedeli kaya mezarlarını göstermektedir. Ancak bölgede daha sonra araştırma yapan Çevik, bu yapıların Bizans dönemine ait kiliseler olduğunu ifade etmiştir. Kumtaşından oyularak yapılan bu yapıların, son

dönemde kaya kilisesi olarak kullanıldığı görülmektedir. Özkaya, yüzey araştırmalarında çevredeki Urartu yazıtları, Urartu yerleşimleri ve Urartu kalelerinden hareketle burasının bir Urartu kaya mezarı olduğu görüşünü ileri sürmüştür. Bizim yaptığımız araştırma ve incelemelerde ise, bu kaya kiliselerinin batısında bir kale kalıntısı ve kaya nişi tespit edilmiştir. Aliçeyrek Nekropolü hakkında çalışmalar, benim de bilim kurulu üyesi olduğum ekip tarafından halen sürdürülmektedir (Özkaya, 1994: 379-395; Çevik, 2000: 26.; Kozbe-Ceylan, ve diğer., 2008.; Topaloğlu, 2009: 160).(Fig. 133-139)

4.3.5.Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli

Erzurum ili, Horasan ilçesinin 17 km. güneydoğusundaki Dellal geçidinin doğusunda bulunmaktadır. Dellal'da, Demir Çağına ait bir kaya basamaklı su tüneli ve Urartu Kralı Menua'ya ait bir yazıtın varlığı bilinmektedir. Ancak yazıtın günümüzde nerede olduğu bilinmemektedir (Ceylan, 2005: 7). (Fig. 140-142)

4.3.6.Yukarı Yıldiran Kalesi

Erzurum ili Horasan ilçe sınırları içerisinde, Hasankale-Horasan yolunun sol tarafında yer alan ve denizden yüksekliği 2222 m. olan Yıldiran Kalesi, Yıldiran köyünün yaklaşık olarak 2 km kuzeyindedir. Kale, Kızılkaya tepesinin üzerinde ve doğal bir kayalıkta inşa edilmiştir Bölgeye stratejik açıdan son derece hakim olan kale, sarp bir kayalık üzerine inşa edilmiştir. Kalenin mimari yapısı, kalenin tabii yapısına uydurulmuştur. Güneyi oldukça dik ve sarpıtır. Kurulduğu yer bakımından çok önemli olan bu kale, tarım alanlarını kontrol altında tutmaktadır. Kalenin yüksek olması, Pasinler-Horasan arasındaki yol üzerinde bulunması ve konumu itibarıyla de son derece önemli olduğu görülmektedir. Kaleye ancak güney tarafından sarp bir giriş kapısıyla girilmektedir. Güney tarafı da yayvan görünüşlüdür. Aras nehrinin kuzeyinde yer alan bu kaleyi, Aras boyu kalelerinden biri olarak değerlendirebiliriz. Yol güzergâhı açısından doğal yollara hâkim olan önemli bir kaledir. Kalenin kuzeyinde Yağan yolu olarak bilinen doğal bir yol güzergâhının da olduğu da gözükmemektedir. Kale içerisinde mimari kalıntıların tahrip olmadığı görülmektedir. Keramik verilerinin büyük bir kısmı Geç Kalkolitik, İlk Tunç ve Demir Çağı'na aittir. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı keramiği ağırlıklı olarak mevcuttur. Kalenin kuzeyinde bir göletin

olduğunu tespit ettik. Su göletinin kalenin bitişiğinde olması Urartu kalelerinde görülen tipik bir uygulamadır. Bu nedenle Anadolu'nun yüksek kalelerinden biri olan kalede, Urartu yerleşiminin olduğunu düşünmekteyiz. (Fig. 143-146)

4.3.7.Aşağı Yıldırım Kalesi (Horasan-Yıldırım Köyü)

Erzurum ili Horasan ilçesi sınırları içinde yer alan, Yukarı Yıldırım kalesinin hemen batısında yükselen ve Yıldırım kalesinden daha yüksek olan bir tepe bulunmaktadır. Denizden 2186 m. yüksekte bulunan bu tepede yaptığımız incelemelerde, kale yapımına çok uygun olmasına rağmen tepenin etrafında sur duvarlarına ait bir bulgu görülmedi. Ancak tepenin orta kesiminde sur duvarlarının varlığını oluşturacak bir yapının olduğunu söyleyebiliriz. Bu tepenin güney tarafının, büyük bir uçurum olmasına rağmen, kuzey tarafı daha yayvan bir yapıya sahiptir. Bu tepenin batısı, özellikle Aras vadisini kontrol altında tutacak özelliktedir. İki tepe arasında yaklaşık 500 m.lik bir mesafe bulunmaktadır. Kuzey tarafında da Yayladağı denilen daha yüksek bir dağ silsilesinin var olduğu bilinmektedir. Buranın en büyük özelliği, Aras vadisini kontrol altında tutuyor olması ve arka tarafında da doğal yolların bulunmasıdır. (Fig. 147-154)

4.3.8.Hızır İlyas Kalesi

Erzurum ili Horasan ilçe sınırları içerisinde Hızır İlyas Köyünde yer almaktadır. Deniz seviyesinden 1775 m. yükseklikte yer alan kale, Klasik kiklopik teknikte yapılmış ve küçük küçük birkaç gözetleme kulesinden oluşmaktadır. Kalenin doğu-batı uzunluğu 17 m., kuzey-güney uzunluğu ise 24 m. dir. Kalenin kuzeyinde, kalenin doğal yapısına uygun olarak oluşturulmuş, çok yüksek ve sarp bir tepe bulunmaktadır. Tepenin hemen dereye açılan eteğinde kurulmuş olan kalede, dış yüzeyleri kabaca yontulmuş taş bloklardan oluşan duvar yapısı mevcuttur. Duvarlar yaklaşık 1 ile 2 m arasında değişen büyük taşlarla oluşturulmuş olup ve sadece 1,5 -2 m lik duvar kalıntıları ayakta durmaktadır. Ayakta duran duvarların yüksekliği 6-7 m. arasında değişmektedir. Çok ilginç bir mimari özelliğe sahip olan kalenin, sur duvarlarının yaklaşık 5 sırası ayakta kalmayı başarmıştır. Kalenin önünden geçen yol, vadiyi takip ederek Aras kıyısına ulaşmaktadır. Dar bir vadiyi kontrol eden bir tepe olmasına rağmen bir hayli önem

kazanmıştır. Kalenin yapılmış olduğu bölgenin, oldukça taşlık ve kayalık bir yapıdan meydana geldiği anlaşılmaktadır.

Hızır İlyas kalesinin hemen altındaki iki küçük tepecikte de yerleşme olduğu gözükmemektedir. Aynı zamanda köyün kuzey batısında, kabaca yontulmuş kesme taşlardan meydana getirilmiş ve güvenlik amaçlı yapılmış ikinci bir kale olduğu anlaşılmaktadır. Bu kele, doğu batı yönünde oluşturulmuş küçük bir kaledir. Bu tip kaleler, Doğu Anadolunun pek çok yerinde rastladığımız kale tipleriyle aynı özelliklere sahiptir. Kalenin bu kadar korunaklı olmasına rağmen çok kaba taşlardan oluşturulmuş olması son derece ilginçtir. Bu kadar aşırı bir tahribata uğramasının temel sebebi ise kaçak kazıların çok fazla yapılmış olmasıdır. Keramik bulgusu son derece azdır. (Fig. 155-162)

4.3.9.Kaynarca Yerleşmesi

Erzurum ili Horasan ilçesine bağlı Kaynarca köyünde, dağların hemen eteğindeki bu yerleşme, köyün 1-1,5 km doğusunda yer alan bir tepedir. Deniz seviyesinden yaklaşık 2070 m. yükseklikte bulunan bu tepenin doğu tarafında, özellikle bir sur kalıntısı gözükmemektedir. Sur kalıntısının, doğal tepenin etrafını sardığını düşünmekteyiz. Yerleşmenin batı tarafı, ulaşımı kolayca sağlayacak bir özelliğe sahiptir. Çok az bir sur kalıntısına sahip olan tepenin kuzey ve batı kesimi, sürülmüş tarım alanı için kullanılmaktadır. Doğu tarafında da su kaynakları bulunan tepe, savunma açısından son derece elverişli bir noktada yer almaktadır. Buranın en önemli özelliğinden biri Urartu yol güzergâhını oluşturmasıdır. Horasan'a gelen Urartu yolu muhtemelen burasıdır. Yerleşmenin doğusunun büyük bir kısmında, tepenin güneyini ve doğusunu kesen, savunması zayıf olan bir duvar yapısının var olduğunu söyleyebiliriz. Batısı ve kuzeyi tarım alanı olduğu için sökülüştür. Güneybatısında uzanan uzunca bir sur duvarı mevcut olup, bu sur duvarının kalınlığı 1-1,40 m arasında değişmektedir.

Keramik verileri de son derece zengindir. Dolayısıyla bu alanda daha çok çanak-çömlek tespit etmek mümkün olmuştur. Keramik verileri Erken demir ve Tunç Çağı özelliği göstermektedir. Özellikle ağız, kulp ve dip kenarları, ilk bakıldığında tırnak bezemeli ve çizgi bezemelidirler. Yerleşmenin doğusundan gelip kuzeyine doğru akan bir dere bulunmakta ve bu kısımda Ortaçağ keramikleri bolca bulunmaktadır.

4.3.10.Kaynarca Kalesi (Horasan-Kaynarca Köyü)

Erzurum ili Horasan ilçe sınırına yaklaşık olarak 44 km uzaklıkta ve denizden yaklaşık olarak 2102 m. yüksekte yer almaktadır. Kaynarca Kalesi'nin bulunmuş olduğu tepe, köyün 500 m doğusunda bulunmaktadır. Horasan-Hasankale karayolunun doğusunda bulunan kalenin, kuzey-güney uzunluğu 40 m., doğu-batı uzunluğu ise 30 m.dir. Kuzeydoğusunda Iğırbiğir köyü yer almaktadır. Doğal yolların geçtiği konumda yer alan kalenin, batı ve kuzey kısmından da tarihi yollar geçmektedir. Kuzey-güney doğrultulu yapılan kale, küçük bir tepe üzerine oluşturulmuştur. Kale içerisinde küçük mimari yapılar mevcuttur. Köye doğru bakan anakayanın üzerinde sur yatakları tespit edilmiştir. Kale bu sur yataklarının üzerine inşa edilmiştir. Köyün güneyinden akan bir dere ile doğusundan gelen küçük dereler köyün önünde birleşmektedirler. Kalenin doğusu oldukça sarp dağlık alanlardan oluşmuştur. Tunç çağı yerleşmesi olduğundan dolayı ve aynı zamanda köye yakın olduğu için kale sırtında tahribat söz konusu olmamıştır. Keramik buluntusu çok azdır. (Fig. 163-170)

4.3.11.Yukarı Kom Kalesi

Erzurum ili Horasan ilçesi Kaynarca Köyü'nde yer almaktadır. Kalenin denizden yüksekliği yaklaşık olarak 2271 m.dir. Bu kale, Anadolu'da çok sık rastladığımız, anakayanın tepe kısmı traşlanmadan ancak belli kısımları traşlanarak oluşturulan bir kale özelliğine sahiptir. Kale, 40 m. uzunluğunda ve 32 m. genişliğindedir. Doğal tepenin etrafı surlarla kaplanmış olduğundan dolayı, kale çok korunaklı bir konumdadır. Kalenin yayla kısmına bakan doğusu, batısı ve kuzeyi uçurumlardan oluşmaktadır. Sur duvarlarının büyük bir kısmı yıkılmakla birlikte, geri kalan kısımları ayakta kalmayı başarmıştır. Kale, güneye doğru ana kaya kesilerek oluşturulmuştur. Kalenin batısından güneyine, yani dereye doğru inen kaya basamakları mevcut olup Erzincan-Üzümlü Karakaya'nın girişi ile aynı özelliği yansıtmaktadır. Burası da muhtemelen taş basamaklı olup, daha sonra doldurulmuş bir Urartu kalesidir. Kalenin özellikle batı kısmını, yaklaşık 300-400 metrelik uçurumlar oluşturmaktadır. Ancak kaçak kazı çok yapılmıştır. Bu kaçak kazılarda, kaya basamaklı su tünelinin tamamen tahrip edilmiş olduğunu ve yaklaşık 40-50 basamağının kaybolduğunu düşünmekteyiz. Kaçak kazılar sonucu sur duvarları büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Özellikle bu kalenin, önemli Demirçag kalelerinden biridsi olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Kalenin iç kısmından;

çevreden edindiğimiz bilgilere göre, pitoslar ve pitoslardan da hayvan kemikleri çıktığı ifade edilmektedir. Muhtemelen burada yerleşen insanların, yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için bu pitosları yaptıkları ve kullandıkları anlaşılmaktadır. Keramik verileri Tunç, Erken Demir Çağ, Ortaçağ'a aittir. Özellikle Erken Demir Çağ, Demir Çağ başta olmak üzere, ağırlıklı olarak Ortaçağ keramiği bulunmaktadır. (Fig. 171-180)

4.3.12.Aşağı Kom Kalesi (Horasan-Kaynarca Köyü)

Erzurum ili, Horasan ilçesi Kaynarca Köyüne bağlı, Yukarı kom kalesinin yaklaşık 1 km kuzeybatısında yer almaktadır. Denizden 2325 m. yükseklikte yer alan kalenin, uzunluğu 40 m. genişliği ise 20 m. dir. Aşağı Kom kalesinin 6 km batısında, Hasan Bey kalesi yer almaktadır. Kalenin kuzeyinde, Iğrıbüğür kaleleri bulunmaktadır. Konumu itibariyle, doğal yolu kontrol altında tutan önemli bir kale görünümüne sahiptir. Ana kaya üzeri kabaca traşlanarak oluşturulmuş bir kaledir. Kalenin çevresi, kesme taşlarla oluşturulmuş ve bölgeye has olmayan daha yumuşak kum taşları ve kalker taşlarıyla meydana getirilmiştir. Maalesef kalenin taşları, köylüler tarafından traktörlerle çekilerek taşınmıştır. Kaleden anakaya çıkış, kuzeyden güneye doğru uzanan bir tepenin üzeri oyularak sağlanmıştır. Kale, iki kısımdan oluşmaktadır. Üst kısmı, daha yüksek olan anakaya oyularak oluşturulmuş ve alt kısmı ise, onun etrafında bir daire şeklinde oluşturulan sıra taşlarla meydana getirilmiştir. Bu bölümün, kuzeyden güneye doğru inen kalenin giriş kısmı olduğu anlaşılmaktadır. Kalenin hemen doğusunda da Kaynarca köyü yer almaktadır. Kalenin güney ve doğu kesimi oldukça sarp bir özelliğe sahiptir. Bu yüzden savunmaya elverişlidir. Anakaya üzerine sur duvarları açılmış ve sur duvarlarının üstüne de muhtemelen kale duvarları inşa edilmiştir. Kaleden, sur duvarlarının ve sur yataklarının varlıkları da tespit edilmiştir. Kalenin özellikle kuzey kesiminde de yayvan bir tepe yer almaktadır. Bu tepenin bir yerleşim yeri olduğu, mimari kalıntılardan anlaşılmaktadır. Kalenin üst kısımlarında kaçak kazılara rastlanılmıştır. Kalenin kuzey kesimi, özellikle yerleşim alanı olarak kullanılmıştır. Keramik verileri, Tunç, Demir ve Erken Demir Çağı ağırlıklıdır. Bu kaleler, demir çağı kalelerinden olup birbirleriyle bağlantılıdır. Ayrıca kaliteli keramiğin bulunması ve kuzeydoğusundaki nekropol alanının mevcudiyeti de dikkat çekicidir. (Fig. 181-184)

5. SONUÇ

Medeniyetlerin beşiği olan Anadolu binlerce yıldır insanların üzerinde yaşadığı, nice milletlerin tarih sahnesinden silindiği ve birçok uygarlığın doğup geliştiği, dünyanın en etkileyici coğrafyalarından birisidir. Üç tarafının denizlerle çevrili olması, bereketli tarım alanlarının bulunması, bol su kaynaklarına sahip olması ve insanların yaşaması için uygun şartları barındırması Anadolu'nun önemini muhafaza etmesini sağlamıştır. Özellikle tarihi yol kavşakları üzerinde yer alması ve Mezopotamya-Kafkaslar ve Avrupa arasında bir köprü görevi üstlenmesi, Anadolu'nun stratejik durumunu korumasına sebep olmuştur.

Uygarlıkların doğup gelişebilmesi için uygun iklim, coğrafi şartlar ve yeryüzü şekillerine ihtiyacı vardır. Nitekim bol su havzalarına ve verimli ovalara sahip olan medeniyetler hızlıca gelişmişler ve yayılmışlardır. Bu açıdan bakıldığında Doğu Anadolu'nun en dikkat çekici özelliği yüksek oluşu ve topografik yapısının kırılganlığıdır. Bölgenin yüksekliği, iklimin karasallığı ve yol ağlarının sınırlı olması burada ortaya çıkan medeniyetlerin hem nüfus hem de yerleşme bakımından seyrek olmasına sebep olmuştur. Fakat yine de Mezopotamya-Kafkaslar ve Anadolu'yu birbirine bağlayan yol sistemleri üzerinde bulunması Doğu Anadolu'nu eski çağlardan beri yerleşme görmesini sağlamıştır. Bölgenin bu olumsuz şartlarına rağmen kendine özgü doğal yapısı kendine has sosyo-ekonomik yapıyı meydana getirmiş ve günümüze kadar gelmesini sağlamıştır.

Coğrafyanın, tarihi ve arkeolojik çalışmalardaki önemi yadsınmaz bir gerçektir. Bu sebeple Doğu Anadolu'nun kültürel gelişiminde ve bugünkü yapısının oluşumunda başta Aras olmak üzere, Fırat ve Dicle nehirlerinin oynadığı rol çok önemlidir. Çünkü antik devirlerden başlamak üzere araştırma sahamızın merkezi alanını oluşturan Aras nehri ve havzası Doğu Anadolu (Karaz,-Hurri-Azzi-Hayaşa, Dayaeni, Urartu) kültürlerinin oluşumunda büyük bir öneme sahip olmuştur. Çünkü bu bölge sahip olduğu verimli şartlar dolayısıyla insanların bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumdadır. Çayır ve sulak alanların bolluğu, av hayvanların çokluğu ve kaya sığınaklarının varlığı dolayısıyla insanlar için hep önemli olmuştur.

Pasin Ovası'nın tarihi tekâmülünde Aras nehri çok önemli bir rol oynamıştır. Çünkü yüksek dağlarla çevrelenen bölgede meydana gelen çöküntü düzlükler (Pasin Ovası, Iğdır Ovası vb.) Aras nehri ile hayat bulmuş ve tarım yapılabilmesi için uygun

alanlar meydana gelmiştir. Nitekim antik yazarlar Herodot ve Ksenophon Aras nehri hakkında bilgiler vererek, nehrin bölge için ne kadar önemli olduğunu vurgulamaya çalışmışlardır. Antik çağlardan beri Aras nehri ve kollarının suladığı verimli Pasin Ovası, Doğu Anadolu'nun diğer yerlerine göre insanların yoğun olarak yaşadığı bir yer olmuştur. Pasin Ovası antik çağlarda orman ve bitki örtüsübakımından zengindi. Bu iddiayı antik yazarlar doğruladığı gibi, Karaz, Pulur, Güzelova ve Sos kazılarında ortaya çıkan arkeolojik buluntular da aynı neticeyi vermiştir. Özellikle Sos Höyük bölgenin stratigrafik çalışması açısından oldukça büyük bir önem arz etmiştir.

Pasin Ovası'nı önemli kılan sebeplerden birisi de her iki tarafının yani doğu ve batı ucunun önemli yol kavşakları içinde yer almasıdır. Erzurum-Ağrı-Doğubayazıt, İran-Türkiye karayolu ve Erzurum-Kars-Gümrü kara ve demiryolu yine Pasin ovasında birleşmekte ve buradan Anadolu'nun içlerine akmaktadır

Nitekim Urartu kaynaklarında bu bölge, özellikle Aşağı Pasin Ovası "*Geçit Ülkesi*" olarak tanımlanmaktadır.

Pasin Ovası hakkındaki en eski bilgiler özellikle Yukarı Pasin hakkındaki bilgiler "*Hamamderesi*" olarak adlandırılan bölgede ele geçirilen iki adet alet ile başlamış ve bu aletlerin Paleolitik çağa ait olduğu saptanmıştır. Kökten tarafından daha sonra yapılan Paleolitik Çağ araştırmalarında herhangi bir Paleolitik yerleşmeye rastlanmamıştır.

Pasin Ovası, verimli arazi yapısı, su kaynaklarının bolluğu, önemli yollar üzerinde bulunmasından dolayı M.Ö.3500'lerden itibaren önemli yerleşmelere sahne olmuştur. Özellikle İlk Tunç Çağında "Karaz Kültürü" olarak adlandırılan kültüre ait pek çok yerleşme bölgede tespit edilmiştir. Karaz kültürünün devamı olan ve etnik bir tanımla Huri diye nitelenen bu yarı konargöçer topluluklar bölgenin coğrafi şartlarını iyi değerlendirerek ileride kurulacak olan büyük Urartu Devleti'nin oluşmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Bugün dahi yarı göçebe hayat tarzını benimsemiş(Yaylakçı-kışlakçı Yörük-Türkmen vb.) Türk boylarının kullandıkları çadır tipleri Hurri'lerin kullandıkları eski yuvarlak planlı evleri andırmakta ve yerli Anadolu mimari özelliğini taşımaktadır.

Bu da bize Doğu Anadolu'da Karaz ile başlayan Hurri ile devam eden ve akabinde Dayaeni ve Urartu ile neticelenen bir kültür birliğinin oluştuğunu akla getirmektedir. Bununla beraber Doğu Anadolu'da ve bölgede yaptığımız yüzey

araştırmalarında bulduğumuz pek çok Demir Çağ merkezinin Dayaeni krallığına ait olduğunu söylememiz mümkündür. Yazılı kaynaklara ilaveten bulduğumuz bu yerleşmeler de bize bölgenin siyasi ve sosyo ekonomik yapılanması hakkında bir fikir edinmemizi sağlamıştır. Çünkü bu bölgede eskiçağda sürekli olarak bir nüfus hareketlenmesi ve kültürel değişim söz konusu olmaktadır.

Bölge, M.Ö. III. Binden beri yerleşme görmeye başlamıştır. Özellikle bölgede demir çağına ait birçok yerleşme tespit edilebilmiştir. M.Ö. III. Binde bölgeye egemen olan Karaz Kültürü bu bölgeyi de etkisi altına almıştır.

M.Ö. III. Binde Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu'da egemen olan Hurriler'in toplum yapısı ve yaşam tarzının Azzi-Hayaşa'da devam ettiğini söylemek ihtimal dahilindedir. Azzi-Hayaşa toplulukları da yüzyıllar boyu bu topraklarda varlığını sürdüren, her türlü kültürel ve ekonomik mirası kendilerinden sonrakilere aktaran bir topluluk olmuştur.

M.Ö. II. Binde bölgede, Hitit çivi yazılı metinlerden anlaşıldığına göre Azzi-Hayaşa adı verilen topluluklar yaşamaktadır. Hititler, III. Tuthaliya (M.Ö.1410–1390), I.Suppiluliuma (1385–1345), II. Murşili (M.Ö.1344–1306) zamanında ülkelerini tehdit eden Azzi-Hayaşalar'a karşı mücadele etmişlerdir. M.Ö. II. binde, Hitit çivi yazılı belgelerden öğrenildiğine göre Hayaşalar'ın çekirdek bölgesini Erzincan-Erzurum arasında kalan bölgeler oluşturmaktadır. Fakat Hayaşalılar'ın doğu sınırlarının Pasin Ovası'nın tamamına hâkim olduğu konusunda kesin bir bilğimiz yoktur. Bununla birlikte Erzurum-Erzincan bölgesinin Pasin ovasıyla bir coğrafi ve kültürel bütünlük oluşturduğu düşünülürse bu bölgenin de Hayaşalılar'ın hâkimiyet alanı içinde olduğu düşünülebilir.

Pasin Ovası'nın M.Ö. II. binde hâkimleri olan Diauehi/Daya(e)ni krallığının da, Hayaşa topraklarının üzerinde kurulduğu göz önüne alındığı zaman M.Ö. XV-XIII. yy'lar arasında Hayaşalar'ın buraların hâkimi olduğu anlaşılır. Araştırma sahamız, daha sonra Urartu krallığı döneminde Urartular'ın vassalı olan Diauehi/Daya(e)ni krallığı sınırları içinde kalmıştır.

Diauehi/Daya(e)ni krallığı'nın yerleşim yoğunluğunu Aras nehri havzası oluşturmaktadır.

Diauehi/Daya(e)ni krallığının topraklarının önemli bir kısmını oluşturan Pasin Ovası, tarım ve hayvancılık bakımından olduğu kadar önemli yol güzergâhları üzerinde bulunmasından dolayı da büyük güçlerin hep ilgisini çekmiştir.

Urartu krallarından Menua ve I.Argiştı yazıtlarında Diauehi olarak adlandırılan ülke, Asur kayıtlarındaki Daieni ile eşleştirilmiştir. Bu ülke, Fırat nehrinin doğduğu bölge ile Erzurum'un kuzeye doğru Çoruh vadisine kadar olan alanla birlikte Yazılıtaş'ta da belirtildiği gibi Pasin Ovası'nı da içine alır.

Nitekim M. Ö. 13. yy. başları ile 9.yy.'ın ilk yarısında Doğu Anadolu'da bulunan "*Feodal beylikler*", Asur tehlikesine karşı "*Uriatri-Nairi Konfederasyonları*" şeklinde örgütlenerek karşı koymayı başarmışlardır.

M.Ö. I.binde bölgenin hâkimi, Doğu Anadolu'da güçlü bir devlet kurmuş olan Urartular'dır. Pasin Ovası, M.Ö.9.yy'ın sonlarında Urartular'ın, Kafkaslar, Çoruh vadisi ve Karadeniz'e ulaşmalarını engelleyen bir yer olmuştur. Buradaki vassal Diauehi krallığı, Urartular'ın bu bölgelere sefer yapmasını mecbur kılmıştır. Urartular, başta kral Menua olmak üzere Pasin ve Erzurum Ovası'nın bereketli, verimli topraklarını ve zengin maden yataklarını ele geçirmek için, hem de Ova'nın stratejik durumundan faydalanmak için bölgeye birkaç sefer düzenlemişlerdir. Bunu Horasan'ın 10 km. güneydoğusunda bulunan Delibaba Yazıtı'ndan,(kopyasından okunmuştur, yazıt günümüzde kayıptır) Pasinler Kalesi yazıtından ve Horasan'da bulunan Yazılıtaş kitabesinden anlamak mümkündür. Menua Pasinler'de bir kale inşa ederek Ağrı-Eleşkirt-Horasan-Pasinler-Erzurum yolunu güvenlik altına almak istemiş ve Diauehi ve Aras vadisine daha kolay ulaşmayı hedeflemiştir.

Urartu krallarından Menua'ya ait olan ve Aşağı Pasin de Horasan yakınlarında ele geçen Yazılıtaş stelinde de Kral Menua, (810–786) Diauehi üzerine yaptığı seferi detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Urartu Ordusu, bu yazıttan da anlaşılacağı üzere kuzeydoğuya sefer yaparken Aras Vadisi'ni takiben Erzurum-Pasinler-Horasan-Sarıkamyş-Kars yolunu takip etmiştir. Bütün bu yazıtların aynı güzergâhta yer aldıkları düşünülürse, Urartular'ın bu yolları güvence altına almak ve stratejik açıdan önem taşıyan bölgeyi, sürekli bir yerleşime tabi tutma amaçlarının olduğu rahatlıkla anlaşılır.

Çünkü Doğu Anadolu'da büyük bir yol şebekesi kurarak egemenliğini pekiştirmek isteyen Urartular, batıya ve kuzeye doğru yayılma siyasetini ancak bu şekilde yapabilmekteydiler. Araştırma sahamızı oluşturan Pasin Ovası ve Aras

Havzası'ndaki Urartu merkezlerini incelediğimiz zaman, sarp kayalık alanlarda ve yüksek dağlarda daha çok kiklopik tarzda kale yaparak hem yol güvenliğini sağlamaya hem de ticari hayatı kontrol etmeye çalıştıklarını anlamaktayız.

Bulunmuş oldukları zor coğrafi şartları lehlerine çevirmeyi başaran Urartular, kurmuş oldukları geniş yol şebekeleri, sulama kanalları ve güçlü kaleler ile Doğu Anadolu'da büyük bir uygarlık meydana getirmeyi başarmışlardır. Urartular bulunmuş oldukları güç ve stratejik konumdan dolayı dönemin güçlü devletleri ve amansız düşmanları olan Asur, İskit ve Kimmer ile zaman zaman çetin mücadelelere girmek durumunda kalmışlardır.

Bu uzun süren saldırı ve mücadeleler özellikle M. Ö. 7. yy.ın sonlarında ve 6.yy.ın başlarında şiddetlenmiş ve Urartular yavaş yavaş yıkılma sürecine girilmiştir. Urartular'ın bu şekilde yıkılmasında Urartu ve İskit saldırılarının rolü büyük olmuştur. Zira Doğu Anadolu'da büyük bir devlet kuran Urartular'ı ortadan kaldıran bu bozkırlılar bölgede kalmayı düşünmeyip dalgalar halinde Suriye'ye akmaya devam etmişlerdir.

Urartu yıkıldıktan sonra, bölgede yaşayan halk hakkında fazla kaynağa sahip olmamakla beraber, Urartu'nun yapmış olduğu bayındırlık ve imar faaliyetlerinin kesildiği anlaşılmaktadır. Bu duruma bölgenin göç yolları üzerinde bulunmasını ve nüfus hareketlerinin yoğun olmasını sebep olarak gösterebiliriz.

Fakat Urartular'ın yapmış olduğu yapılar, özellikle su kanalları günümüze kadar gelen eserler arasındadır. Bugün dahi Doğu Anadolu'da kullanılan yolların önemli bir kısmı yapanların Urartular olduğu göz önüne alırsa bölge için ne kadar önemli bir devlet olduğu gerçeği ortaya çıkacaktır.

Bölgede 1998'den 2010 yılına kadar yaptığımız yüzey araştırmaları ve Erzurum Arkeoloji Müzesi'ndeki eser envanterini dikkate aldığımızda, Aras nehri havzası ve Pasin Ovası'nın arkeolojik bakımdan çok fazla bulgu verdiğini ve özellikle Urartu yerleşmelerine sahne olduğunu görmekteyiz. On yılı aşkın bir süredir bölgede yaptığımız araştırmalarda bulduğumuz arkeolojik merkez sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu da bize bölgenin ne kadar zengin bir geçmişe sahip olduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Adontz, N. (1946). *Histoire d'Arménie: Les origines, du Xe Siede au VIe av. J.C.* Paris.
- Aksoy, A. (1989). *Erzurum Ovası Floras.* Erzurum.
- Aktüre, S. (1997). *Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri.* İstanbul.
- Akurgal, E. (1987). *Hatti Uygarlığı.* Ankara: Remzi Oğuz Arık Armağanı.
- (1995). *Hatti ve Hitit Uygarlıkları.* İstanbul.
- (2002). *Bir Arkeologun Anıları Türkiye Cumhuriyeti Kültür Tarihinden Birkaç Yaprak.* Ankara.
- (2003). *Anadolu Kültür Tarihi.* Ankara.
- (2007). *Anadolu Uygarlıkları.* İstanbul.
- Algaze, G. (1989). "A New Frontier: Firs Result of the Tignis-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project 1988", *JNES* 48. Chicago, 241-281.
- Alişan, L.V.M. (1890). *Airarat.* Venedik.
- (1881). *Şirak Airarat.* Venedik.
- Alkım, H. (1964). "Explorations and Excavations in Turkey 1964". *Anatolica* 1.1 – 43
- (1968). "Explorations and Excavations in Turkey 1965 and 1966". *Anatolica* 2. 1-76
- (1970). "Explorations and Excavations in Turkey 1967 and 1968". *Anatolica* 3. 1-91
- Alp, N. -A.Ceylan -A.Bingöl -Y.Topaloğlu (2007). "Ardahan/Çıldır Akçakale Adası Kazısı Ön Çalışma Raporu". 28. *KST-I.* Ankara, 375-390
- Alp, S. (1947). "Hitit Kanunları Hakkında". *DTCFD* V / 5. Ankara, 465 – 482.
- (1956). "Die Lage von Samuha". *Anatolia* I, Ankara, 77-85.
- Alpman, A. (1981). "Hurriler". *A.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi* 14/25, Ankara, 284-312.
- (1998). "Anadolu'da Hurriler". III. *Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri,* Çorum. 27-37.
- Amiran, R., (1952). "Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA". *Israel Exploration Journal* 2, Israel. 89 – 103.
- (1965). "Yaniktepe, Shengavit and Khirbet – Kerak Ware", *AS* 15, Ankara, 166-167.

- Ardos, M., (1984). *Türkiye Ovalarının Jeomorfolojisi*. İstanbul.
- Arık, R. O., (1933). "Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Hafriyatı". *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi* I, 22 – 63.
- Arıncı, K., (2006). *Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri* II. Erzurum
- Arsebük, G. (1974). *Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (1979). "Altınova'da (Elazığ), Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler". *TTKong* 8, Ankara, 81-92.
- (1986). "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağının Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu". *TTKong* 9, Ankara, 67-72.
- Atalay, İ. (1978). "Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi". *Jeomorfoloji Dergisi*-7, Ankara, 23-34.
- (1982). *Toprak Coğrafyası*. İzmir.
- (1983). *Türkiye Vegetasyon Coğrafyasına Giriş*. İzmir.
- (1989). *Toprak Coğrafyası*. İzmir.
- (1990). *Vegetasyon Coğrafyasının Esasları*. İzmir.
- (1991). *Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri. Erzincan İli Stratejik Planı 2 (1991-2006)*. Erzincan.
- (1992). *Türkiye Coğrafyası*. İstanbul.
- (1993). *Türkiye Vegetasyon Coğrafyasına Giriş*. İzmir.
- (2002). *Türkiye'nin Ekolojik Bölgeleri*. İzmir.
- Atalay, İ.- K. Mortan (2003). *Türkiye Bölgesel Coğrafyası*. İstanbul.
- Ayaz, G. (2006). *Altıntepe Urartu Nekropolları Takıları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, N. (1991). "Güzelhisar Urartu Kitabesi". *Belleten*, 55(213), Ankara, 323-329.
- Azarpay, G. (1968), "Urartian and Artifacts a Chronological Study, Los Angeles.
- Bahar, H. (1994). "M.Ö. II. Binyıl Bşlarında Anadolu Mezopotamya Arasındaki Ticaret Hayatı". *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* III, Konya, 307-311.
- Balkan, K.- N. Atlı (1994). *La Neolithisation de l'Anatolie*. İstanbul.

- (1995). "A Preliminary Report of the Chipped Stone Industry of Değirmentepe an Ubaid Settlement in Eastern Anatolia". *Halet Çambel İçin Prehistorya Yazıları*, İstanbul, 127-148.
- Balkaya, İ. H. (1995). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Hasankale ve Çevresi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Barnett, R. D. (1963). "The Urartian Cemetery at Igydır". *Anatolian Studies*-XIII, London, 153-198.
- (1974). "The Hieroglyphic Writing of Urartu". *AS*, London, 43-55.
- Başgelen, N. (1985). "Doğu Anadolu'dan Demir Çağma ait Bazı Yeni Bulgular 1 Kitabeler - Kaya Tünelleri". *Arkeoloji ve Sanat* 28-30, İstanbul, 15-18.
- (1986). "Doğu Anadolu'dan Demir Çağına Ait Bazı Yeni Bulgular II". *Arkeoloji ve Sanat* 32/33, İstanbul, 25-30.
- (1987). "Erzurum ve Pasinler Çevresinde Bazı Yeni Bulgular". *Arkeoloji ve Sanat*-38-39, İstanbul, 16-20.
- (2005). "Van Kalesinin Kahraman Kralları: Urartular". *Seramik*, 128-135.
- Baştürk, M. B. (2006). *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığındaki Toplumsal ve Siyasi Rolü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Batmaz, A. (2003). *Urartu Krallığının II. Rusa Dönemindeki Tarihi ve Kültürü*, ((Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baydur, N. (1970). *Kültepe "Kanes" ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar (En Eski Çağlardan 395 Yılına Kadar)*. İstanbul.
- Baykara, T. (2000). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdari Taksimatı*. Ankara.
- Belck, W. (1901). "Forschungsreise in Klein - Asien". *Zeitschrift Für Ethnologie*-XXXIII, Berlin, 452-522.
- Belli, O. (1977). *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- (1982). "Urartular". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi-I*, İstanbul, 139-208.

- (1985). “Doğu Anadolu Bölgesi’nde Demir Metalurjisinin Araştırılması”. 3. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 365-378.
- (1989). *Urartu Kalesindeki Anıtsal Kaya İşaretleri-Monumentale Feldzeichens im Bericht Uratischer Festungsanlagen*. İstanbul.
- (1991). “Inscribed Metal Objects”. (ed. Merhav) *Urartu, A Metal Working Center in the First Millennium B.C.E.* Jerusalem, 44-49.
- (1993). “Ruinen monumentaler Bauten südlich des Van-Sees in Ostanatolien”. *Festschrift für Peter Neve. Istanbul Mitteilungen* 43, Berlin, 255-265.
- (1996). “Doğu Anadolu Bölgesinde Keşfedilen Urartu Barajlarına Toplu Bir Bakış”. *Belleten* 229, Ankara, 638-751.
- (1998). "1996 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması". *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı – II*, Ankara, 163-199.
- (1999). "1997 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Sulama Kanallarının Araştırılması". *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı - II*, Ankara, 267-291.
- (2000_a). "1998 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi’nde Urartu Baraj ve Sulama Sisteminin Araştırılması". *XVII. Araştırma Sonuçları Toplantısı - II*, Ankara, 89-100.
- (2000_b). “Doğu Anadolu’da Urartu Yol Şebekesinin Araştırılması”. (ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 409-414.
- (2000_c). “Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular”. (ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 371-379.
- (2000_d). “Urartu Krallığı Döneminde Van Bölgesinde İşletilen Taş Ocakları ve Atolyeleri”. (ed. O. Belli). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*, Ankara, 415-422.
- (2001). "1999 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması". *XVIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı - II*, Ankara, 205 – 218.

- (2003). "2001 Yılında Doğu Anadolu Bölgesinde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırmaları". *XX. Araştırma Sonuçları Toplantısı - II*, Ankara, 159-170
- (2004_a). "Urartu Tarihi ile İlgili Araştırmaların Tarihçesi". (ed.O. Belli). *Urartu: Savaş ve Estetik*, İstanbul, 13-43.
- (2004_b). "Urartu Krallığı'nın Tarihsel Gelişimi". (ed.O.Belli). *Urartu:Savaş ve Estetik*, İstanbul, 45-73
- (2005). "2003 Yılında Doğu Anadolu Bölgesi'nde Urartu Baraj, Gölet ve Sulama Kanallarının Araştırılması". *XXII. Araştırma Sonuçları Toplantısı - I*, Ankara, 203-216.
- Belli, O. - A. Ceylan (2002). "Kuzeydoğu Anadolu'da Bir Tunç Çağı ve Urartu Kalesi: Yoğunhasan ". (ed. U. Esin - M. Özdoğan - B. Howe - P. Kuniholm). *Tüba-Ar Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi-V*, Ankara, Turkish Academy of Sciences Journal of Archaeology. 121-142.
- (2005). "2003 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı". *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı 1* (24-28 Mayıs 2004 Konya), Ankara, 175-188.
- Belli, O. - G. Kayaoğlu (1995). "Bayburt'ta Pirinç ve Bakır Atölyeleri". *Tarih ve Medeniyet* 12, İstanbul, 52-54.
- Belli, O. - E. Konyar (2000). "Kuzey Doğu Anadolu'da Erken Demir Çağına Ait Kale ve Nekropollerin Araştırılması". *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, İstanbul, 363-368.
- (2003). *Doğu Anadolu Bölgesinde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolları - Early Iron Age Fortresses and Necropolises in Eastern Anatolia*. İstanbul.
- Belli, O. - C. Avcı - İ.Z. Konuralp - İ.Ayman (2005). "İğdır Ovası'nda Urartu ve Erken Demir Çağı Kaleleri ile Nekropollerinin Araştırılması". O.Belli-B.B.Kurtel (ed.). *60. Yaşında Sinan Genime'e Armağan-Makaleler*, 172-195.
- Benedict, W.C., (1961). "Urartian-Assyrian Inscription of Kelishin". *JAOS* 81, 359-385.
- Benedict, P. (1980). "Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması". Çambel-R. Braidwood (ed.). *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları-I*, İstanbul, 107-149.
- Beygu, A.Ş. (1936). *Erzurum*. İstanbul.

- Biber, H. (2005). *Urartu Silahları: Kılıç-Hançer ve Bıçakları*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bilgiç, E. (1984). "Urartular". *Türk Ansiklopedisi*, XXXIII, 40-41.
- Bingöl, A. (2002). "Karayazı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar - Historical and Archaeological Researches in Karayazı". *Atatürk Üniversitesi, Fen-edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt-2, Sayı: 28-29, Erzurum, 173-190.
- (2003). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Kars ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2008). Arpaçay'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-I*, Kars, 75-91.
- Bittel, K. (1939). "Archaeologische Funde aus der Türkei". *AA* 54, Berlin, 94-207.
- (1945). *Önasya Tarih Öncesi Çağlar: Mısır, Filistin, Suriye*. (çev. Halit Çambel). İstanbul.
- Blegen, C. M. (1943). "Turova Hafriyatı". *TTKong.* 2, Ankara, 769-774.
- Braidwood, R. J. - L. S. Braidwood (1960). *Excavations in the plain of Antioch*. Chicago.
- (1986). "Prelude to the Appearance of Village-Farming Communities in Southwestern Asia". *Ancient Anatolia. Aspects of Change and Cultural Development (Essays in Honor of Matcheld J. Mellink)*, Wisconsin, 3-11.
- Braidwood, R. J. (1990). *Tarih Öncesi İnsan*. İstanbul.
- Brosset, M. F. (1864). "Rapport sur diverses inscriptions recueillies par MM. Jules Kâstner et Ad. Berger". *Bulletin de l'Academie im-periale des sciences de St.Petersbourg* 3 (7), 275-281.
- Bucellati, G - M. Kelly (1995). "Moza". *Tall, RIA* 8/5-6, 386-393.
- Burney, C. A. (1957). "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region". *Anatolian Studies-VII*, London, 37-53.
- (1958). "Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age". *Anatolian Studies VIII*, London, 157-209.
- (1960). "Measured Plans of Urartian Fortresses". *Anatolian Studies-X*, London. 177-196.
- (1961). "Excavations at Yanıktepe 1960". *Iraq* 23, 138-153.

- (1966). "First Season of Excavation of the Urartian Citadel of Kayalıdere". *Anatolian Studies* 16, London, 55 vd.
- (1972). "Urartian Irrigation Works". *Anatolia Studies-XXII*, London, 179 vd.
- (1977). *From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology*. London
- Burney, C.A. - D.M. Lang (1971). *The Peoples of the Hills*. London.
- Buyruk, H. (2002). *Iğdır ve Çevresinde Tarihi ve Kültürel Kalıntıları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2007). Tarihi ve Kültürel Varlıkları İle Iğdır. Iğdır.
- Can, B. (2007). "Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası". (ed. B.Can, M. Işıklı). *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, Erzurum. 189-206.
- Cavaignac, E. (1930). "Marija". *Revue Hittite et Asianique* I, 15-17.
- (1931). *Les Annales de Suppiluliuma*. Strasbourg.
- (1934). "Le Primer Royaume d'Armenia". *RHA* 17, 9-14.
- (1936). *Le Probleme Hittite*. Paris.
- Ceylan, A. (1994). *M.Ö. II. Binde Devletler Arası İlişkiler*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2000_a). "1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması". XVII. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara, 181-193.
- (2000_b). "Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar". *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-XV*, Erzurum, 277-291.
- (2001_a). "Van Müzesi'nde Bulunan Urartu Bronz Çıngırakları". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 26, Erzurum, 1-27.
- (2001_b). "Van ve Erzurum Müzelerinde Bulunan Urartu Bronz Testileri". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi-26*, Erzurum, 43-56.
- (2001_c). "1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları". 18. *Araştırma Sonuçları Toplantısı - 2*, Ankara, 71-82.
- (2001_d). *Sarıkamuş, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. Ankara.
- (2002_a). "Yazılıtaş Horasan". *Çağlayan Aras-I*, Erzurum, 14-15.

- (2002_b). “2000 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırmaları”. 19. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 165-178.
- (2003). “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. 20. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 311-324.
- (2004_a). “Doğubayazıt’ın Eskiçağ Tarihi’ne Bir Bakış (İlk Tunç Çağı’ndan Demir Çağı’na). Güneşin Doğduğu Yer Doğubayazıt Sempozyumu (13-14 Eylül, 2003), İstanbul, 41-51.
- (2004_b). “2002 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. 21. *Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara, 263-272.
- (2005_a). “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in The Iron Age”. *Anatolian Iron Ages V*, London, 21-29.
- (2005_b). “2003 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. 22. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 189-200.
- (2006). “2004 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. 23. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara.
- (2007). “2005 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 1 vdd.
- (2008). “Kuzeydoğu Anadolu Yüzey Araştırmalarının Bir Değerlendirilmesi”. *A.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Erzurum.
- (2008_a). *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum – Erzincan – Kars -Iğdır (1998 - 2008)*. Erzurum.
- (2008_b). “Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-1, Kars, 75-81.
- (2008_c). “2006 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. 25. *Araştırma Sonuçları Toplantısı III*, Ankara, 129-149.
- (2011). “2008 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”. (Baskıda).
- Ceylan, N. (2007). *Kağızman'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kars: Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, A.- M.R. Payne (2003). “A New Urartian Inscription from Ağrı-Pirabat”. *Studi Micenei Ed Egeo- Anatolici- Fascicolo XLV/2*, Roma, 191-201.

- Ceylan, A. - Y. Topaloğlu (2008). *Türkiye Demir Çağı Araştırmaları Üzerine Değerlendirmeler / Doğu Anadolu, Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6_{a-b} (TAY6)*, İstanbul, 31-36.
- Childe, G. (1952). *Tarihte Neler Oldu*. İstanbul.
- (1974). *Tarihte Neler Oldu*. Ankara.
- (1996). *Kendini Yaratan İnsan*. İstanbul.
- Contenau, G. (1934). *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*. Paris.
- Cornelius, F. (1958). "Zur Hethitischen Geographie: Die Nachbarn Des Hethiterreiches". *RHA* 62, 5 vd.
- (1964). "Zur Hethitischen Landeskunde". *Bi Or XXI* /1- 2, 11-15.
- (1967). "Neue Arbeiten zur Hethitischen Geographie". *Anatolica* 1, London, 62-77.
- (1973). *Geschichte der Hethiter*. Dramstadt.
- Çambel, H. (1986_a). "Domuztepede Son Araştırmalar Işığında Yeni Bir Değerlendirme". *Anadolu Araştırmaları X*, Prof. Dr. U. B. Alkım Hatıra Sayısı, İstanbul, 31-50.
- (1986_b). "Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe 1984 Yılı Çalışmaları". *KST VII*, Ankara, 271-285.
- Çambel, H. - R. J. Braidwood (1980). "İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış". *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları I. İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi*, İstanbul, 1-13
- Çambel, H. - Özdoğan, M. (1985). "1983 Yılı Domuztepe Çalışmaları". *KST VI*, Ankara, 259-272
- Çambel, H. – J. Braidwood – M. Özdoğan – W. Schirmer (1988). " 1987 Yılı Çayönü Kazıları", *KST 10/I*, Ankara, 37-56.
- Çelebi, E. (1970). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul.
- Çetin, K. (1998). *Erzurum'un XIX. Yüzyıl Tarihi Coğrafyası (Erzurum Merkez, Ova ve Pasin-i Ulya)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çevik, N. (1991). *Urartu Kaya Mezarları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- (1997). "Urartu Kaya Mezarlarında Ölü Kültüne İlişkin Mimari Elemanlar". *Türk Arkeoloji Dergisi*- XXXI, Ankara, 419-459.
- (2000). *Urartu Kaya Mezarları Ölü Gömme Gelenekleri*. Ankara.
- Çilingiroğlu, A. (1977). Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler". *Anadolu Araştırmaları* IV-V, Ankar, 286 vdd.
- (1978). "Urartu Apadanasının Kökeni". *Anadolu Araştırmaları* VI, Ankara, 97 vdd.
- (1980). "Diauehi'de Bir Urartu Kalesi: Umudum Tepe". *Anadolu Araştırmaları* VIII, Ankara, 191-203.
- (1982). "Yukarı Denizin Kıyısında Bir Başkent: Tuşpa (Van)". *Bilim Birlik Basarı*, 18 vdd.
- (1983_a). "Urartu Sur Duvarları Üzerine Düşünceler". *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*-II, İstanbul, 28-37
- (1983_b). "Urartu'da Toplu Nüfus Aktarımları". *Anadolu Araştırmaları* IX, Ankara, 319 vd.
- (1983_c). "Mass Deportation in the Urartian Kingdom". *Anadolu Araştırmaları* IX, Ankara, 325 vd.
- (1985_a). "Van Dilkaya Kazıları" , *VIII. Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 81-95.
- (1985_b). "Van Dilkaya Höyüğü Ön Çalışmaları". II. *Araştırma Sonuçları*, Ankara. 159-163.
- (1987_a). "Van Gölü Havzasında Demir Çağların Başlangıcının Tarihi". A. Çilingiroğlu (ed.). *Anadolu Demir Çağları*, İzmir, 108-113.
- (1987_b). "Van Bölgesi Yüzey Araştırması, 1986 ". V. *Araştırma Sonuçları Toplantısı* - II, Ankara, 119-123.
- (1987_c). "Van Dilkaya Kazıları, 1985". IX. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 229-249.
- (1988). "Van Dilkaya Höyüğü 1987 Kazıları". X. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 261-273.
- (1989). "Van-Dilkaya Kazıları 1988". XI. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara.
- (1990). "Van Dilkaya Kazıları, 1988". XI. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 247-255.

- (1990 – 1991). “Van-Dilkaya Kazısı”. *Müze* 4, Ankara, 34-36.
- (1991_a). “Van Dilkaya Kazıları, 1989”. XII. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 271-277.
- (1991_b). “The Early Iron Age at Dilkaya”. ed. Altan Çilingiroğlu-David French (ed.). *Anatolian Iron Ages*, Oxford, 29-38.
- (1993_a). “Ayanis Kalesi”. *Dünyada Van Dergisi*.
- (1993_b). “Van-Ayanis(Agarti) Kalesi Kazıları,1990-1991”. XIV. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 431-441.
- (1994_a). *Urartu Tarihi*. İzmir.
- (1994_b). “Excavations at the Fortress of Ayanis”. ed. A. Çilingiroğlu - D. French, *Anatolian Iron Ages* 3, Ankara, 41- 47.
- (1994_c). “Ayanis Kalesi Kazıları-1992”. XV. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 445-456.
- (1995). *Van (En Eski Çağlardan Urartu Krallığı'nın Sonuna Kadar)*. İstanbul.
- (1996_a). “Urartu’da Az Bilinen Bir Sanat Dalı: Bezemeli Tas Kaplar”. *Anadolu Araştırmaları* XIV, İstanbul: A.Erzen Armağan Kitabı,183-195.
- (1996_b). “Van -Ayanis Kalesi Kazıları, 1993-1994”. XVII. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 363-377.
- (1997_a). *Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı*. İzmir.
- (1997_b). “Van-Ayanis Kalesi Kazıları,1995”. XVIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 363-377.
- (1998). “Urartu”. *Eczacıbaşı Sanat Sözlüğü*, İstanbul.
- (2005). "Urartu Dini". *Arkeoatlas-IV*, İstanbul, 114-115.
- (2009). "Ayanis Kalesi Işığında Urartu Çanak-Çömleği". I. *ODTÜ Arkeometri Çalıştayı*, Ankara.
- Çilingiroğlu, A.- Z. Derin (1992). “Van Dilkaya Kazıları”. XIII. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 403-423.
- (1998). “Van-Ayanis Kalesi Kazıları,1996”. XIX. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 591-607.
- (2000). “Van Ayanis Kalesi Kazıları-1998”. XXI. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara, 397-408.

- Çilingiroğlu, A. - H. Sağlamtimur (1999). "Van Ayanis Kalesi Kazıları-1997". XX. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 527-540.
- Çilingiroğlu, A. - M. Salvini (1995). "Rusahinili in Front of Mount Eiduru: The Urartian Fortress of Ayanis". *SMEA* 35, Roma, 111-124.
- (1999). "When was the castle of Ayanis built and what is the meaning of word 'Şuri'. *Anatolian Iron Ages 4 - Anatolian Studies*, 49, London, 55-60.
- Darkot, B. (1977). "Erzurum". *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 340-357.
- Darkot, B. - Tozan, A. Z. (1988). "Aras". *İslam Ansiklopedisi*, 354-357.
- del Monte, G.F. - J. Tischler (1978). *Die Orts- und Gewässernamen der Hethitischen Texte, Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes VI*. Wiesbaden.
- Derin, Z. (1993). Demir Çağı'nda Doğu Anadolu'da Ölü Gömme Gelenekleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Devlet İstatistik Enstitüsü (1960). *1960 Genel Nüfus Sayımı: İl ve İlçeler İtibariyle Kesin Neticeleri*. Ankara.
- Diakonoff, I. M. (1947). *Kratkiye sooşçeniye o daklada i polevih isledova-niyah instituta istoriyi materialnoi Kulturi-11*.
- (1948). "Fragmentı klinopisnih tabletok iz raskopok 1946 g.na Karmir-blure". *EV-2*, 86-89.
- Diakonoff, I. M. (1951). "Assiro". *Vavilonskie İstocniki po istorii* 2/3, 52-73.
- (1963). *Urartskiye pisma i dokumenti*. Leningrad.
- (1971). *Hurrisch und Urartaisch*. München.
- (1981). *Drevniy Vostok i mirivaya kultura* (B. B. Piotrovskii honors). Moskova.
- (1988). "O nekotarih napravleniyaç v urartskom yazikoz-naniyi i novih urartskih tekstah". *HA-DV-5*, 133-180.
- (1989). "On Some New Trends in Urartu Philology and Some New Urartian Texts". *AMI* 22, 77-102.
- Diakonoff, I.M.- S.M. Kaskhai (1981). *Geographical Names According to Urartian Textes*. Wiesbaden.
- Dinçol, A. (1974). "Çavuştepe Kazısında Çıkan Yazıtlı Küçük Buluntular". *Anadolu-18*, Ankara, 105-121.
- (1976). "Die neuen Urartäischen Inschriften aus Körzüt". *İst. Mitt.* 26, 19-30.

- (1982). "Geç Hititler". *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*. İstanbul, 121-136.
- (2005). "Urartu Yazısı ve Dili". *Arkeoatlas-IV*, İstanbul, 112-113.
- Dinçol, A., - E. Kavaklı (1976). "Die neuen Urartischen Inschriften aus Körzüt ". *Istanbuler Mitteilungen* 26, İstanbul, 19-24.
- (1978). *Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları. Anadolu Araştırmaları Ek Yayın I*, İstanbul, 1 vdd.
- Dinçol, A.M. - J. Yakar (1974). "Nerik Şehrinin Yeri Hakkında". *Belleten* (152), Ankara, 51 vd.
- Djaparidze, D. (1955). "Die Kurgane in Mes'cheti", *Unter Wegs Zum Goldenen Vliesn Archäologische Funde aus Georgien*. (F.D. A. Miren, W. Orthmann, C. Saarbrücken).
- (1969). *Archeological Excavations in Trialeti: On The History Of Georgian Tribes in The Second Millennium B.C.*
- (1985). *Avalişvili-tsereteli Pamyatniki Meskheti Epokhi Srednei Bronzi*. Tblisi.
- Doğanay, H. (1985). "Erzurum'da Oltu Taşı İşlemeciliği". *Dokuz Eylül Üniversitesi 4.Ulusal El Sanatları Sempozyumu, 21-24 Kasım 1985*, İzmir, 111-129.
- (1988). *Erzurum'un Genel Coğrafya Özellikleri*. Erzurum.
- (1992). *Coğrafya'ya Giriş*. Erzurum.
- (1994). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. Ankara.
- (1997). *Türkiye Beşeri Coğrafyası*. İstanbul.
- (1998). *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*. Konya.
- Durmuş, İ. (1997). "Anadolu'da Kimmerler ve İskitler". *Belleten* (LXI), Ankara, 273-286
- (2008). *İskitler (Sakalar)*. Ankara.
- Dyson, R.H. (1968). "The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau". *CAH II*, 14-16.
- Elektrik İşleri Etüt İdaresi Genel Müdürlüğü (1983). *Aylık Ortalama Akımlar (1935-1980)*. Ankara.
- Emre, K. (1969). "Altıntepe Urartu Seramiği". *Belleten*, XXXIII (131), Ankara, 299-331.
- Erinç, S. (1953). *Doğu Anadolu Coğrafyası*. İstanbul.
- (1982). *Jeomorfoloji I*. İstanbul.

- Erkanal, H. (1996). "Early Bronze Age Urbanization in the Coastal Region of Western Anatolia" (ed.Y. Sey.), *Housing and Settlement in Anatolia: A Historical Perspective*, İstanbul, 70-82.
- Erkmen, M. - A. Ceylan (2003). "2001 Yılı Pasinler Kale Kazısı". XIII. *Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara, 17-28.
- Ertem, H. (1973). *Coğrafya Adları Dizini*. Ankara.
- Erzen, A. (1976 – 1977). "Çavuştepe Yukarı Kale ve Toprakkale 1976 Dönemi Kazıları". *Anadolu Araştırmaları - IV-V*, Ankara, 1-59.
- (1978). *Çavuştepe I, M.Ö. 7-6. yy Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara.
- (1979). *Eastern Anatolia and Urartians*. İstanbul.
- (1992). *Doğu Anadolu ve Urartular*. Ankara.
- Esin, U. (1969). *Kuantitatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*. İstanbul.
- (1975). "Recent Archaeological Research in Turkey: Tepecik 1974". *AS* 25, London, 46-49.
- (1979). *İlk üretimciliğe geçiş evresinde Anadolu ve güneydoğu Avrupa (G.Ö. 10500-7000 yılları arası). I. Doğal çevre sorunu*, İstanbul.
- (1981). *İlk üretimciliğe geçiş evresinde Anadolu ve güneydoğu Avrupa (G.Ö. 10500-7000 yılları arası). II. Kültürel Sorunu*. İstanbul.
- (1982). "Tepecik Kazısı, 1974". *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Ankara, 71-93.
- (1983). "Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1981 Yılı Sonuçları". *KST IV*, Ankara, 39-48.
- (1984_a). "Tepecik, Tülintepe (Altınova-Elazığ), Değirmentepe (Malatya) Kazıları", *TÜBİTAK-ARÜTOB IV*, Ankara, 68-112.
- (1984_b). "1982 Yılı Değirmen tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı". *KST V*, Ankara, 71-80.
- (1985_a). "Değirmen tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1983 Yılı Raporu". *KST VI*, Ankara, 11-29.
- (1985_b). "Recent Archaeological Research in Turkey: Değirmentepe (Malatya), 1984". *AS* 35, London, 188 vd.

- (1986). "Doğu Anadolu'da Bulunan Obeyd Tipi Çanak Çömlek ve Değirmen-tepe (Malatya) Kazısı". *TTKong.* 9, Ankara, 81-92.
- (1987). "Recent Archaeological Research in Turkey: Değirmen-tepe, 1986", *AS* 37, London, 184-185.
- (1989). "An Early Trading Center in Eastern Anatolia". *Anatolia 1989 and Ancient Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ankara, 135-141.
- (2000). "Değirmen-tepe (Malatya) Kurtarma Kazıları". *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 80-86.
- Esin, U. - G. Arsebük- M. Özdoğan (1987). "Değirmen-tepe Kazısı, 1978", *Aşağı Fırat Projesi 1978- 1979 Çalışmaları*, Ankara, 77-82.
- Esin, U. - S. Harmankaya (1986). "1984 Değirmen-tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı". *KST VII*, Ankara, 53-86.
- (1987). "1985 Degirmen-tepe (Malatya İmamlı Köyü) Kurtarma Kazısı". *KST VIII*, Ankara, 95-138.
- (1988). "1986 Degirmen-tepe (Malatya) Kurtarma Kazısı". *KST IX*, Ankara. 79-126.
- Forrer, E. (1931). "Hajasa-Azzi". *Caucasica IX*, Leipzig, 1-24.
- Frangipane, M. (1993). "The Result of the 1991 Campaign at Arslantepe Malatya". *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 213-230.
- Frankel, D. (1979). *The Ancient Kingdom of Urartu*. London.
- French, D. H. (1962). "Excavations at Can Hasan. First Preliminary Report, 1961". *AS* 12, London, 27-40.
- (1964). "Excavations at Can Hasan. Third Preliminary Report, 1963". *AS* 14, London, 125-137.
- (1965). "Can Hasan, Karaman 1963 and 1964". *TAD* 13/2, Ankara, 27-31.
- (1968). "Can Hasan-Karaman, 1967". *TAD* 16/1, Ankara, 89-93.
- Friedrich, J. (1930). "Staatsverträge II". *MVAG* 34/1, Leipzig, 103 vdd.
- (1969). "Urartaische Inschriften aus Iran". *AMI* 2, 121-122.
- Garstang, J. (1908). "Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908". *LAAA* 1, Liverpool, 97-117.
- (1913). "Second Interim Report on the Excavations at Sakje- Geuzi in North Syria, 1911". *LAAA* 5, Liverpool, 63-72.

- (1937). "Third Report on the Excavations at Sakje-Geuzi, 1908- 1911" *LAAA* 24, Liverpool, 132-134.
- (1942). "Šamuha and Malatia". *JNES* 1, Chicago, 450-459.
- (1943). "Hittite Military Roads in Asia Minor". *AJA* 47, Boston, 35-62.
- Garstang, J.,-O.R.Gurney (1959). *The Geography of the Hittite Empire*. London.
- Goetze, A. (1928). "Madduwattas". *MVAEG* XXXII, 1-178.
- (1930). *Verstreute Boghazköi-Texte*. Marburg.
- (1940). *Kizzuwatna and the problem of Hittite Geography*. New Haven.
- (1957). *Kleinasien in Kulturgeschichte des Alten Orients III*. München.
- (1962). "Hippologia Hethitica by Annelies Kammanhuber". *Journal of Cuneiform Studies* 16/1, 30-35.
- (1964). "State and Society of the Hittites". *Neuere Hethiter Forschungen*, Wiesbaden, 27-32.
- (1967.). "Die Annalen der Mursilis". *MVAEG* 38, Darmstadt, 17 vdd.
- (1975). "Anatolia from Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish". *CAH* II /2, 117-129.
- Gök, Y. (2007). *Horasan İlçesi'nin Coğrafyası*. Erzurum.
- Gökyay, O. Ş. (2007). *Dedem Korkut'un Kitabı*. İstanbul.
- Grayson, A.K. (1972 – 1976). *Assyrian Royal Inscriptions I – II*. Wiesbaden
- Gurney, O. R. (1948). "Mita of Pahhuwa". *AAA* XXVIII, Liverpool, 32-47.
- (1961). *The Hittites*.
- (1973). "Anatolia c. 1600-1380 B.C.". *CAH* II /1, Cambridge. 659-685.
- Günaşdı, Y. (2006). *Erzurum-Şenkaya'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gündüz, S. (1994). *Urartu Askeri Mimarisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güneri, S. (1987). "Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması". V. *Araştırma Sonuçları* II, Ankara, 45-75.
- (1992). "Doğu Anadolu Yeni Gözlemler". *Türk Arkeoloji Dergisi*-30, Ankara, 149-195

- (2002). "Erzurum-Sos Höyük Kazıları ve 1985-1997 Yılları Arasında Erzurum Çevresinde Yapılan Arkeolojik Çalışmalar Işığında Son Tunç - Erken Demir Çağında Doğu-Anadolu - Kafkasya-Orta Asya Arasındaki Kültürel İlişkiler". Durugönül -M. Durukan (ed.), *Olba-5*, Mersin, 249-258.
- Güneri, A. - M. Erkmen - B. Gönültaş (2003). "Erzurum Bulamaç Höyük Kazıları 2001 Yılı Çalışmaları". 24. *Kazı Sonuçları Toplantısı* - I, Ankara, 249-258.
- Güney, E. (1990). "Dicle Irmağında Kelek Taşımacılığı". *Coğrafya Araştırmaları-2*, Ankara, 323-328.
- Gürsoy, F. R. (1974). "Türkiye'nin Tabii Yolları". *Türk Coğrafya Dergisi*, Yıl: XXII-XXIII, 26. Ankara, 26.
- Güterbock, H.G. (1956). The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II". *JCS X*, Boston, 60 vd.
- (1961). "The North-Central Area of Hittite Anatolia". *JNES XX*, Chicago, 85-97.
- (1967). "The Hitite Conguest of Cyprus Reconsidered". *JNES 26-2*, Chicago, 73 vdd.
- Hanfmann, G. M. A. (1951). "The Bronze Age in the Near East: A Review Article". *AJA 55/4*, Boston, 355-365.
- Harmankaya, S.- O. Tanındı (1996). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri*. İstanbul.
- Harmankaya, S.- O. Tanındı - M. Özbaşaran (1997). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2- Neolitik*. İstanbul.
- (1998). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 3, Kalkolitik*. İstanbul.
- Harmankaya, S.- B. Erdoğan (2002). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-4*. İstanbul.
- Hartmann, R. (1988). "Dicle". *İslam Ansiklopedisi-III*, Ankara, 582-585
- Hauptmann, H. (1972). "Norşuntepe Kazısı, 1970". *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara, 87-101.
- (1976). "Norşuntepe Kazıları, 1972". *Keban Projesi 1972 Çalışmaları*, Ankara, 41-69.
- Hayli, S. (1995). *Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Herodotos (1983). *Herodot Tarihi*. İstanbul.
- Hodder, I. (1996). "Conclusions". *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95*, 359-366.

- Honigmann, E. (1970). *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. İstanbul.
- Hood, S. (1951). "Excavations at Tabara el Akrad". *AS I*, London, 113-145.
- Hopkins (2003). "Archaeology At The North-east Anatolian Frontier, VI, An Ethno Archaeological Study Of Sos Höyük and Yiğittaşı Village". *Ancient Near Eastern Studies Supplement-11*, Belçika, 184 vd.
- Hoşgören, Y. (1994). "Türkiye'nin Gölleri". *Türkiye Coğrafya Dergisi* 29, 25 vdd.
- Hulin, P. (1958). "Urartian Stones in The Van Museum". *AS VIII*, London, 235-244.
- (1960). "New Urartian Inscribed Stones at Anzaf ". *AS X*, London, 205-207.
- İnandık, H. (1965). *Türkiye Gölleri*. İstanbul.
- İplikçioglu, B. (1990). *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları I*. İstanbul.
- (1997). *Eskibati Tarihi I, Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya*. Ankara.
- İzbırak, R. (1984). *Türkiye*. İstanbul.
- Jahukyan, G. B. (1961). "The Hayasa Language and its Relation to the Indo-European Languages". *ArOr* 29/3, Prah, 353-495.
- Kalaç, M. (1956). "Kömürhan Urartu Kitabesi ". *Belleten* XX - 79, Ankara, 349-354.
- Kansu, Ş. A. (1986). *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler I*. Ankara.
- Karamağaralı, B. (2003). "2000-2001 Yılı Ani Kazısı". XXIV. *Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara, 233-242.
- Kayabalı, İ. - C, Arslanoğlu (1978). "Anadolu'nun Kuzeydoğu, Azerbaycan'ın Kuzeybatı Sınır Boyları Tarihinin Ana Çizgileri". *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, 27, Ankara, 226 vdd.
- Keçer, M. (1985). *Erzincan Ovası ve Yakın Çevresinin Jeomorfolojisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İ.Ü. Deneyisel Bilimler ve Coğrafya Enstitüsü
- Kınal, F. (1947). "Şuppiluliuma'nın Suriye Seferleri". *Belleten* XI/41, Ankara, 1-13.
- (1953_a). *Géographie et l'Histoire des Pays d'Arzava*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları. Ankara.
- (1953_b). *Arzava Memleketlerinin Mevkii ve Tarihi*. Ankara, 27-35.
- (1954). "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Tetkik Gezisi Raporu". *DTCFD* XII /1-2, Ankara, 77-89.
- (1958). "Kargamış Şehri Tarihi Hakkında ". *DTCFD* XVI, 2vd.
- (1971). "Hitit Devletleri için Kuzey Suriye'nin Önemi". *Ata. Konf.* IV, Ankara, 4-13

- (1974). "Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler". *Cumhuriyetin 50.Yıl Dönümü Anma Kitabı*, Ankara, 414.
- (1991). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara.
- Kırzioğlu, F. (1952). *Dede Korkut Oğuznameleri I*. İstanbul.
- (1953). *Kars Tarihi*. Ankara.
- (1984). "Selçuklu Fetihlerinden (1064–1071) Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları". *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri (11–13 Eylül 1984)*, Ankara, 75–95.
- (1992). *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar*. Ankara.
- Klein, J. (1974). "Urartian Hieroglyphic Inscriptions from Altintepe". *AS XXIV*, London, 77-94.
- Kleiss, W. (1970). "Ausgrabungen in den urartaischen Festung Bastam, 1969". *AMI* 3, 7-65.
- Kleiss W. - H. Hauptman (1976). *Topographische Karte Von Urartu*. Berlin.
- Koçak, Ö. (1993). *Eskiçağ Tarihinde Sinope*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koçhan, N. – M. Karaosmanoğlu – B. Can (2005). "Erzurum Çevresinde Eskiçağ Yerleşmeleri". *Arkeoloji, Anadolu ve Avrasya*, Erzurum, 3 – 14.
- Koday, S. (2005). *Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık*. Erzurum.
- Koday, Z. (2001). "Çıldır Gölü'nde Balıkçılık". *Türk Coğrafya Dergisi* 37, İstanbul, 171-182.
- Konukçu, E. (1992). *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*. Ankara.
- (2008). "II. Basileios'tan Romanos Diogenes'e Okomi". *Işın Demirkent Anısına*, İstanbul, 235-243.
- Konyalı, İ.H. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*. İstanbul.
- Konyar, E. (2004). *Doğu Anadolu Erken Demir Çağı Kültürü: Arkeolojik Kazı ve Yüzey Araştırmaları Bulgularının Değerlendirilmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2007). "Anıtsal Kaya İşaretleri - Atlı Araba Yapım Teknikleri Üzerine Yeni Görüşler". *Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, Haberler* 2, İstanbul, 1-5.
- (2008). "Urartu Coğrafyasında Anıtsal Kaya İşaretleri: İşlevleri Üzerine Etno-Arkeolojik Bir Yaklaşım". İstanbul: *Muhibbe Darga Armağanı*. 311-320.

- Korfmann, M. (1989). "1987 Yılı Beşik-Sivritepe, Beşik-Koyu ve Troia Çalışmaları". *KST X/I*, Ankara, 323-330.
- (1992). "Troia Çalışmaları 1989-1990". *KST XIV/I*, Ankara, 423-446.
- (1993). "1991 Yılı Troia Çalışmaları". *KST XIV/I*, Ankara, 381-406.
- (1995). "1993 Yılı Troia Çalışmaları". *KST XVI/I*, Ankara, 239-262.
- (1996_a). "Çanakkale Boğazı'nda Troia Kalesi ve Aşağı Kenti: Denizlerin ve Karaların Birleştiği Yerdeki Savaş ve Barış Kenti". *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul, 83-98.
- (1996_b). "Troia 1994 Kazı Çalışmaları". *KST XVII/I*, Ankara, 283-303.
- (1997). "Troia 1995 Kazıları". *KST XVIII/I*, Ankara, 213-229.
- (1998). "1996 Troia Kazı Sonuçları". *KST XIX/I*, Ankara, 427-453.
- (1999). "1997 Troia Kazıları". *KST XX/I*, Ankara, 357-370.
- (2000). "1998 Troia Kazı Sonuçları". *KST XXI/I*, Ankara, 287-298.
- (2001). "Troia 1999 Kazıları". *KST XXI/I*, Ankara, 279-288.
- Korfmann, M. - A. Baykal –Seeher –Kılıç (1994). *Anatolien in der Frühen und Mittleren Bronzezeit-I. Bibliographie zur Frühbronzezeit*. Göttingen.
- Korucu, H. (2005). *Kars İli Höyükleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koşay, H. Z. (1948). "Karaz Sondajı". *TTK Kongresi 3*, Ankara, 165-169.
- (1959). "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu". *Belleten 91*, Ankara, 349-413.
- (1962). "Pulur Kazısı, 1960". *TAD 11*, Ankara, 25-28.
- (1964). "Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)". *Atatürk Konferansları I*, Ankara, 91-94.
- (1967). "Pulur Kazısı". *VI.Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 14-15
- (1972). "Hitit Tapınağı Şamuh Nerededir?". *Belleten XXXVI*, 461-468.
- (1984). *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*. Ankara.
- Koşay, H. Z. - K. Turfan (1959). "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu". *Belleten XXIII/91*, Ankara, 349-413.
- Koşay, H.- H. Vary (1964). *Pulur Kazısı*. Ankara.
- (1967). *Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961*. Ankara.
- Koshelenko, G. A. -Kuznetsov, V.D. (1996). "Colchis and Bosphorus: Two models of Colonization?". *New Studies on the Black Sea Littoral*.

- Kozbe, G.-A.Ceylan vd. (2008). *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri - 6_{a-b} Demir Çağları*. İstanbul.
- Kökten, K. (1943). "Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor". *Belleten* VII/27, Ankara, 601-613.
- (1944_a). "Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri". *DTCFD* III / 5, Ankara, 465-486.
- (1944_b). "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar". *Belleten* VIII/32, Ankara, 659-680.
- (1947). "1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar". *Belleten* 11/43, Ankara, 431-472.
- (1948). "Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları". *TTKong* IV, Ankara, 195-209.
- (1953). "1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında". *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*-XI, 2-4, Ankara, 177-209.
- (1975). "Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri". *Atatürk Konferansları* V, Ankara, 95-104.
- König, F. W. (1954). "Zm Herkunft der Armenier nach den Insehriften von Muş und Trmerd". *Handes Amsorya* 68, 415-430.
- (1955-1957). *Handbuch Der Chaldäischen Inschriften, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner*. Beiheft. Graz.
- (1967). "Handbueh der ehaldisehen Insehriften". *AfO Beiheft* 8, Graz. Osnabrück.
- Köroğlu, K. (2000). "Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası". *Belleten* LXIV /241, Ankara, 720-723.
- (2008). "Urartu Kaya Mezarı Geleneği ve Doğu Anadolu'daki Tek Odalı Kaya Mezarlarının Kökeni". *Arkeoloji ve Sanat* 127, İstanbul, 21-38.
- Köroğlu, K.- Konyar E. (2005). "Van Gölü Havzası'nda Erken Demir Çağı Problemi". *Arkeoloji ve Sanat* 119, İstanbul, 25-38.
- Krupnov, F. I. (1964). "The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community". *Soviet Anthropology and Archaeology* III, 31-42.
- Ksenophon (1984). *Anabasis*. İstanbul.

- Kunç, S.-A Çukur (1989). “Yukarı Fırat Havzası Maden Ocakları ve Bazı Arkeolojik Buluntularla İlişkileri”. V. *Arkeometri Sonuçlar Toplantısı*, Ankara, 29-38.
- Kuşçu, E. (2005). *Sözdizim ve Biçimbilim Açısından Urartu Dili*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kutlu, E. (1969). “Altıntepe’de Urartu Seramiği”. *Belleten*-131, Ankara, 279-298
- Kütükoğlu, M. S. (1997). *Tarih Araştırmalarında Usul*. İstanbul.
- Lamb, W. (1954). “The Culture of Northeast Anatolia and its Neighbours”. *AS IV*, Ankara, 21-32.
- Lang, D. M. (1970). *Armenia*. London.
- Laroche, E. (1969). “Liste des Dokuments Hieroglyphiques ”. *Revue Hittite Et Asianique: Organe De La Société Des Etudes Hittites - XXVII*, Paris, 124 vd.
- Leakey, R. (1988). *İnsanın Kökeni*. İstanbul.
- Lehmann Haupt, C.F. (1910). *Armenien Einst und Jetzt I*. Berlin.
- (1928-1935). *Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II*. Berlin-Leipzig.
- (1931_a). *Armenien Einst und Jetzt II-2*. Berlin.
- (1931_b). *Armenian Einst Und Jetzt III*. Berlin.
- Levine, L. (1974). “Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros”. *IRAN XII*, London, 99 vd.
- Lloyd, S. (1956). *Early Anatolia*. London.
- (1967). *Early Highlands Peoples of Anatolia*. London.
- (1997). *Türkiye’nin Tarihi. Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları*. Ankara.
- Luckenbill, D. D. (1968). *Ancient Record of Assyria and Babylonia I: Historical records Assyria from the Earliest Times to Sargon to the end. Chicago 1926-1927*, New York.
- MTA (2002). *Maden Teknik Arama Enstitüsü Bülteni*. Ankara.
- Maisler, B., - M. Stekelis - M. Avi – Yonah (1952). “The Excavations at BethYerah (Khirbet el-Kerak) 1944–1946”. *Israel Exploration Journal Volume 2*, Jerusalem, 165–173.
- Mansel, A. F. (1945). *İlkçağ Tarihi*. İstanbul.
- Marr, N. A. (1917). “Oblomki Delibabinskoy Haldskoy Nadpisi ”. *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Imperatorskogo Russkogo Archeologicheskoyo - XXIV*, 125-132.

- Matthews, R. (1996_a). "Systematic Surface Collection". *On the Surface: Çatalhöyük 1993-95*, Cambridge, 73-77.
- (1996_b). "Surface Scraping and Planning". *On the Surface: 1996 Çatalhöyük 1993-95*, Cambridge, 79-99.
- Maxwell, K.R.- Hyslop (1959). "An Urartian Archer on the Zincirli Chariot Relief". *IAB* 2, 65 vd.
- (1974). "Assyrian Sources of Iron". *Iraq* XXXVI, 139 vd.
- Mayer, W. (1983). "Sargons Feldzug gegen Urartu-714 V.Chr. Text und Übersetzung". *MDOG* 115, Berlin, 65-132.
- Melikişvili, G.A. (1960). *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*. Moskova.
- (1971). *Die Urartaische Sprache*. Roma.
- Mellaart, J. (1957). "Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze Ages,". *AS* 7, London, 55-88.
- (1958_a). "Excavations at Hacilar. First Preliminary Report". *AS* 8, 127-156.
- (1958_b). "The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean". *AJA* 62, New Jersey, 9-33.
- (1959). "Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report, 1958". *AS* 9, 51-65.
- (1960). "Excavations at Hacilar. Third Preliminary Report 1959". *AS* 10, 83-104.
- (1961). "Early Cultures of the South Anatolian Plateau, I". *AS* 11, London, 159-184.
- (1971). "Anatolia, 4000-2300 B.C.". *CAH* I/2, 363-406.
- (1975). *The Neolithic of the Near East*. London.
- Mellink, M. J. (1961). "Archaeology in Asia Minor". *AJA* 65, New Jersey, 171-185.
- (1965). "Archaeology in Asia Minor". *AJA* 69, New Jersey, 133-149.
- (1968). "Archaeology in Asia Minor". *AJA* 72, New Jersey, 125-147.
- (1971). "Archaeology in Asia Minor". *AJA* 75, New Jersey, 161-181.
- (1980). "Archaeology in Asia Minor". *AJA* 84, New Jersey, 501-518.
- (1981). "Archaeology in Asia Minor". *AJA* 85, New Jersey, 463-479.
- Memiş, E. (1987). "İskitlerin Uyguladığı Harp Taktiklerinin Diğer Milletler Üzerindeki Etkileri ve Günümüzdeki Belirtileri". *Askeri Tarih Bülteni* 20, 27-35.
- (1990). *Tarihi Coğrafyaya Giriş*. Konya.

- (1996). "Eskiçağ Anadolu'sun'da Türk Varlığı". *Selçuk Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi (Sosyal Bilgiler)* 7, Konya, 1-7.
- (2002). *Eskiçağda Türkler*. Konya.
- (2003). *Eskiçağ Türkiye Tarihi*. Konya.
- (2005). *İskitlerin Tarihi*. Konya.
- (2006). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Ankara.
- (2007). [*Eskiçağda Mezopotamya: En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar*](#). İstanbul.
- Merhav, R. (1989). "Everyday and Ceremonial Utensil Urartu,". R. Merhav (ed.). *A Metalworking Center in the Millennium B.C.E.*, New York.
- Mesçaninov, I.I (1931). "Haldeyskiye Nadpisi NaBazeh Kolonn Sobraniye B.n.pahovskogo". *Dokladi Akademiyi Nauk-SSSR*, 29-36.
- Meyer, E (1953). *Geschichtedes Altertum II*. Stuttgart.
- Munn, M., - Rankin (1973). "Assyrian Military Power, 1300-1200 B.C.". *CAH II/2*, Cambridge, 274-306.
- Naumann, R. (1985). *Eski Anadolu Mimarlığı*. Ankara.
- Nikolskii, M. (1893). "Klinoobrazniye nadpis Rusi I v KelaniKirlani (Aluçalı) na Beregu Gokçi v Erivansboyguberniyi". *Archaeologičeskiye Izvestiya, Zametki (I)*.
- Olmstead, A.T. (1975). *History of Assyria*. Chicago.
- Orthmann, W. (1963). *Frühe Keramik von Bogazköy*. Berlin.
- (1968 -1969). "Eine Urartäische Inschrift in Avnik". *AFO 22*, Berlin-Graz, 77-78.
- Otten, H. (1969). "Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi". *Belleten XXXIII*, Ankara, 359-369.
- Öğün, B. (1967). "Urartu Araştırmalarının Anadolu, Yunanistan ve Etrüsk Tarihi ve Arkeolojisi Bakımından Önemi". VI. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 65-71.
- (1970). *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*. Ankara
- Ökse, T.A. (1993). *Ön Asya Arkeolojisi Seramik Terimleri*. İstanbul.
- Özbal, H. (1983). "Tepecik, Tülintepe Metal, Filiz ve Cüruf Analizleri Sonuçları". *TÜBİTAK-ARÜTOB III/3*, İstanbul, 203-217.

- Özbek, O. - B. Yükmen (1998). "Kars, Borluk Vadisi Kaya Resimleri". *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 86, İstanbul, 30-37.
- Özdoğan, M. (1994). "Çayönü: The Chipped Stone Industry of the Pottery Neolithic Layers". *Neolithic Chipped Stone Industries of Fertile Crescent*, Berlin, 267-277.
- (1995). "Yakındoğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu: Eleştirisel Bir Değerlendirme". *Metin Akyurt-Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler*, İstanbul, 267-280.
- (1996). "Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler". *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul, 19-30.
- (1999). "Anadolu'dan Avrupa'ya Açılan Kapı: Trakya". *Arkeoloji-Sanat-90*, İstanbul, 2-28.
- Özey, R. (2002). *Siyasi Coğrafya*. İstanbul.
- Özfırat, A. (2001). *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri (M.Ö. II.Binyıl)*. İstanbul.
- Özgüç, T. (1961). "Altıntepe Kazıları – Excavations Altıntepe". *Belleten XXV / 98*, Ankara, 253-290
- (1969). *Altıntepe II*. Ankara.
- Özgül, O. (2007). *Tortum ve Narman Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özgür, E. M. (2001). *Türkiye Coğrafyası*. Ankara.
- Özkaya, V. (1994). "Erzurum-Horasan-Aliçeyrek Köyü Yüzey Araştırması". XI. *Araştırma Sonuçlar Toplantısı*, Ankara, 379-397.
- Öztürk, N. (2004). "Anadolu'nun Karaz Seramiğine Ait Eski ile Yeni Görüşleri ve Yerleşim Yerleri". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4/32, Erzurum, 81-93.
- Palmieri, A. (1972). "TwoYears of Excavations at Arslantepe (Malatya)". *TAD* 19/2, Ankara, 203-211.
- (1977). "The 1973 and 1975 Campaigns at Arslantepe (Malatya)". *TAD* 24/2, Ankara, 123-132.
- (1985). "Excavations at Arslantepe 1983". VI. *KST*, Ankara, 71-78.

- Payne, M.R. (1995). *Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul.
- Pehlivan, M. (1984). *En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (1990). "Karaz ve Hurriler". *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi-I*, Van, 168-176.
- (1991_a). *Daya (e) ni /Diau (e) hi*. Erzurum.
- (1991_b). *Hayaşa*. Erzurum.
- (1991_c). "Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi". *100. Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi-2*, Van, 27-50.
- (1991_d). "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi". *100. Yıl Üniversitesi. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi II*, Van, 326-334.
- (1994). "Başlangıçtan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Bayburt ve Yöresi". *Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu (23-25 Mayıs 1988)*, Ankara, 327-345.
- Piotrovskii, B. B. (1950). *Karmir-blur I (Rezultati rabot arheologičeskoy ekspeditsiyi Instituta Istoriyi Akademiyi Nauk ArmSSR i gosudarstvennogo Ermitaja 1939-1949gg.)*. Erivan.
- (1955). *Karmir blur III (Rezultati rabot arheologičeskoy ekspeditsiyi Instituta Istoriyi Akademiyi Nauk ArmSSR i gosudarstvennogo Ermitaja 1951-1953gg.)*. Erivan.
- (1962). "The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.". VI. *International Conccress of Prehistori cand Proto historic Sciences*, Moscow, 7.
- (1965). "Urartu Dini". *AÜDTCFD-23*, Ankara, 37-49.
- (1966). *II Regno Dı Van Urartu*. Roma.
- (1969). *Urartu*. Geneva.
- Ramsay (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. İstanbul.

- Russel, H.F. (1984). "Shalmanaser's Campaign to Urartu in 856 B.C. and Historical Geography of Eastern Anatolia According to the Assyrian Sources", *AS* 24, 185 vd.
- Sagona, A. (1984). "The Caucasian Region in the Early Bronze Age". *BAR* 214, Oxford.
- (2000). "Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia". *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrateaux IVe - IIIe Millenaires: Actes du Colloqued Istanbul, 16- 19 Decembre 1998, Varia Anatolica XI*, İstanbul, 329-373.
- (2004). "Social Boundaries and Ritual Landscapes in Late Prehistoric Trans-Caucasus and Highland Anatolia". By A. Sagona, Peeters (ed.). *Ancient Near Eastern Studies Supplement 12, A View From The Highlands Archaeological Studies in Honour Charles Burney*, 475-538.
- Sagona, A. - M. Erkmén - C. Sagona - I. Thomas (1996). "Excavations at Sos Höyük, 1996: Second Preliminary Report". *AS* 46, 27-48.
- Sagona, A. - M. Erkmén-C. Sagona (1997). "Excavations Sos Höyük 1995". XVIII. *KST*- I, Ankara, 137-143.
- (1998). "Excavations Sos Höyük 1996". XIX. *KST* - I, Ankara, 245-250.
- (1999). "Excavations at Sos Höyük, 1997". XX. *KST* - I, Ankara, 205-206.
- Sagona, A., - C. Sagona- H. Özkörücü (1995). "Excavations at Sos Höyük-1994 First Preliminary Report". *AS* 45, London, 193-218.
- Sagona, A., - C. Sagona-M. Erkmén, S. Howells (1997). "Excavations at Sos Höyük 1996: Third Preliminary Report". *Anatolica* 23, 181-226.
- (1998). "Excavations at Sos Höyük 1997: Fourth Preliminary Report". *A S* 24, 31-64
- Sagona, A., - C. Sagona-H. Özkörücü (1996). "Excavations at Sos Höyük-1994". *KST* XVII/I, Ankara, 129-150.
- Sagona A. - C. Sagona (2000). "Excavations at Sos Höyük, 1998". *KST*- XXI-I, Ankara, 143-144.
- (2001). "Excavations at Sos Höyük, 1999". *KST*- XXII/I, Ankara, 129-131.
- Sagona, A., - P. Zimansky (2009). *Ancient Turkey*. London.

- Salvini, M. (1967). Nairi e Ur(u)atri: *Contributa alla Storia della Formazione del regnodi Urartu*. Roma.
- (1984). "I documenti". P .E. Pecorella, M. Salvini, (eds.), *Tra lo Zagros e l'Urmia*, Rome, 53-137.
- (1995). *Geschichte und Kultur der Urartäer*. Darmstadt.
- (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul.
- Sami, Ş. (1889 (1306)). *Kamusü'l- Alâm*. İstanbul.
- San, O. (1994). *Urartu Krallığının Kuzey ve Kuzeydoğu Yayılımı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2000). "Urartu Siyasal Tarihinde Diauehi Krallığı". *OLBA* III, Mersin, 19-28.
- Saraçoğlu, H. (1989). *Doğu Anadolu Bölgesi*. İstanbul.
- Saulcy, L.F.J.C. De (1853). *Voyage Autour De La Mer Morte Et Dans Les Terres Bibliques*. Paris.
- Sayce, A. H. (1888). "The Cuneiform Inscriptions of Van Part III. *Journal of Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, London, 1-48.
- Schaffer, C. F. A. (1948). *Stratigraphie Comparee et Chronologie de l'Asie Occidentale*. London.
- Schmökel, H. (1961). *Kulturgeschichte des alten Orients*, Stuttgart: Alfred Kroner. Verlag.
- Schuler, E. Von (1965). "Sonderformen Hethitischer Staatsverträge". *AnAr* II/1-2, İstanbul.
- (1965). *Die Kaşkäer, Ein Beitrag Zur Ethnographiedes Alten Klein Asien*. Berlin.
- Selen, S. (1943). "Türkiye'nin Yol Sistemi". *TCD* I-IV, Ankara, 352-371.
- Sembastians, M.V. (1910). *Ararat*.
- Sevgen, N. (1959). *Anadolu Kaleleri*. Ankara.
- Sevin, V. (1976–1977). "Urartu Çömlekçiliğinde Kapak". *Anadolu Araştırmaları-IV-V*, Ankara, 227-233.
- (1979). *Urartu Krallığının Tarihsel ve Kültürel Gelişimi*. (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2003). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul.
- (2005). "Urartu Çanak-Çömlekçiliği". *Arkeoatlas-IV*, İstanbul, 104-105.

- Sevin, V.,- I. Caneva (1995). "1993 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları". *KST XVI/I*, Ankara, 27- 42.
- (1996). "1994 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları". *KST XVII/I*, Ankara, 71- 93.
- Sevin, V.,- I. Caneva- K. Köroğlu (1997). "1995 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları". *KST XVIII/I*, Ankara, 23-41.
- Sevin, V- A. Özfirat (2000). "Van Altıntepe Kazıları". Türkiye Arkeolojisi Ve İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 217-223.
- Sevindi, C. (1999). *Sarıkamış'ın Coğrafi Etüdü*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sivas, H. (1998). *Urartu Çanak-Çömleği Üzerine Yeni Gözlemler (Tuşpa-Karagündüz ve Ayanis Kazıları Işığında)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Slattery, J. C.D. (1987). "Urartu and the Black Sea Colonies: an Economic Perspective" / *Reprint from al Rafidon, Vol. VIII*, Tokyo, 1-30.
- Sommer, F. (1932). *Die Ahhijavā-Urkunden*. München.
- Sözer, N. (1969). *Diyarbakır Havzası*. Ankara.
- Steinherr (1958). "Urartaeischen Bronzen von Altıntepe". *Anadolu (Anatolia)*-3, Ankara. 97-102.
- Strabon (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*.
- Sturtevant - Sturtevant, E. H., - J. Bechtel (1935). *A Hittite Chrestomaty*. Philadelphia.
- Sukenik, Y. (1947). "On the Technique of Khirbet Kerak Ware". *Bulletin of the American Schools Of Oriental Research* 106, 9-17.
- Sür, Ö. (1961). "Pasinler ve Çevresinde Jeomorfolojik Müşahadeler". *Türk Coğrafya Dergisi* 21, İstanbul, 112-122.
- (1964). *Pasinler Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi*. Ankara.
- Şenel, A. (1995). *İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi*. Ankara.
- Şenocak, M.-N. Süt (2006). *Kaynakça Gösterimi (Referanslar)*. İstanbul.
- Şenyurt, S.Y. (2005_a). *Büyükardıç*. Ankara.
- (2005_b). *Tasmasor*. Ankara.

- (2005_c). *Tetikom Höyük: Pasinler Ovasında Bir Demir Çağı Yerleşmesi / An Iron Age Settlement in Pasinler Plain*. Ankara.
- Şenyurt, S.Y-R. İbiş (2005). *Güllüdere*. Ankara
- Şenyürek, M. S. (1944). “Anadolu’da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not”. *DTCFD* 2/2, Ankara, 349-352.
- (1954). “A Note on the Skulls of Chalcolithic Age from Yümüktepe”. *Belleten* 18/69, Ankara, 247-270.
- Şimşek, O. (2000)., *Tuzluca İlçe Merkezinin Coğrafi Etüdü*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tanilli, S. (1994). *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*. İstanbul.
- Tarhan, M.T. (1969). “İskitlerin Dini İnanç ve Adetleri”. *İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi* 23, İstanbul, 145-170.
- (1972). *Eski Çağ’da Kimmerler Problemi..* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İ.Ü. Ed. Fakültesi.
- (1978). *M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları*. (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- (1979). “Eskiçağ’da Kimmerler Problemi”. VIII. *TTKong*. Ankara, 44-55.
- (1982). “Urartu Devleti’nin ‘Kuruluş’ Evresi ve Kurucu Krallardan ‘Lutipri=Lapturi’ Hakkında Yeni Görüşler”. *Anadolu Araştırmaları-VIII*, İstanbul, 69-114.
- (1983). “The Structure of the Urartian State”. *Anadolu Araştırmaları*, IX, İstanbul, 295-310.
- (1984). “Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler”. I. *AST*, Ankara, 109-120.
- (1986). “Urartu Devleti’nin Yapısal Karakteri”. IX. *TTKong*, Ankara, 285-301.
- (2000). “Tuşpa-Van Kalesi Demirçığ’ın Gizemli Başkentinde Yapılan Araştırmalar ve Kazılar”. O. Belli (ed.). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara, 191-200.
- Tarhan, M.T.-V.Sevin (1976-1977). “Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları-I: Askeri ve Sivil Mimariye ait Yeni Gözlemler”. *AnAr* IV-V, Ankara, 273-304.
- Tarkan, T. (1974). "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi". *Atatürk Üniversitesi* 50. *Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, Erzurum, 7-22.

- Taşıyürek, O. A. (1977). "Adana Bölge Müzesinde'ki Boyalı Urartu Kaplarından Örnekler". *TAD 24/I*, Ankara, 175-194.
- (1978). "Darstellungen des Urartaischen Gottes Haldi". *Studies zur Religion und Kultur Kleinasien*, 940-955.
- T.İ.Y. (1994). *Türkiye İstatistik Yıllığı*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. Ankara.
- Togan, Z. Velidi (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş I*. İstanbul.
- Topaloğlu, Y. (2006). *Ardahan-Çıldır'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2008). "Sarıkamış'ta Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-I*, Kars., 197-216.
- (2009). "Eskiçağ'da Pasin Ovası". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-3*, Kars, 245-266.
- Tosun, M. (1956). *Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Huri-Mitanni Üslubu*. Ankara
- Toynbee, A. (1978). *Tarih Bilinci (A Study of History)*. İstanbul.
- Tozlu, S. (1997). *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu (1850-1900)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tseretheli, Giorgii V. (1939). *Sakartvelos Musunms Urartuli Dzegleb / Urartskiye Pomyatniki Muzeyi Gruziyi*. Tiflis.
- Tsetschladze, G.R. (1993). "Colchis and the Persian Empire: The Problems of Their Relationship". *Silk Road Art and Archaeology-3*, 11-49.
- Tuncel, M. (1991). "Aras". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-3*, Ankara, 332-335
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul.
- (1993). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul.
- Türker, A. (2001). *Urartu Krallığı'nın Yerleşim Birimleri Işığında Yayılımı*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Umar, B. (1993). *Türkiye'de Tarihsel Yer Adları*. İstanbul.
- (1999). *İlkçağda Türkiye Halkı*. İstanbul.
- Ünal, Ç. (1994). *Pasinler İlçesinin Coğrafi Etüdü*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Ünal, A. (2003). "Hititler, Akdeniz ve Liman Kenti Ura". *OLBA VII (Özel Sayı)*, Mersin, 13-40.
- Ünsal, V. (2006). *Eskiçağda Çoruh Havzası*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Varol, O. (2005). *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Urartu Dili'nin Yapısal Özellikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Van Loon M. N. (1966). *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*. İstanbul.
- Von, Bossert, H. T. (1944). *Ein Hethitisches Königssiegel*. Berlin.
- Yakar, J. (1979). "Troyand Anatolian Early Bronze Age Chronology". *AS 29*, London, 51-67.
- (1984). "Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia" *AS 34*, Ankara, 59-86.
- (1985). "The Later Prehistory of Anatolia". *The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, BAR-2*, Oxford, 268 vd.
- (1991). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*. Jerusalem.
- (1994). *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period*. Jerusalem.
- (1997). "Hacılar". *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East 1*, New York, Oxford, 448-449.
- Yegingil, Z. (1983). "Tülintepe, Tepecik, Çayönü Obsidyenlerinin Plato Düzeltme Tekniği ile Bulunmuş Yasları". *TÜBİTAK ARÜTOB III/3*, İstanbul, 253-258.
- Yermukhamedova, A. (2005). *Urartu Devletinin Siyasi ve Askeri Tarihi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yıldırım, R. (1989). *Urartu İğneleri*. Ankara.
- (2000). *Uygarlık Tarihi*. İzmir.
- Yıldırım, S. (2007). *Okçular / Berta Havzası ve Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Yılmaz, Ö. (1984). *Horasan-Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Havzasının Fiziki ve Tatbiki Fiziki Coğrafyası*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü.
- Yurttaş H. - H. Özkan - Z. Köşklü - Ş. Tali – D. Okuyucu - G. Geyik – M. L., Kındıgılı (2008). *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*. Erzurum.
- Yücel, T. (1987). *Türkiye Coğrafyası*. Ankara.
- Zimanski, P. E. (1985). *Ecologyand Empire. The Structure of the Urartian State*. Chicago.
- (2004). “Urartu Krallığı ve Topografya”. *Urartu: Savaş ve Estetik*. (ed.: O. Belli). (ss.75-83). İstanbul.

Fig.1. Altınbaşak-I Höyüğü

Fig.2. Altınbaşak-I Höyüğü

Fig.3. Altınbaşak-I Höyüğü

Fig.4. Altınbaşak-II Höyüğü

Fig.5. Altınbaşak-II Höyüğü

Fig.6. Saksı Höyüğü

Fig.7. Saksı Höyüğü

Fig.8. Saksı Höyüğü

Fig.9. Pasinler Kalesi

Fig.10. Pasinler Kalesi

Fig.11. Pasinler Kalesi

Fig.12. Pasinler Kalesi,

Fig.13. Pasinler Kalesi

Fig.14. Pasinler Kalesi

Fig.15. Pasinler Kalesi

Fig.16. Pasinler Kalesi

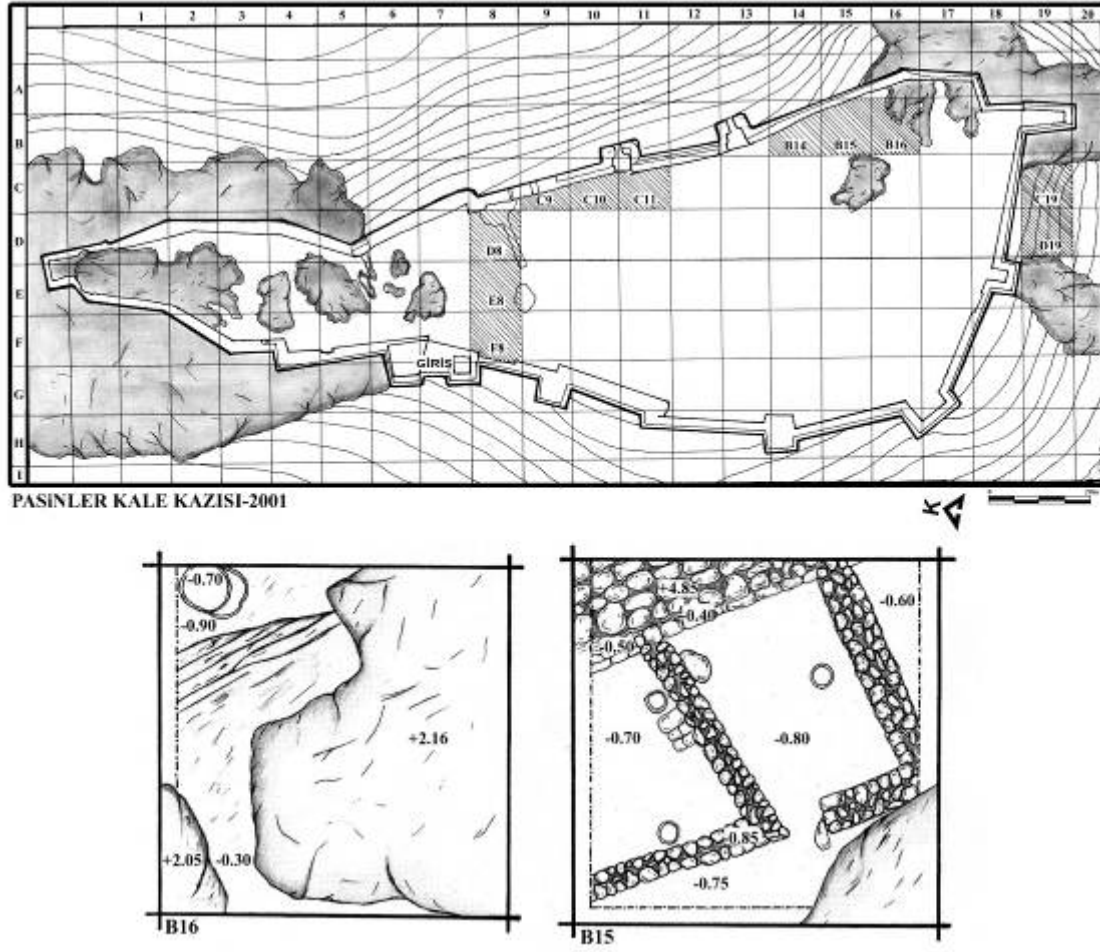

Fig.17. Pasinler Kalesi

Fig.18. Pasinler Kalesi

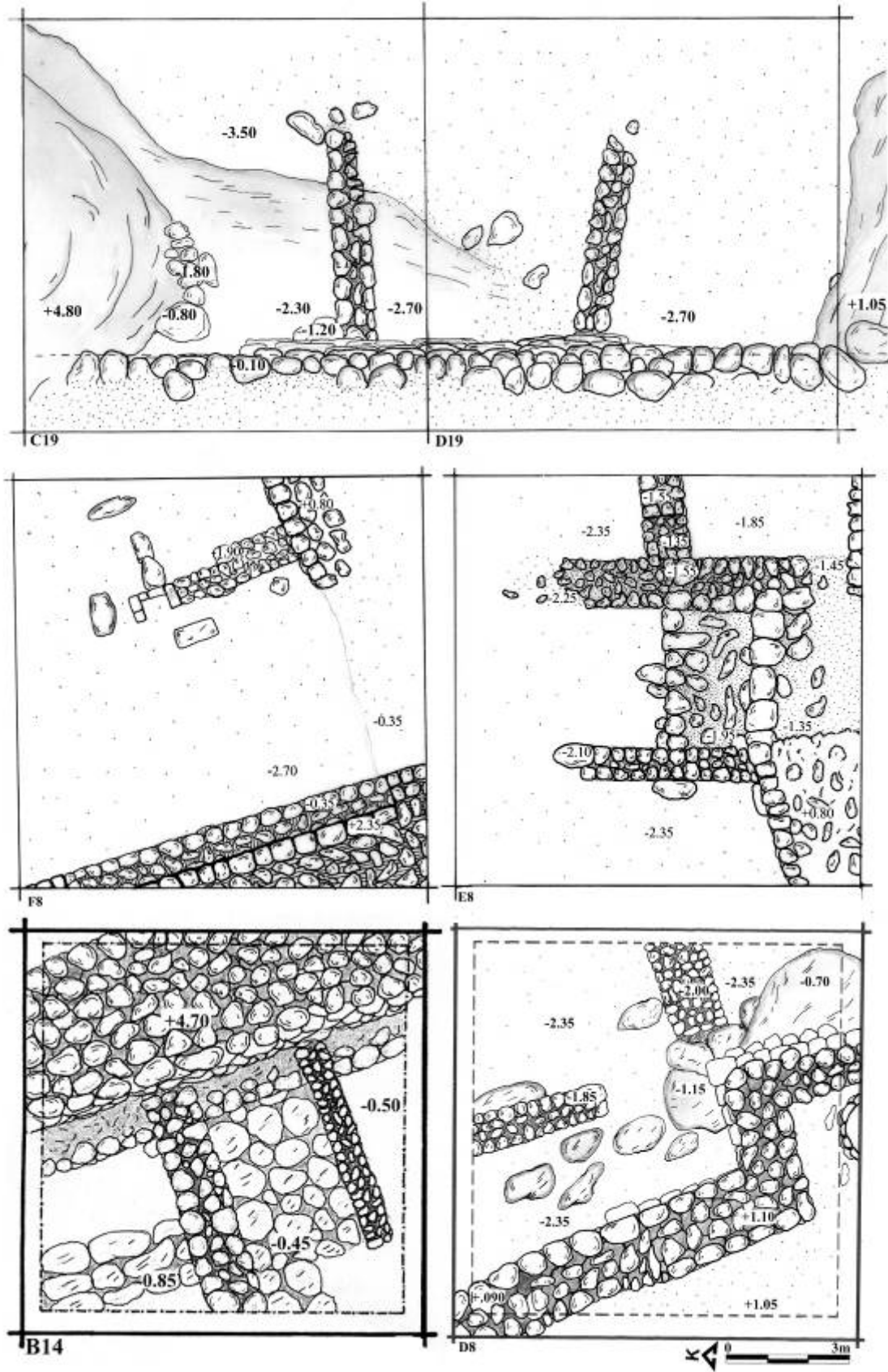

Fig.19. Pasinler Kalesi

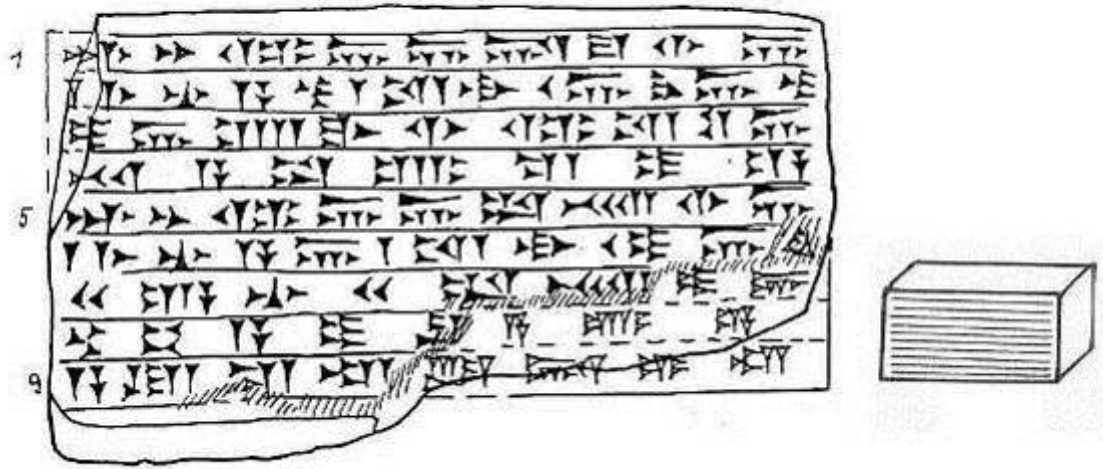

Fig.20. Pasinler Kalesi Yazıtı

Fig.21. Pasinler Kalesi Kaya Mezarı

Fig.22. Pasinler Kalesi Kaya Mezarı

Fig.23. Pasinler Kalesi Kaya Mezarı

Fig.24. Pasinler Kalesi Kaya Mezarı

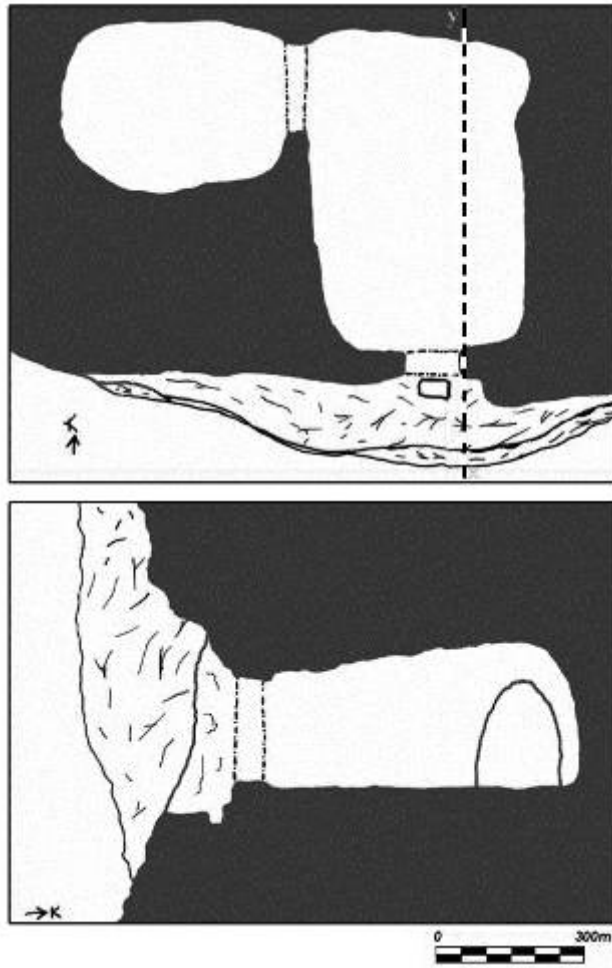

Fig.25. Pasinler Kalesi Kaya Mezarı

Fig.26. Pasinler Kalesi Kaya Nişi

Fig.27. Pasinler Kalesi Kaya Nişi

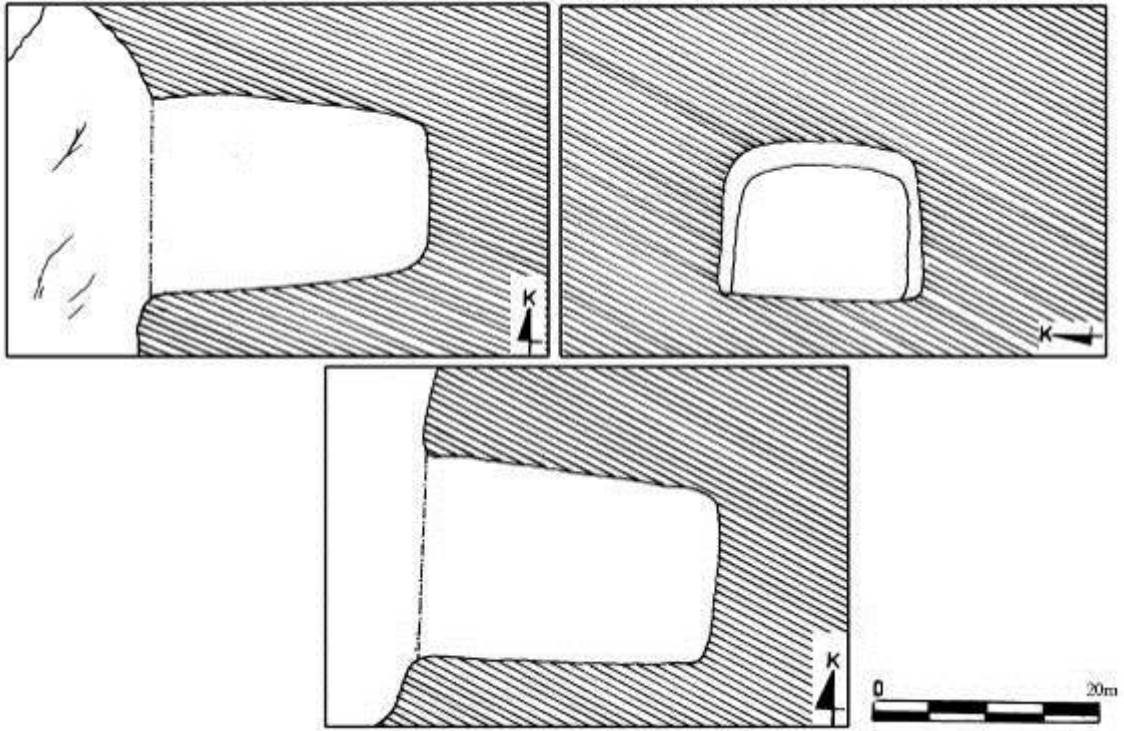

Fig.28. Pasinler Kalesi Kaya Nişi

Fig.29. Demirdöven Kalesi

Fig.30. Demirdöven Kalesi

Fig.31. Demirdöven Kalesi

Fig.32. Hamamderesi Kaya Odaları

Fig.33. Hamamderesi Kaya Odaları

Fig.34. Hamamderesi Kaya Odaları

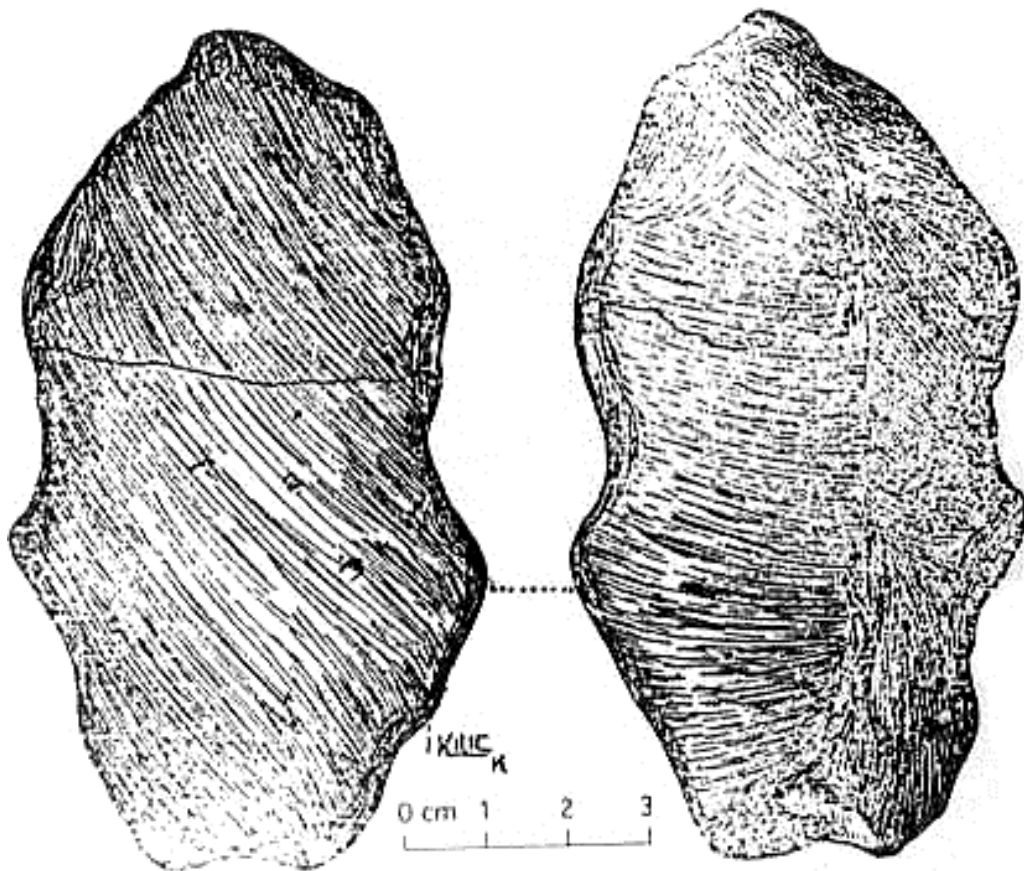

Fig.35. Hamamderesi Kaya Odaları

Fig.36. Tepecik Höyüğü

Fig.37. Tepecik Höyüğü

Fig.38. Tepecik Höyüğü

Fig.39. Tepecik Höyüğü

Fig.40. Tımar Obsidiyen Merkezi

Fig.41. Beşiktepe Höyüğü

Fig.42. Beşiktepe Höyüğü

Fig.43. Bulamaç Höyüğü

Fig.44. Bulamaç Höyüğü

Fig.45. Bulamaç Höyüğü

Fig.46. Cin Kalesi

Fig.47. Cin Kalesi

Fig.48. Cin Kalesi

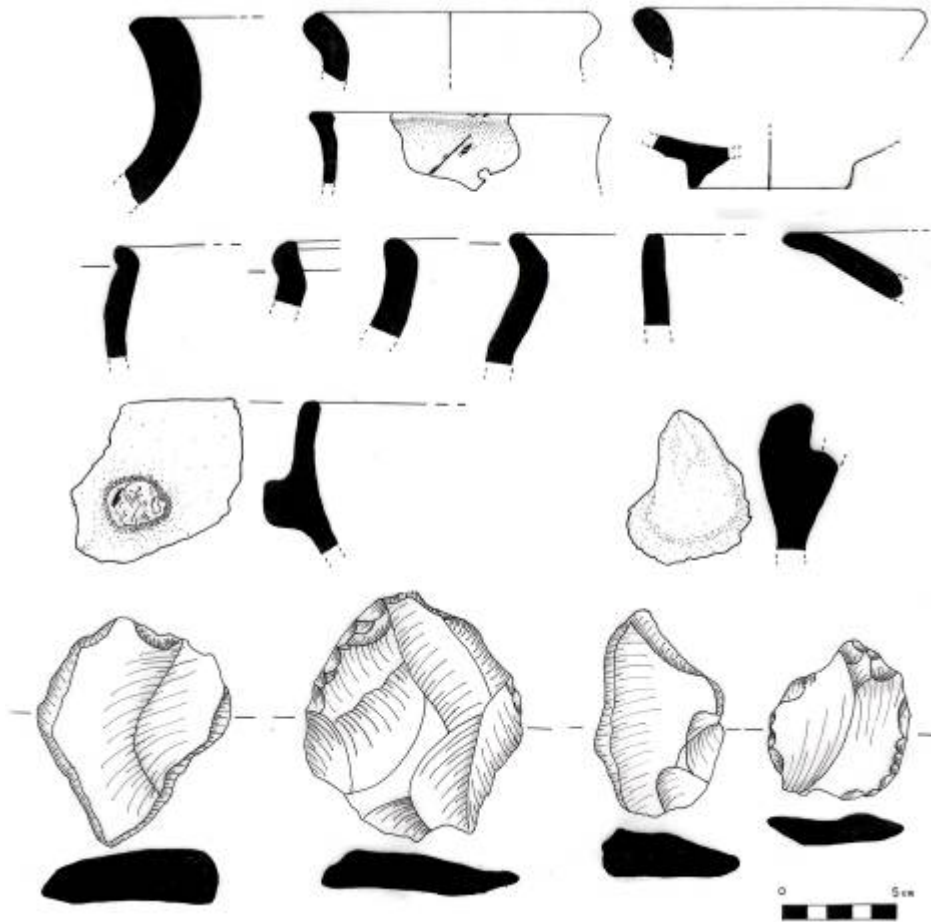

Fig.49. Cin Kalesi

Fig.50. Danatepe Höyüğü

Fig.51. Değirmentepe Höyük

Fig.52. Değirmentepe Höyük

Fig.53. Değirmentepe Höyük

Fig.54. Değirmentepe Höyük

Fig.55. Sıfırın Boğazı

Fig.56. Sıfırın Boğazı

Fig.57. Kurbançayır Höyük

Fig.58. Kurbañçayır Höyük

Fig.59. Kurbañçayır Höyük

Fig.60. Kurbançayır Höyük

Fig.61. Topdağı Kalesi

Fig.62. Topdağı Kalesi

Fig.63. Topdağı Kalesi

Fig.64. Topmezar Höyük

Fig.65. Topmezar Höyük

Fig.66. Topmezar Höyük

Fig.67. Kavuşturan Kalesi

Fig.68. Kavuşturan Kalesi

Fig.69. Kavuşturan Kalesi

Fig.70. K    k Tuy H  y    

Fig.71. Ku  akkaya Kalesi

Fig.72. Kuşakkaya Kalesi

Fig.73. Yastıktepe Höyük

Fig.74. Yastiktepe Höyük

Fig.75. Yastiktepe Höyük

Fig.76. Tilkitepe Höyük

Fig.77. Tilkitepe Höyük

Fig.78. Tilkitepe Höyük

Fig.79. Ziyarettepe Yerleşmesi

Fig.80. Ziyarettepe Yerleşmesi

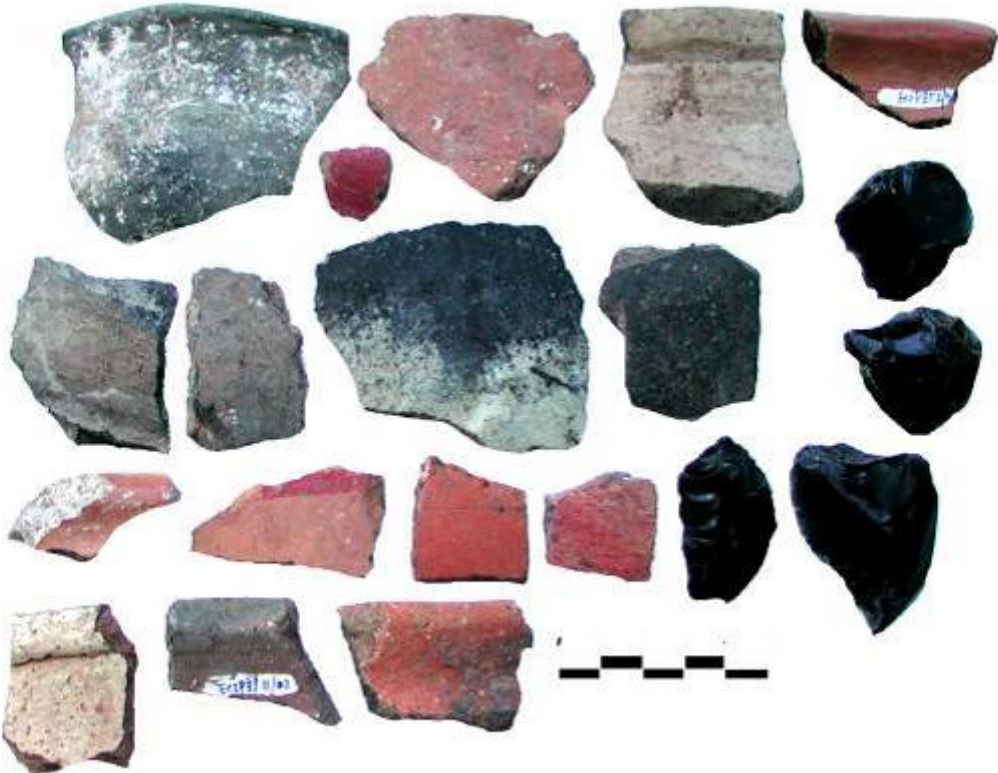

Fig.81. Ziyarettepe Yerleşmesi

Fig.82. Uzunahmet Kalesi

Fig.83. Uzunahmet Kalesi

Fig.84. Sos Höyük

Fig.85. Sos Höyük

Fig.86. Eskişehirtepe

Fig.87. Eskişehirtepe

Fig.88. Avnik Kalesi

Fig.89. Avnik Kalesi

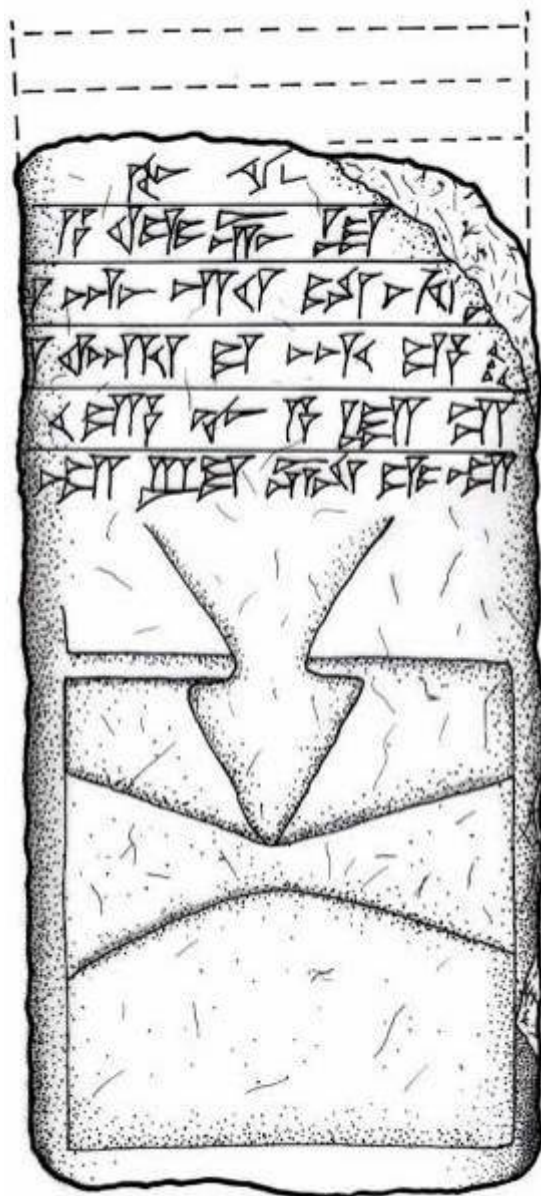

Fig.90. Avnik Kalesi

Fig.91. Harami Kalesi

Fig.92. Harami Kalesi

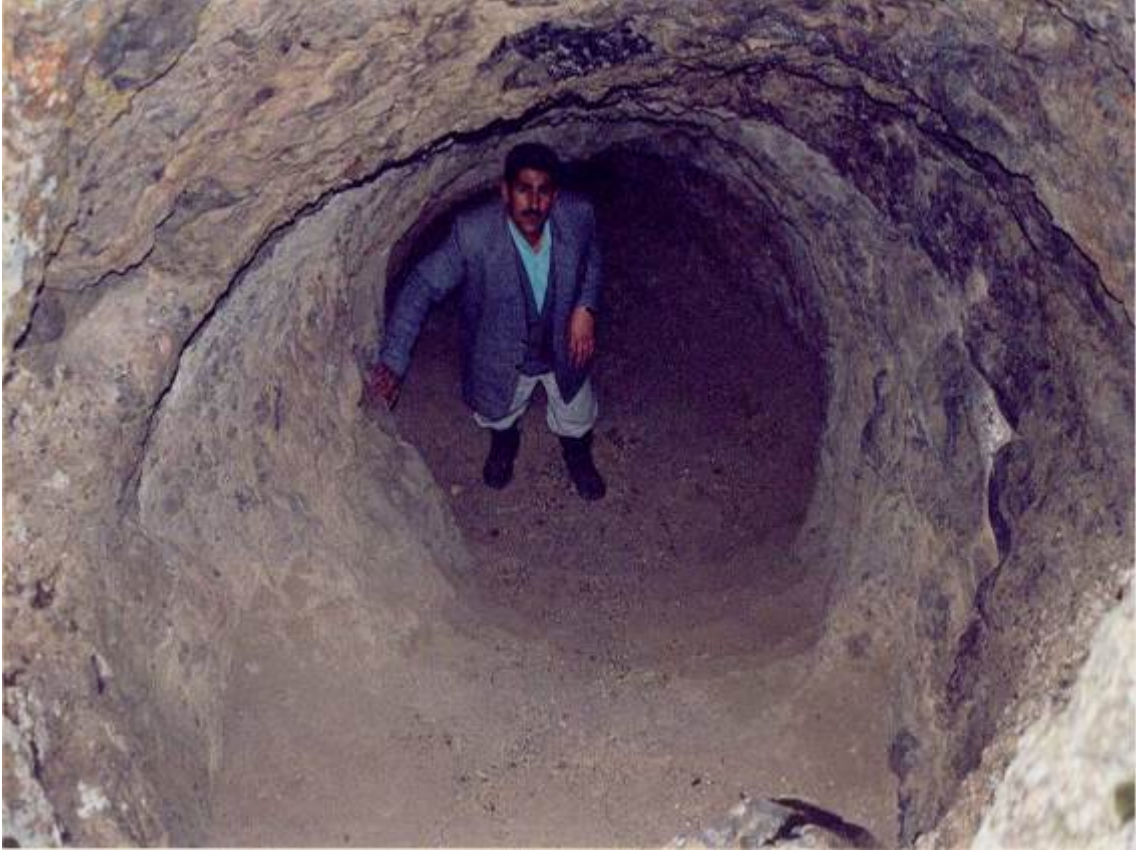

Fig.93. Harami Kalesi

Fig.94. Harami Kalesi

Fig.95. Köprüköy Kaptır Kalesi

Fig.96. Köprüköy Kaptır Kalesi

Fig.97. Köprüköy Kaptır Kalesi

Fig.98. Köprüköy Kaptır Kalesi

Fig.99. Marifet Kaya Mezarı

Fig.100. Marifet Kaya Mezarı

Fig.101. Marifet Kaya Mezarı

Fig.102. Yapağılı Höyük

Fig.103. Akçam Yerleşmesi-I

Fig.104. Akçam Yerleşmesi-I

Fig.105. Akçam Yerleşmesi-I

Fig.106. Akçam Yerleşmesi-I

Fig.107. Akçam Yerleşmesi-I

Fig.108. Akçam Yerleşmesi-I

Fig.109. Akçam Yerleşmesi-II

Fig.110. Akçam Yerleşmesi-II

Fig.111. Akçam Yerleşmesi-II

Fig.112. Akçam Yerleşmesi-II

Fig.113. Akçam Yerleşmesi-II

Fig.114. Karataşlar Kaya Mezarı

Fig.115. Karataşlar Kaya Mezarı

Fig.116. Karataşlar Kaya Mezarı

Fig.117. Karataşlar Kaya Mezarı

Fig.118. Karataşlar Kaya Mezarı

Fig.119. Karataşlar Kaya Mezarı

Fig.120. Karataşlar Kaya Mezarı

Fig.121. Karataşlar Kaya Mezarı

Fig.122. Aras Yerleşmesi

Fig.123. Aras Yerleşmesi

Fig.124. Aras Yerleşmesi

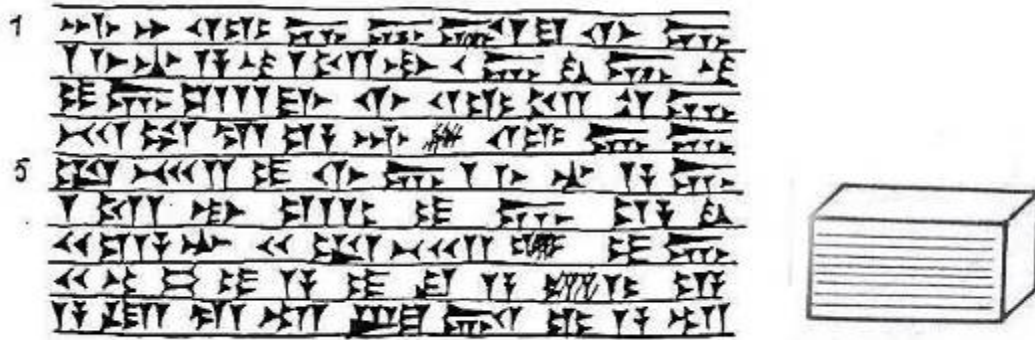

Fig.125. Delibaba Yazıtı

Fig.126. Yazılıtaş

Fig.127. Yazılıtaş

Fig.128. Yazılıtaş

Fig.129. Yazılıtaş

Fig.130.

Fig.131. Yazılıtaş

Fig.133. Aliçeyrek

Fig.134. Aliçeyrek

Fig.135. Aliçeyrek

Fig.136. Aliçeyrek

Fig.137. Aliçeyrek

Fig.138. Aliçeyrek

Fig.139. Aliçeyrek

Fig.140. Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli

Fig.141. Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli

Fig.142. Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli

Fig.143. Yukarı Yıldırım Kalesi

Fig.144. Yukarı Yıldırım Kalesi

Fig.145. Yukarı Yıldırım Kalesi

Fig.146. Yukarı Yıldırım Kalesi

Fig.147. Aşağı Yıldırım Kalesi

Fig.148. Aşağı Yıldırım Kalesi

Fig.149. Aşağı Yıldırım Kalesi

Fig.150. Aşağı Yıldırım Kalesi

Fig.151. Aşağı Yıldırım Kalesi

Fig.152. Aşağı Yıldırım Kalesi

Fig.153. Aşağı Yıldırım Kalesi

Fig.154. Aşağı Yıldırım Kalesi

Fig.155. Hızırilyas Kalesi

Fig.156. Hızırilyas Kalesi

Fig.157. Hızırilyas Kalesi

Fig.158. Hızırilyas Kalesi

Fig.159. Hızırilyas Kalesi

Fig.160. Hızırilyas Kalesi

Fig.161. Hızırilyas Kalesi

Fig.162. Hızırilyas Kalesi

Fig.163. Kaynarca Yerleşmesi

Fig.164. Kaynarca Yerleşmesi

Fig.165. Kaynarca Yerleşmesi

Fig.166. Kaynarca Kalesi

Fig.167. Kaynarca Kalesi

Fig.168. Kaynarca Kalesi

Fig.169. Kaynarca Kalesi

Fig.170. Kaynarca Kalesi

Fig.171. Yukarı Kom Kalesi

Fig.172. Yukarı Kom Kalesi

Fig.173. Yukarı Kom Kalesi

Fig.174. Yukarı Kom Kalesi

Fig.175. Yukarı Kom Kalesi

Fig.176. Yukarı Kom Kalesi

Fig.177. Yukarı Kom Kalesi

Fig.178. Yukarı Kom Kalesi

Fig.179. Yukarı Kom Kalesi

Fig.180. Yukarı Kom Kalesi

Fig.181. Aşağı Kom Kalesi

Fig.182. Aşağı Kom Kalesi

Fig.183. Aşağı Kom Kalesi

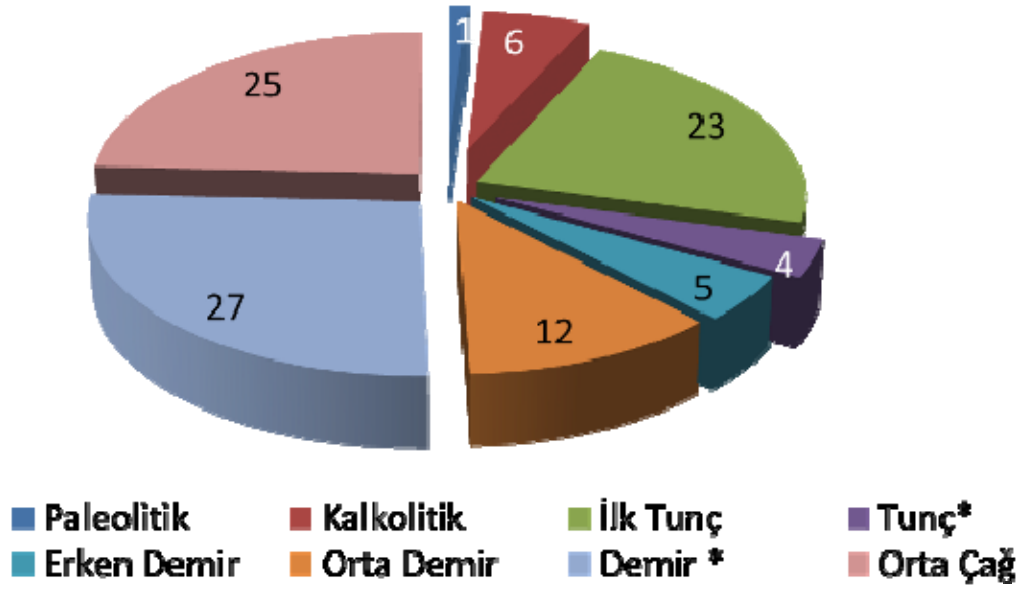

Fig.184. Aşağı Kom Kalesi

Merkezler	Paleolitik	Mezolitik	Neolitik	Kalkolitik	Tunç			Demir			Orta Çağ
					İlk Tunç	Orta Tunç	Geç Tunç	Erken Demir	Orta Demir	Geç Demir	
1. Altınbaşak Höyük●					•			•	•	•	•
2. Altınbaşak II Höyük					•						•
3. Saksı Höyük				•	•			•	•	•	
4. Pasinler Kalesi								•	•	•	
5. Hasankale (Pasinler) Yazıtı								•	•	•	
6. Pasinler Kaya Mezarı								•	•	•	
7. Pasinler Kaya Nişi								•	•	•	
8. Demirdöven Kalesi											•
9. Hamamderesi Kaya Odaları	•										•
10. Tepecik Höyük				•	•			•	•	•	
11. Tepecik Höyük II								•	•	•	•
12. Tımar Obsidiyen Yatakları											
13. Beşiktepe Höyüğü					•			•	•	•	•
14. Bulamaç Höyük								•	•	•	•
15. Büyük Tuy Höyük				•	•			•	•	•	•
16. Cin Kalesi					•			•	•	•	•
17. Danatepe Höyüğü											•
18. Değirmen-tepe Höyük					•			•	•	•	
19. Sıfırın Boğazı Kaya Basamaklı Tünel									•		
20. Kurbançayır Yerleşmesi								•	•	•	•
21. Kurbançayır Kalesi					•			•	•	•	
22. Topdağı (Küçükdağ) Kalesi					•			•	•	•	•
23. Top Mezar Höyük					•			•	•	•	•
24. Kavuşturan Kalesi					•			•	•	•	•
25. Küçüktuy (Tetikom) Höyük					•			•	•	•	•
26. Kuşakkaya Kalesi											•
27. Yastık-tepe Höyük					•			•	•	•	•
28. Tilkitepe (Karavelet) Höyük					•			•	•	•	•
29. Ziyaret-tepe Yerleşmesi											•
30. Karakale Kalesi								•	•	•	
31. Deniz Kanalı									•		
32. Kör Kanal									•		
33. Vakıf Bendi Kanalı									•		
34. Uzunahmet Kalesi					•			•	•	•	•
35. Sos Höyük				•				•	•	•	
36. Eskişehir-tepe				•	•						
37. Avnik (Güzelhisar) Kalesi								•	•	•	•
38. Harami Kalesi								•	•	•	•
39. Köprüköy Kaptır Kalesi								•	•		

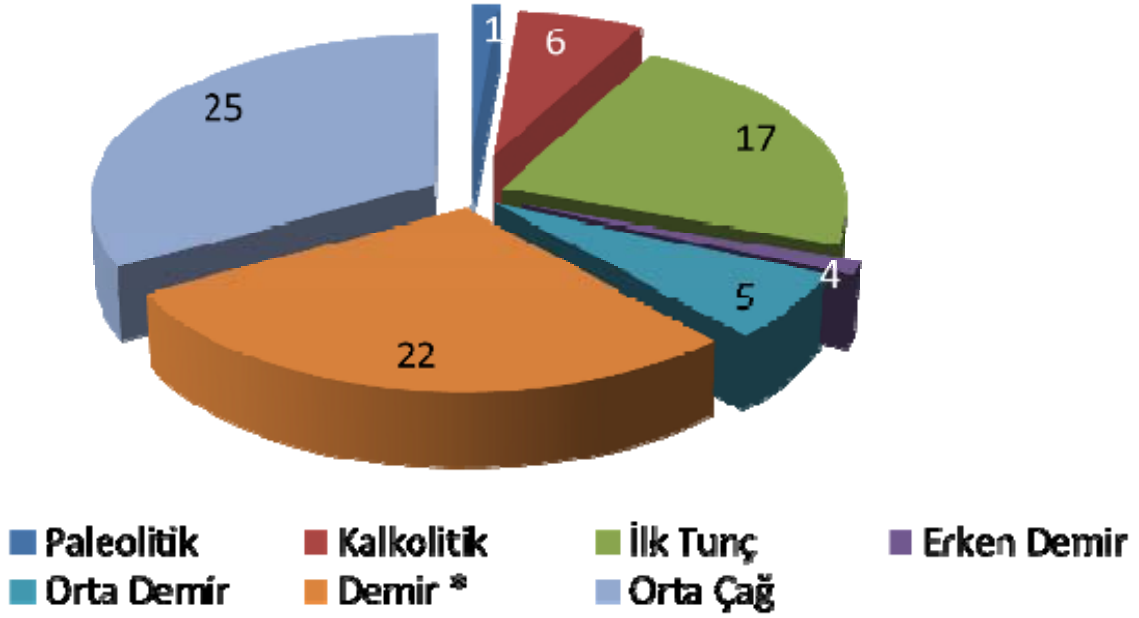
Merkezler	Paleolitik	Mezolitik	Neolitik	Kalkolitik	Tunç			Demir			Orta Çağ
					İlk Tunç	Orta Tunç	Geç Tunç	Erken Demir	Orta Demir	Geç Demir	
40. Marifet Kaya Mezarı								•	•	•	•
41. Yapağılı Höyük					•			•	•	•	•
42. Sürbahan Kaya Mezarı									•		
43. Akçam Yerleşmesi-I											•
44. Akçam Yerleşmesi-II					•	•					
45. Karataşlar Kaya Mezarı									•		
46. Aras Yerleşmesi											•
47. Delibaba Yazıtı									•		
48. Yazılıtaş Yazıtı									•		
49. Aliçeyrek Nekropolu									•		
50. Dellal Kaya Basamaklı Su Tüneli									•		
51. Yukarı Yıldırım Kalesi									•		
52. Aşağı Yıldırım Kalesi									•		
53. Hızır İlyas Kalesi									•		
54. Kaynarca Yerleşmesi					•	•	•	•			
55. Kaynarca Kalesi					•	•	•				
56. Yukarı Kom Kalesi					•	•	•	•			•
57. Aşağı Kom Kalesi					•	•	•	•			

Fig.185. Tespit Edilen Merkezlerin Kronolojik Dağılımı

* Alt dönemleri tam olarak tespit edilemediğinden ait olduğu genel çağa tarihlendirilmiştir.

Fig.186. Çalışma Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Kronolojik Dağılımı

* Alt dönemleri tam olarak tespit edilemediğinden ait olduğu genel çağa tarihlendirilmiştir.

Fig.187. Pasinler Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Kronolojik Dağılımı

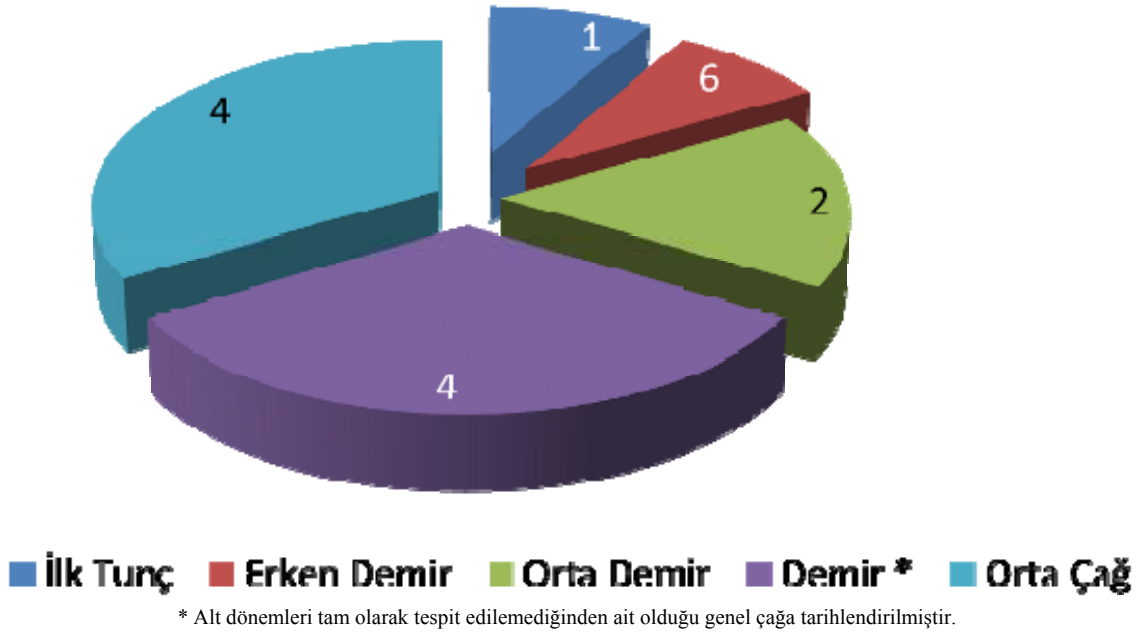

Fig.188. Köprüköy Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Kronolojik Dağılımı

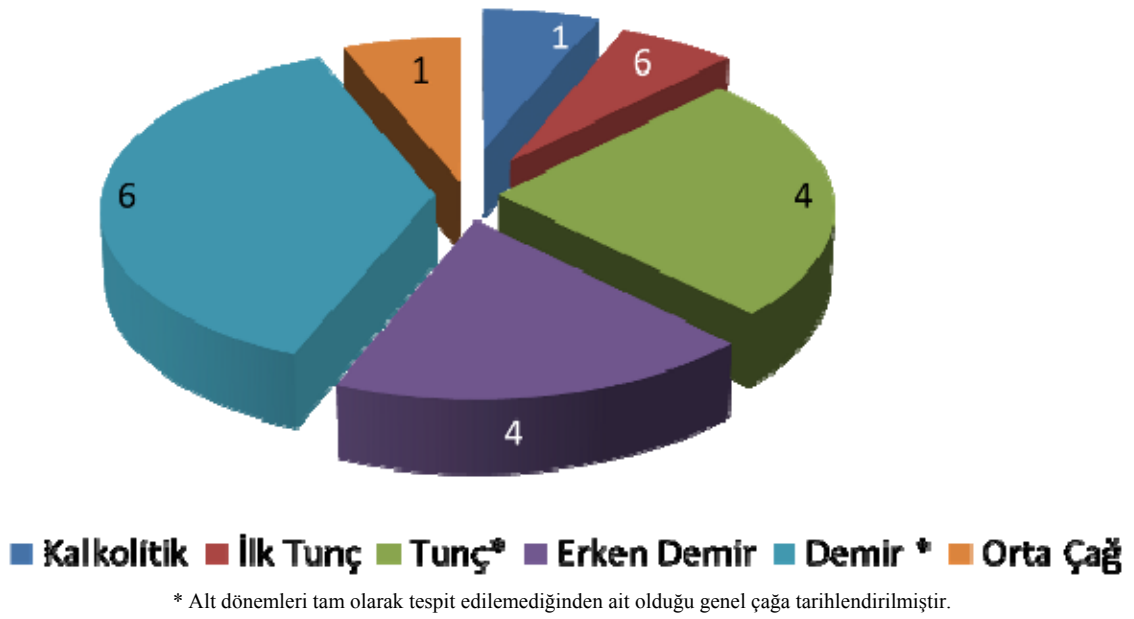

Fig.189. Horasan Bölgesinde Tespit Edilen Merkezlerin Kronolojik Dağılımı

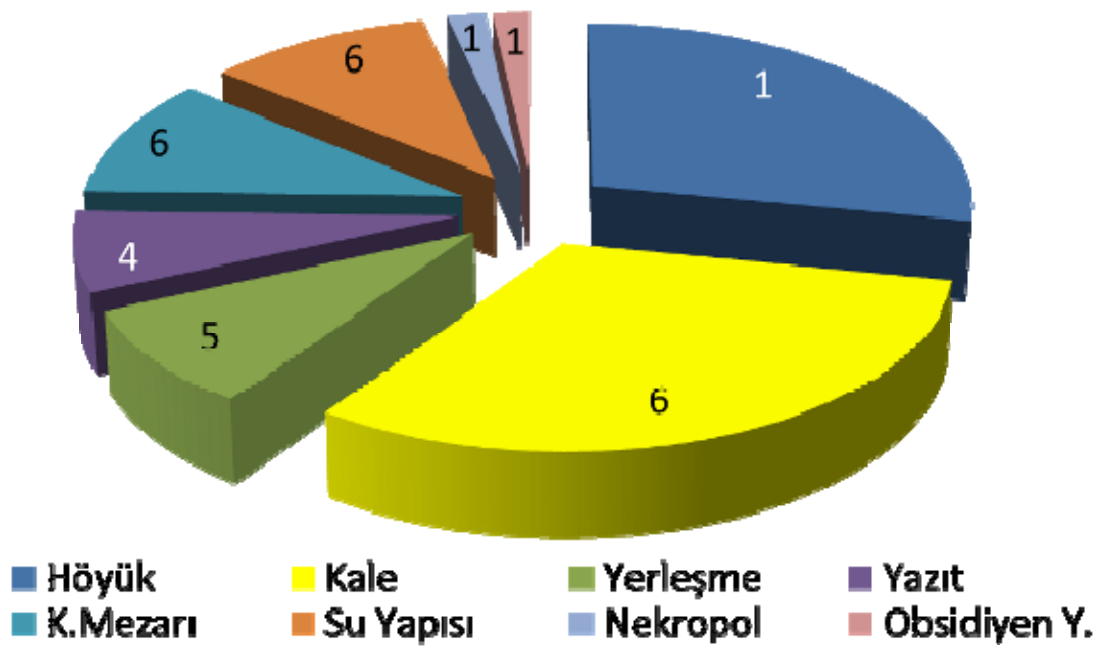
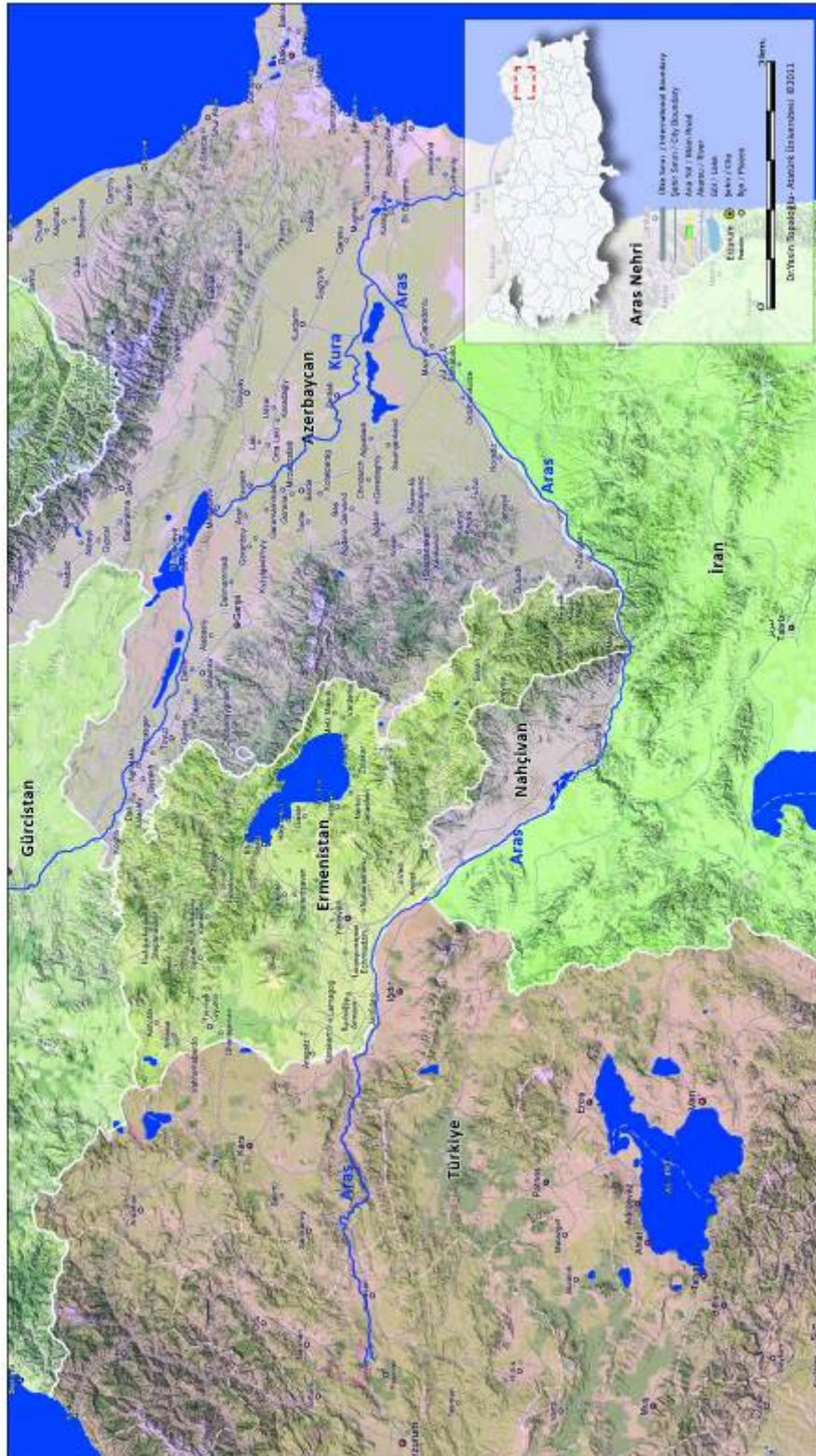
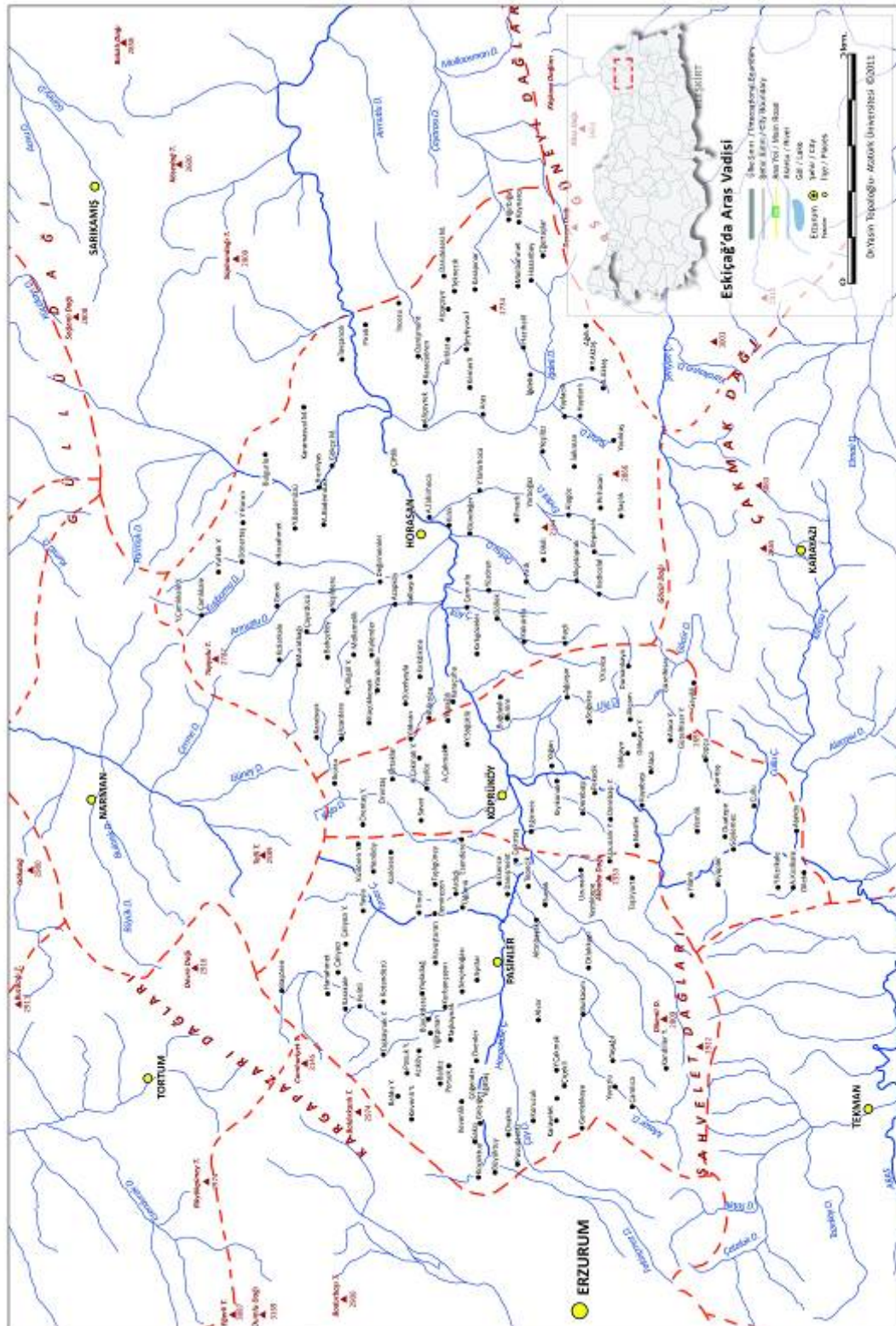

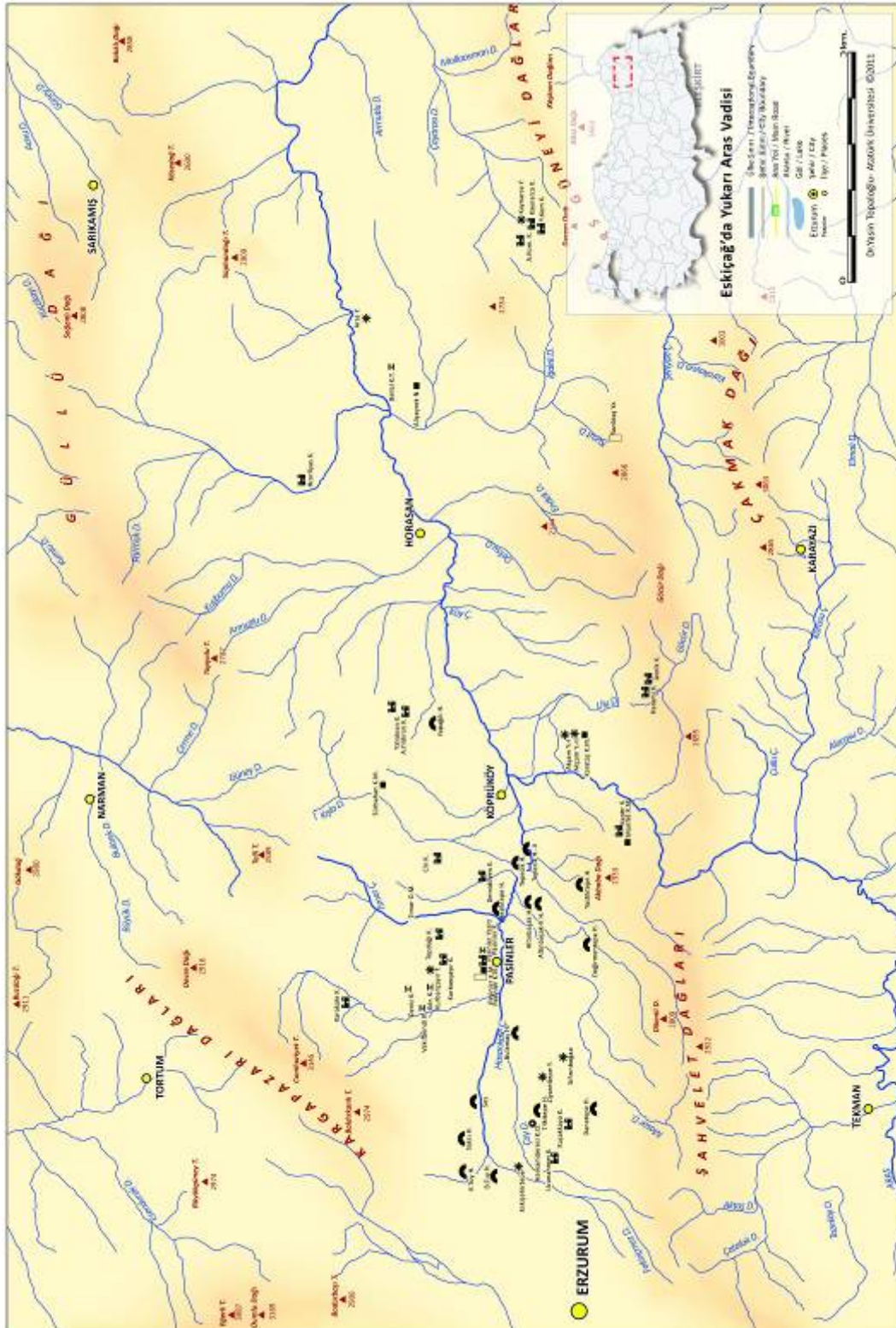
Fig.190. Tespit Edilen Merkelerin Türlerine Göre Dağılımı

Harita-1 Aras Nehri

Harita-2 Çalışma Bölgesinin Genel Özellikleri

Harita-3 Tespit Edilen Merkezler

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Oktay ÖZGÜL
Doğum Yeri ve Tarihi	Narman-04.03.1977
Eğitim Durumu	Yüksek Lisans
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Y. Lisans Öğrenimi	Ata.Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim D.
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	-“Narman ve Tortum Çevresinde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar” (Yüksek Lisans Tezi, 2007), - 2003 Yukarı-Aşağı Anzaf Kaleleri Kazısı (O.Belli Bşk.) -2006 Erzurum Kale Kazısı (Erzurum Müzesi) -2004-2005 Ardahan-Çıldır Akçakale Adası Kazısı (A.Ceylan-N.Alp Bşk.) -Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır) -Doğu-Kuzeydoğu ve Kafkaslarda En Erken Türk İskân İzlerinin Tespiti Yüzey Araştırması (Türkiye-Nahçıvan-Azerbaycan-Gürcistan-İran-Kafkaslar) -Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzlerinin Tespiti Yüzey Araştırması
İş Deneyimi	
Stajlar	-
Projeler	DYAP Projesi (ekip üyesi olarak)
Çalıştığı Kurumlar	- 2002 Ağrı ili Sağlık Müdürlüğü -2003 Erzurum Filiz Dolunay Sağlık Ocağı -2009 Erzurum Bölge Eğitim ve Araştırma Hastanesi
İletişim	Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
E-Posta Adresi	oktayozgul@hotmail.com
Tarih	01.02.2011